

Ярослав Яцків, академік НАН України, головний редактор

Шановні читачі «Світогляду»

З великою надією на мирне майбутнє України та вірою в перемогу демократичного світу над рашистським агресором вступаємо у рік 2024-ий.

Світ приголомшливо швидко змінюється – через неочікувані збройні конфлікти, перерозподіл територій та енергоносіїв, розвиток наукових технологій, зокрема оптико-електронної галузі та штучного інтелекту. А в Україні війна з північним сусідом стала катализатором інтересу наших громадян до власного коріння. Ми, науковці, зобов'язані відтворити нашу історію без викривлення та фальсифікацій. Я розумію, що говорити про те, *що* для цього необхідно зробити, легко. А питання, *як* це зробити – досить складне та неоднозначне. На сторінках «Світогляду» наші автори вже неодноразово торкалися цієї теми ще до повномасштабної агресії рашистів і вже зараз, у ході жахливої війни, коли фактично всі складають іспит і дуже добре видно, у кого які оцінки.

Чимало науковців та освітян захищають свою країну зі зброєю в руках на передовій, у теробороні чи волонтерами. Вони руйнують стереотип про вченого, який не має адекватного відчуття реальності у цих страхітливих умовах втрати життя та майнових цінностей. Тільки в НАН України є десятки тих, хто віддав своє життя за Україну, і сотні постраждалих. 1300 будівель у 46-и наукових установах зруйновані вщент.

Безперечно, наука має відігравати важливу роль у відбудові економіки та забезпеченні обороноздатності держави. Бажано, щоб це усвідомили наші керівники найвищого рівня. На жаль, поки що цього не сталося. Тому навіть західні політики висловлюються однозначно на цю тему: «They need to develop a larger appetite for science».

На мою думку, має відбутися суспільний діалог науки з владою, внаслідок чого будуть досягнуті рішення, на які пристане і політична еліта України.

Сьогодні ми певною мірою залежимо від Заходу, який нас розуміє, планував і планує надавати нам допомогу у перебудові системи управління науково-технологічною сферою та підтримує грантами за Програмою конкурентоспроможної економіки (СЕР).

Але ініціатива має належати саме нам у здійсненні реформування науки. На жаль, як завжди, ми або запізнюємося, або нам заважають непередбачувані обставини. Десять років тому експерти Євросоюзу здійснили аудит стану нашої економіки (див. вкладку).

General Remarks

- Ukraine is special and needs tailor-made suggestions and solutions
- Ukraine is a lower middle-income transformation country with a rich scientific heritage from the Soviet Union and with a good standard of education
- Unclear, if the economy transforms towards a knowledge based economy
- Ukraine is comparatively still quite industrialised; at the same time it remained an agrarian society in rural areas
- Ukraine is at war at Donbas region, confronted with an aggressive hostile superpower neighbour (e.g. annexation of Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol)
- GDP fell by -15% in 2015 compared to 2014; GDP/capita is below 2008 level
- Political stability and effectiveness is limited (World Governance Indicators; Corruption Perception Index)
- S&T, however, was shrinking already as of independence

І що маємо? Є окремі позитиви, але негативів більше.

Думаю, що читачі «Світогляду» мені не пробачать, якщо не згадаю Академію наук України, яка так і не була належним чином трансформована (чи модернізована) після 1991 року. Тож не слід сьогодні це нагальне питання переносити на час перебудови після війни. Війна пришвидшує всі необхідні процеси та дії. Я маю на увазі не революційні пропозиції псевдореформаторів від науки, а зважені і невідкладні пошуки відповіді на запитання:

– про теперішню модель діяльності та управління НАН України;

– про сильні та слабкі сторони цієї моделі;

– шанси успіху та загрози;

– найближчі очікування та перспективи;

– бачення майбутнього.

В Україні ще є талановиті організатори науково-технологічної сфери, здатні до самовідданої праці задля розвитку нашої держави. У науковій спільноті є великий запит на справедливе рішення долі науки в країні. Країна без науки – країна без майбутнього.

Дослухайтеся один до одного. Висловлюйте свої пропозиції на всіх рівнях ЗМІ. Пропонуйте свої моделі розвитку науки в країні. Чекаємо ваших дописів у «Світогляді».

Слава Україні! ■

15 січня 2024 року до редакції «Світогляду» надійшло Звернення до українців Ініціативної групи «Першого грудня». З оригіналом документа можна ознайомитись на вебсайті Ініціативної групи

<http://1-12.org.ua/2024/01/15/4332>

Друкуємо це Звернення та завершуємо публікацію відповідним закликком до громадян України.

Ярослав Яцків

НА ПЕРЕХОДІ

2023-й рік став для багатьох українців не лише роком болю, а й роком певного розчарування. Зруйнувалася казка у швидку перемогу, в яку чимало українців чомусь повірили, не розуміючи реалій поля бою. Болюча, нелюдяна, кривава і брудна реальність війни стала такою голосною, що цю казку розчавила; але зі зникненням ілюзії у багатьох зникла й надія та віра. А без них ми не виживемо.

Здавалося б, урок з високої математики, але простий. Із точки А простору-часу ми вийшли й до неї вже ніколи не повернемось. Завдання – потрапити в точку Б, яка начебто аж манить своєю досяжністю. Але на цьому простота вичерпується, бо координати точки Б не зафіксовані: вони залежать від душевного стану спостерігача. Його віра й надія цю точку наближають – його зневіра переводить її в імлісту даль. Якщо ми цього не усвідомлюємо, то стаємо безвольними іграшками чужих примхливих новин. І тоді нам стає кепсько. Це – помилка перша, згідно з приповідкою «не зачаровуйтеся і не будете розчаровані».

Під час такого переходу наші висновки особливо залежать від буцімто «очевидних» припущень. Пригадуєте оте одіозне? «Треба визнати очевидне: Росія незрівнянно сильніша за Україну, а тому завоює її за тиждень». Скільки поважних експертів потрапили в пастку такої «очевидності!» Після визволення Харкова й Херсона настав час другої «очевидності»: «Наступного року – в Бахчисарай!». І знову пастка. Сьогодні вкотре голос беруть перші: «Ми ж казали! Треба бути реалістами». Що ж, жити без припущень людина не може. Проте коли миготливі події породжують прямо протилежні припущення, стає зрозуміло: покладатися на них нерозумно. Інакше – зробимо помилку другу.

Таких помилок набереться в українців чимало. Але на початку Нового Року хочеться говорити не про них – хочеться вірити в чудеса. Сьогодні важливо поглянути на наші проблеми з іншої перспективи. І виявиться, що наші дотеперішні слабінки за певних умов можуть стати джерелом нашої сили.

Одвічним лихом України була «отаманищина», тобто небажання українців вписуватися в командні вертикалі. Проте саме ця риса вивільнила сьогодні на фронті ініціативу низових командирів. Тобто стала вона не запереченням, а доповненням керівних вертикалей – і від цього ЗСУ стали сильнішими.

Попри залишковий патерналізм, коли значна частина суспільства все ще покладає відповідальність за свою долю на «верхи», є в Україні здоровий кістяк, який творить чудеса самозарадності. Це, зокрема, різні складові громадянського суспільства, громадські організації, волонтери, капелани, жертівні бізнесмени, зброярі, рятувальники, медики. Сьогодні, коли туман низин знову оповив душі зневірених, саме від креативної та ініціативної частини суспільства залежить, як швидко та ефективно буде знайдений вихід з новопосталих глухих кутів. Творчий потенціал України неймовірний – йому тільки треба всіяко сприяти. А щодо «верхів», то дослухаймося Григорія Сковороди: «Життя правителя – у стриманості, зреченні, позбавленні зайвого».

Попри цинізм морально прогнилих, що будують свій добуток посеред горя інших і за рахунок горя інших, Україна давно вже не мала стількох подвижників, які повірили в рятувну силу людського духу, коли постала проблема збереження наших цінностей та України як такої. Це вони, натхненні революційними майданами й жертівністю добровольців, повернули сенс таким поняттям, як совість і честь, солідарність і самопожертва, воля і чин. І цим змінили обличчя землі української та показали приклад усьому світові.

Спільноти можуть вірити у світле або в похмуре майбутнє. Українське суспільство багато пережило та досягло, втім не завжди готове досягнути, що майбутнє до кінця не визначене, і його можна змінити. Ми або приймаємо його, або працюємо над ним. Міцна віра спирається на цінності, а усвідомлення їх приходить через боротьбу та випробування.

Отож ми маємо наш біль і розчарування перетворити зі слабкості на силу. Винести з них уроки зрілості. Маємо зрозуміти, що війна – не шоу, а наше військо – не футбольна команда. Ми не є лише глядачами футбольного матчу; кожен із нас є атомом більших молекул, з яких складається тіло українського війська. Якщо ти не у війську – допомагай війську, чим можеш. Пожертвами, волонтерством. Тому, хто не пройшов через жах, важко зрозуміти тих, хто пройшов через нього; але навіть попри це ми можемо бути єдиним тілом, кожна частинка якого працює на одну мету: захистити свою землю, захистити нашу свободу і наші життя.

Ми зможемо вистояти тільки якщо наш опір цьому темному російському мороку залишатиметься всенародним. Кожен з нас, десятків мільйонів українських громадян, хоч де ми знаходимося, повинен відчувати і зрозуміти, що без активної й самовідданої особистої участі в боротьбі перемога неможлива.

Ініціативна група «Першого грудня»

**Ольга Айвазовська, Олександра Гнатюк
Володимир Єрмоленко, Євген Захаров, Йосиф Зісельс,
Мирослав Маринович, Олександра Матвійчук,
Ігор Юхновський, Ярослав Яцків**

Дорогі українці і українки!

Повсякчас пам'ятайте про смертельну небезпеку, яка нависла над нашою країною. Єднайтеся для відсічі ворогу. Допмагайте чим можете Збройним силам України – в цьому запорука Перемоги.

Не залишайте Україну в цей тяжкий для неї час – іншої Батьківщини у вас не буде. Можливо, буде вам комфортно в чужих країнах, але то не ваша Вітчизна, а тимчасовий прихисток. Без Батьківщини немає людини.

Слава Україні! ■

ЧИ МОЖНА ВИКОРЕНИТИ КОРУПЦІЮ?

Шановні читачі журналу.

Нам досталася нелегка доля – адаптуватися, жити, діяти в страшний час – час війни. Війна з позиції агресора Росії йде на знищення України і геноцид українців, а з нашої – на виживання. Але водночас і на випробування – наскільки ми стійкі і наскільки ми порядні та чесні. Не секрет, що поряд з відданістю справі, любов'ю до Батьківщини і готовністю її захистити існують егоїзм та страх за життя, жорстокість та здириство. Останнє наразі спостерігається у владних ешелонах. Як говорить приказка, «кому війна, а кому – мати рідна». Корупція особливо відчутна та загрозна в армії, в системі постачання – від їжі до зброї та боєприпасів. Як короста, вона вражає всі ділянки – від воєнкоматів до міністерського офісу, де тільки є можливість використовувати своє службове становище. Страшна хвороба, з якою необхідно боротися.

Щоб перемогти або хоча би запобігти поширенню будь-якої хвороби, треба знати її передісторію та причини, тобто знову постають одвічні запитання: *хто винуватий?*, тобто звідки корені цього зла, та *що робити?*, тобто як з цим боротися. Вкрай важливо не приховувати хворобу, не замовчувати проблему. Треба про це говорити публічно.

Нещодавно англійське кийвське видання «The Kyiv Independent» надрукувало статтю «Latest defense corruption case goes after officials allegedly tied to deadly ammunition shortage» (kyivindependent.com, 18.01.2024), у котрій описало для громадськості стан корупції в Україні. Коментарі до цієї статті і свої відповіді на ці непрості запитання намагалися дати представники природничих наук. Пропонуємо вам ознайомитися з їхньою перепискою в е-пошти з приводу цієї статті та питань, яких вона торкається.

Редакція

Громадянин США – українець за походженням, колишній представник США в УНТЦ (Український науково-технологічний центр), а нині блогер та прихильник більш активної військової допомоги Україні – *Віктор Корсун* звернувся до головного редактора «Світогляду» з таким листом (наводимо оригінал тексту і переклад українською):

Dear Yaroslav Stepanovich, I hope you're well. I keep worrying about all the weapon shortages, but then I read articles such as this one:

Latest defense corruption case goes after officials allegedly tied to deadly ammunition shortage

The officials worked for the Defense Ministry and were supposed to procure 100,000 mortar shells by February 2023. None ever materialized. This alleged Hr 1.5 billion (\$39.6 million) scheme coincided with a severe ammunition deficiency at the peak of the bloodiest battle of the full-scale war.

So some of the problems are really internal. I believe that they really do need to find experts to eliminate corruption and bribery in Ukraine, in the military, in the government and all across Ukraine. It has been going on for so long. It is built in. How can this be corrected? It's been 30 years of independence, and 2 years of a bloody war, when do they eliminate this! You have government agencies to try to stop it. It's in the court system. It's so awful to read about it. It has to start training in elementary school. What else can be done? What do you think?

Best wishes,
Victor

Шановний Ярославе Степановичу, я сподіваюся, що у Вас все добре. Мене постійно турбує питання дефіциту зброї [в українській армії – *Ред.*], тому я відслідковую статті на цю тему. Серед них є й така «**Найостання справа про корупцію в оборонному секторі висунута щодо посадовців, нібито причетних до жакливого нестачі боєприпасів**».

Чиновники, які працюють в Міністерстві оборони України, повинні були до лютого 2023 року закупити 100 тисяч мінометних снарядів. Нічого не було закуплено. Ця схема на 1,5 мільярда гривень (\$39,6 млн) співпала з серйозним дефіцитом боєприпасів у ході найкривавішої битви повномасштабної війни.

Зрозуміло, що ці проблеми – суто внутрішні. Проте я вважаю, що потрібно залучити міжнародних експертів, щоб ліквідувати корупцію та хабарництво в армії, в уряді та по всій Україні. Це триває вже занадто довго – 30 років незалежності, 2 роки кривавої війни. Коли ж це ліквідують?! У вас є державні органи, щоб спробувати це зупинити, наприклад, судова система. Так неприємно про це читати. Цьому потрібно навчати в початковій школі. Що можна зробити? Що ви думаєте?

З найкращими побажаннями,
Віктор ■

Ярослав Яцків
доктор фіз.-мат. наук,
академік НАН України

2. Державні управління і в незалежній Україні йшли на службу, щоб щось вкрасти чи використати для себе певні можливості, а не служити своєму народу.

3. Не були суворо покарані за великі крадіжки олігархи (згадайте «законні» крадіжки часів *Кучми*).

4. За крадіжки під час війни, можливо, виправдана найсуворіша кара.

Погоджуюся з Вами, що аби вилікувати цю хворобу, потрібно починати з виховання в сім'ї, зі школи та дієвої служби відповідних агентств.

Напевно така вже доля України на стику падіння імперії і незрілої державної нації.

Але головне зараз – **маємо вистояти.** ■

Вадим Локтєв
доктор фіз.-мат. наук,
професор,
академік НАН України

Без сумніву, це – **проблема моралі**, моралі не тільки окремої особи, а й усього суспільства, яку ще більше закріпила радянщина на всіх її щаблях – хтось крав колоски з голоду, хтось – сигарети з розпущеності, а хтось з любові до надмірної розкоші і відповідних можливостей міг безперешкодно красти або роздавати своїм прихильникам посади, квартири, машини.

Про непокараних олігархів уже сказав **Ярослав Степанович**. Нині це – поважні люди, причому вчать інших, як треба жити і досягати успіху, живуть у лондонах, де їх поважають, вірніше їхні гроші, які не смердять

Що з цим робити, сказати важко – це проблема виховання нової високоморальної нації, що забере десятиліття навіть при більш-менш нормальному розвитку життя без воєн і втручання сусідніх країн, насамперед північного сусіда.

Мене також дивує, чому в Міністерстві оборони стільки людей, які в цей тяжкий час думають лише про себе. Це ж пряма загроза країні, але їх, напевне, таке не хвилює. Це як у казці про дракона – йому відрубеш голови, а на тому місці виростають нові.

Дорогий пане Вікторе!

Я розумію Ваш розпач при читанні таких повідомлень.

І що тут робити?

Мій особистий погляд на це такий:

1. В сучасному соціальному житті країни має місце так званий «*пострадянський синдром*», відомий мені з дитинства. Красти в колгоспі не було заборонено на рівні родини (проте красти у сусіда суворо каралося).

Може я помиляюся, але не хотів би. Маю на увазі, що на відміну від орків з прагненням до общин, українці завжди були хазяями, любили власну землю (навіть її клаптик). Їх тоді називали «*куруляями*», але це були просто роботящі люди, які цінують труд.

Радянський лад з тотальним об'єднанням всього і вся у колективи і знищенням тих, хто хотів працювати самостійно і чесно, досягла лише переваги сірих виконавців над ініціативними людьми. Результат відомий – очільниками стали сірі особи, які, крім бути церберами і видавати вказівки, не вміють робити нічого. Керували ж і керують на тому рівні, як закликали вожді, що ставали кумирами. Це система їх робила такими, а гідність не вимагалася. Мало що змінилося й зараз.

Не заперечую, що дещо змішав «*в одну кучу коней і людей*», але такі цінності, як свобода особистості, моральність, порядність, патріотичність, сумлінність, чесність, розуміння своїх прав і обов'язків, а головне – вроджена українська ідентичність, вимагають системних підходів і мають закладатися з дитинства і батьками, і школою та потім підтримуватися оточуючим громадянським середовищем. ■

Сергій Рябченко
доктор фіз.-мат. наук,
професор,
чл.-кор. НАН України

Я вже бачив цю інформацію, розповсюджену тими, кому вона вигідна. Але вважаю, що основа цієї інформації правдива. Це нещастя нашого народу. Як сам факт розкрадання, так і факт протидії шкідливій інформації про непокарання дійсно винних з швидкою і грізною реакцією на кожен з'ясований факт розкрадання і корупції, особливо у воєнний час. Стаття про корупцію в МО надрукована англійською мовою у кийівському виданні «The Kyiv Independent». Хто спонсорує це видання, я не знаю. Але якщо друкувати обговорення цієї статті, то не завадило б з'ясувати, на чий млин вона лле воду – борців з корупцією чи борців з Україною?

Який з неї висновок? – Не давайте зброї українцям, бо вони її вкрадуть. Так, ті, хто краде і зброю, і армійське оснащення для подальшого розпродажу – це вороги. Але сьогодні нам конче потрібна зброя і приладдя захисту. І ми за допомогою волонтерів купуємо за свої кошти вкрадене приладдя, бо воно потрібне нашим бійцям, щоб і їхнє життя зберігати, і ворогові більше шкоди завдати. Тому ті, хто закликає: «*не давайте їм зброї*», – це ще більші вороги.

Так, корупція у відділах постачання армії була і є наразі, і вона чимала. Але чи мусить міністр особисто перевіряти накладні на купівлю яєць? Бувший Міністр оборони **Олексій Резніков** був один з найбільш компетентних людей у налагодженні Рамштайнів – нарад міністрів оборони демократичних країн з питань постачання зброї Україні. Комусь треба було його зганьбити і прибрати з дороги, що й було зроблено. Чи мав він щось з тих оборудок, не доведено. Але те, що з корупцією має боротися не міністр конкретної галузі, якщо він у ній не бере участі і не є її організатором (на жаль, буває й таке), не обговорюється. Для цього в нас є спеціальні структури, напр., поліція. От давайте з них і питаємо.

Петро Порошенко програв вибори у 2019-му саме тому, що вважав, що кожен малий чи великий факт правдивої або чисто брехливої інформації не вартий розголошення, активної інформації щодо жорстких реакції на правдиву інформацію про злочини

чи роз'яснення і спростування про брехню. І брехня вплинула на його ж виборців.

Популісти та їхні прихильники, котрі завдяки трагічній помирці Порошенка прийшли до влади, на словах дуже активні і непримиренні до тих, кого звинувачують у корупційних діях. Але свої владні повноваження окремі з них реалізують практично через корупцію. На інше в них не вистачає знань і досвіду. Як це подолати? – Це потребує величезних зусиль і тривалого часу.

Комуністи в свій час не знайшли іншого шляху, ніж непропорційно жорстокі покарання за дрібні порушення (напр., кілька років концтабору за п'ять вкрадених колосків). Якби це не супроводжувалося ще жорсткішими покараннями за порушення «правил диктатури партії» з реалізацією жорстоких покарань за антипартійні думки, то, можливо б, і допомогло. Але засудження створеної фашистської (примусова єдність думок) системи засудило і реальну боротьбу тої системи з корупцією. І фашизм (через сукупність його гріхів) упав з усім, що створювалось і підтримувалося його методами. Хоча його коріння й досі не викоринені. Зараз, поки йде війна, покарання за крадіжки і корупцію має бути підсилене в рази, аж до відновлення «вищої міри» з обов'язковим оприлюдненням усіх фактів жорстоких покарань, з доказами їх незворотності. Інакше – це боротьба на декілька поколінь.

Після перемоги в Другій світовій війні всі німці (особливо ті, що з освітою) казали: «Ми щось про це чули, але не думали, що воно таке ... І ми нічого не могли реально вдіяти». Те ж казати-муть росіяни з освітою після перемоги над путінським рашизмом.

А що ж з реальною у нас? Нас уже запитують: «А чого ж ви терпите те крадійство і корупцію, особливо в оборонній сфері, через що ви втрачаєте ваших бійців? А якщо це – неправда і навмисно розповсюджувана у світі неправдива інформація, щоб викликати припинення вам допомоги, то чого ж не спростовуєте цю пропаганду?» У кожній країні час від часу відбуваються злочинні дії, в тому числі й корупційні. Але ж чи відповідає дійсності, що Україна – країна корупції на всіх рівнях, аж до урядового? Ну, давайте (якщо ми не здатні щось реально зробити, щоб побороти крадіжки і корупцію) спробуємо на академічному рівні серед належним чином профінансованих «особливо важливих тем для сьогоденної України» спробуємо добитися рішення НАНУ розгорнути тему «Джерела корупції в сучасній Україні, досвід боротьби з цим явищем в інших країнах та комплекс необхідних заходів і реальних дій з конкретними відповідальними людьми для викоринення корупції в Україні». Ми отримаємо таким чином рекомендації для уряду, що ж робити? Само собою нічого не зробиться. Може, на цю тему нехай підніме голос Ініціативна група «Першого грудня»? Та не так, щоб одиниці охочих знаходили її «Звернення» десь в Інтернеті, а щоб про ці «Звернення» у ЗМІ гуділи тижнями.

Боротьба з корупцією – це національна проблема, отримана на шляху історичного розвитку суспільства. І подолати її можна лише шляхом залучення всього суспільства. Давайте ще раз подумаємо, які заходи потрібні у судовій системі, щоб розбирати конкретне питання про корупцію, з'ясовуючи конкретно винуватих і прибираючи саме їх від корупційно можливих справ. І маємо уважно стежити, на чий млин литиметься вода? Бо он при обговоренні цієї публікації у думках надійного друга України Віс Кортупн вже ледве не посягли сумнів, а чи давати Україні зброю? ■

Анатолій Негрійко
доктор фіз.-мат. наук,
чл.-кор. НАН України

Думаю, всі пам'ятають історію, коли у США на хвилі стихійних бунтів Black Lives Matter біля своїх будинків люди стали зі зброєю. Бо будинки мали власників! А у нас до сих пір для багатьох держава – це великий колгосп, де красти не гріх.

Дуже хочеться вірити, що так не буде завжди. Сьогодні хлопці, які з першого дня війни стоять у тяжкому двобої з віковичним нашим ворогом, стоять за своє: за свою родину, свій дім, за своє село чи місто, за свою державу. Для них Україна вже не буде нічим – вона їхня, бо вони кров'ю завоювали право називати її так.

І реакція на тих, хто нечесно збагатився на війні, буде гострою. Тому зараз, як ніколи, суспільство потребує ясних юридичних норм, які б, нарешті, поклали край триваючій десятиліттями правовій безпорадності, у якій, як у мутній воді, ховаються кінці злочинних оборудок, безсовісних і демонстративних зловживань владою, коли у депутата після обрання його у владні структури раптом з'являється рій близьких родичів-мільйонерів, а виборці мають лише розводити руками, коли навкруг столиці та обласних центрів виростають монструозні палаци, зведені державними чиновниками різних, інколи зовсім не таких уже й високих рівнів з досить скромною заробітковою платою. Цей запит суспільства на справедливість треба не гаючись задовольняти, бо в умовах війни, а потім повоєнного відновлення за умови насичення країни зброєю пошук правди може бути вибуховим. ■

PS. 24 лютого 2024 р.

В.М. Локтев: Сьогодні почався 3-й і, скоріше, не останній рік кривавої війни з московією. Щось оригінальне сказати не можливо, але слова **СЛАВА УКРАЇНІ**, яка не впала, не здалася, а вижила і вистояла, попри страшні людські і не людські жертви, мабуть, будуть доречними.

У це ніщо практично не вірив, бо московитська сволота вважалася непереможною. Тому єдине, що хочеться побажати, – це саме віри в кінцевий, переможний для нас, фінал і єднання.

Я.С. Яцків: Тяжкий день в історії України.

Приєднуюся до попередніх слів та додаю від себе.

Переможемо тільки у єднанні всіх демократичних сил.

Слава захисницям та захисникам України! ■

ФАШИЗАЦІЯ РОСІЇ: ОКРЕСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Василь Ткаченко
доктор істор. наук, професор,
член-кореспондент
НАПН України,
гол. наук. співроб.
Інституту всесвітньої історії
НАН України
м. Київ

19 травня 2022 року в газеті The New York Times було опубліковано колонку професора історії Єльського університету, доктора наук **Тімоті Снайде-ра** під назвою «*Ми маємо сказати вголос: Росія – фашистська держава*». Про фашизацію Росії було сказано не раз – в тому числі й автором цієї публікації. Однак життєвська мудрість доводить, що суспільний резонанс може викликати слово лише значимої постаті світового масштабу. Таким на сьогодні є Тімоті Снайдер. Тож його характеристика Росії звучала уже не як одне із оприлюднених наукових тверджень, а як вирок путінському режиму та його лідеру – воєнному злочинцю **Володимиру Путіну** особисто.

Про фашизацію Росії ми говорили ще в далекому 2007 році¹, коли Росія, як і Україна, перебували в точці біфуркації – на роздоріжжі шляхів подальшої суспільної еволюції. Точка біфуркації створює ситуацію ймовірної багатоваріантності. Образно кажучи, амплітуда маятника Росії могла тоді колихнутися від моделі Південної Кореї до моделі Північної Кореї. Тим часом проблема фашизації Росії, тобто сповзання до рівня «*авторитарного корпоративного режиму*», характерного для фашистських держав, уже й тоді домінувала в суспільній думці як один із загрозливих варіантів.

Дволиккий корпоративізм

Відтак наголошуємо: ще в далекому 2007 році ми поставили питання про чи не найбільш визначальну рису фашизації російського режиму – ужорсточення його корпоративної сутності. Сучасна політологія стверджує, що потяг до корпоративізму наростає за кризових умов. Тоді інструментарії влади й основні соціальні ресурси концентруються в руках вузького клану, що прагне підвищити ступінь свого впливу в суспільстві на шляхах закритості. Всередині еліти й субелітних груп практикуються відносини патронажу й клієнтельних зв'язків. Своєрідними «донами» виступають власники велетенських корпорацій, або ж верхівка правлячих партій. Завдяки широкому проникненню в органи державної влади впливові групи інтересів залучаються не лише в процес формування, але й реалізації державної політики.

Сучасна політична наука дає приклади корпоративізму різних видів: олігархічного, бюрократичного, авторитарного та соціетального (ліберального, або ж некорпоративізму).

Наразі еволюція політичного режиму в Росії прослідковується в такій послідовності. Спершу, за часів **Бориса Єльцина**, в Росії склалися відносини *олігархічного корпоративізму*. Саме тоді правлячий клас країни прагнув примножувати власні матеріальні блага через канали політичної ренти, а держава перетворювалася на полонянку олігархічних сил економіко-політичних кланів. Відповідно переважна маса ресурсів власності концентрувалася в руках економічної олігархії, а владні повноваження здійснювала адміністративно-політична еліта. Між ними встановлювалися «*сердечні стосунки*» за допомогою механізму корупції. Власне *корупція* – явище усюдишнє. Однак за умов олігархічного корпоративізму корупція підноситься до рівня неодмінного й органічного елемента, пронизуючи собою всю систему соціальних відносин і перетворюється на щонайважливіший ресурс впливу.

¹ Див. Кремень В., Ткаченко В. Приреченість на корпоративізм? Політичний менеджмент. №6(27). 2007. С. 3-21.

З приходом до влади Володимира Путіна, широкого розвитку в Росії набула ідеологія й практика *бюрократичного корпоративізму*. Держава демонстративно жорстко взяла під контроль олігархів – одних не стало, а інші подались у далекі краї. Тим часом групи інтересів однозначно набувають рис неодмінної й складової частини державної машини, а їхня взаємодія й досягнення згоди вибудовуються на основі жорстких адміністративних зв'язків.

Влада зосередилася в адміністративній вертикалі, яка й формує мобілізаційну економіку задля досягнення значимих цілей – переважно воєнно-промислового комплексу та особистих вигід державних управлінців. Групи, які не мають стосунку до адміністрування, позбавлені й реальної можливості впливати на владу. При цьому в країні формально дотримуються демократичної процедури виборів. Однак ці формальні заходи не можуть зарадити подоланню розриву між елітою, корпоративними групами та позаелітною масою. В країні поступово зростає протестні настрої. У 2012 р. заявили про себе маніфестації на Болотній площі. Щоб скинути соціальну напругу, Путін вдався у 2014 р. до насильної анексії Криму, і тим самим на певний час забезпечив у РФ «кримський консенсус» влади з широкими масами населення.

Наступною фазою метаморфоз політичного режиму в Росії став перехід до *авторитарного корпоративізму*. Ця форма режиму державного управління, як правило, асоціюється з фашистською Італією, а пізніше – з нацистською Німеччиною, де вона стала ефективним механізмом зміцнення влади панівної політичної еліти. Для цього різновиду корпоративізму характерна організація тотального державного політичного контролю над економікою і трудовими ресурсами на основі залякування представників бізнесу й промисловості, а також руйнування незалежних трудових та інших громадських об'єднань.

Цей тотальний контроль над бізнесом ще з часів італійського фашизму та німецького нацизму надовго скомпрометував теорію і практику корпоративізму, про що свідчить і стан справ із невдалими спробами модернізувати економіку сучасної Росії.

У підсумку існуючий лад у Росії став різновидом державного капіталізму, де приватний сектор перетворюється на якийсь придаток державного, де одним дозволено все, а іншим – нічого. Ідеологія такого фашизованого держкапіталізму – «рашизм».

Феномен «рашизму»

Апелюючи до поняття «рашизм», пошлемось ще раз на авторитетне судження Тімоті Снайдера: «Назвати фашистами інших, будучи фашистом, – в цьому полягає основа путінського методу. Американський філософ Джейсон Стенлі називає його «підривною пропагандою». Я запропонував термін «иизофашизм». В українців є більш елегантне визначення – вони називають його «рашизмом».

Тімоті Снайдер не претендує на першовідкривача терміну «рашизм» – він скоріше всього легітимізує його. Сам термін поєднує у собі слова «Russia» і «фашизм», у ньому асоціативно прослуховується співзвучність зі словами «фашизм» і «расизм». Тож повертає увагу щодалі ширше застосування поняття «рашизм» як у сучасному інформаційному полі загалом, так і в сфері науки.

Рашизм є серйозною загрозою для всього світу, його демократичних та прогресивних сил. І до цієї соціальної

пошесті слід ставитися серйозно, незалежно від того як, коли і з якого приводу сам термін «рашизм» раптом набув широкого вжитку. Термін «рашизм» вперше заявив про себе на неофіційному рівні 2008 р. під час російсько-грузинської війни. Більш широке застосування самого терміну припало на період початку російсько-української війни 2014 р. У травні 2022 р. група київських активістів розпочала кампанію щодо внесення слова «рашизм» до Оксфордського і Кембриджського словників англійської мови. Врешті-решт 2 травня 2023 року Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких». Відтак поняття «рашизм» було офіційно легалізовано.

Отже, як на мою думку, під назвою «рашизм» у наш час сформувалася ідеологія і практика російського різновиду нацизму, що маскується під антифашизм. Сутність рашизму стає очевидною у практичній реалізації російською владою масових репресій проти українців із жорстокою фільтрацією та знищенням усіх небажаних осіб на тимчасово окупованих територіях півдня, півночі та сходу України. Про це засвідчили численні факти масових злочинів і відвертих звірств російських загарбників, що з'ясувалися і були зафіксовані після звільнення наших земель Збройними Силами України.

Що найбільш не сприймається російською стороною – як офіційною, так і псевдolibеральною – визнання наявності в ідеології й практиці рашизму історично притаманного потягу російської влади до насилля й геноциду по відношенню до сусідніх народів.

І не слід навішувати на сусідів ярлик «русофобії» – рано чи пізно злочини російської сторони стануть предметом прискіпливого розгляду у Міжнародному суді ООН – головному судовому органі Організації Об'єднаних Націй. Власне, коли на головного кремлівського очільника уже видано ордер на арешт з боку Міжнародного кримінального суду в Гаазі, то по суті це означає, що на території інших країн Путіна можуть затримати для притягнення до відповідальності.

Затемнення свідомості

Звідки така однастайність росіян у протистоянні терміну «рашизм» як російського різновиду нацизму?

Що стосується кремлівської гвардії, то тут справедливим є визначення міністра зовнішніх справ України **Дмитра Кулеби**: «Росія – країна вбивць і відвертих брехунів». Але як зрозуміти деградацію свідомості з боку представників російської науки? Є ж серед них ряд поважних й міжнародно визнаних дослідників. Наприклад, **В'ячеслав Іноземцев** – економіст, соціолог і громадський діяч у 2016 році на форумі пам'яті **Бориса Немцова** порушив питання про фашизацію Росії. На превеликий жаль, проблема ним була зведена до розгляду «м'якого варіанту фашистського режиму».

На той час В'ячеслав Іноземцев ще мешкав у Росії, а відтак уникав радикальних оцінок: «Я не говорю про нацизм, в Росії нацизм неможливий, на мій погляд, тому що держава настільки багатонаціональна, що для просування якоїсь ідеї достоту російської, вона згубна – це розуміють усі, включаючи Путіна і його близьке коло... Расовой ідеї немає й бути не може».

Тим більше на той час Іноземцев жодним чином не допускав уподібнення Гітлера і Путіна: «*наразі у світі немає такої готовності йти на насилля, розв'язувати війну, немає її й у Путіна. Путін абсолютно не Гітлер, він не загарбник, він не прихильник переділу світового порядку*». А що стосується агресії щодо України, то, мовляв, «Крим і Україна – це те, що підняло його [Путіна] популярність». І, врешті-решт, прогнози на майбутнє: «у нас країна імітацій, тому вона нікуди не просунеться, не буде жодних танкових колон, котрі підуть на Київ. Це страшилки, якими західні політики лякають народ».

А час спливав, і після цих заяв багато що у світі змінилось. Наразі В'ячеслав Іноземцев став працювати у Вашингтоні, і бачення професора набули іншого формату. Зокрема він тепер вважає, що сподіватися на вирішальну силу російських людей у справі припинення агресії проти України було б марно: «Від них давно нічого не варто чекати. Від них варто очікувати лише ще більшого терпіння й вигуків во славу президента». На запитання «Що може зупинити російську армію і Володимира Путіна?» Іноземцев нарешті відповів чітко й однозначно: «Українська армія й українські добровольці». І далі: «війна може закінчитися лише поразкою Путіна на полі бою, але з економічних причин вона не закінчиться ніколи».

Допускаючи тимчасове утримання Росією деяких окупованих районів України, В'ячеслав Іноземцев відкидає саму можливість відновлення в них ефективного суспільно-економічного життя чи навіть відбудови зруйнованих міст: «ніхто в міжнародній спільноті не визнає ці території російськими».

Виверти академічної схоластики

Людина ліберальних поглядів у сучасній Росії – далеко не масовий витвір. Ніхто не хотів би отримати 3-5 років за висловлювання симпатій до України².

Унікаючи переслідування з боку влади, дехто з науковців вдається до старого і заяложеного прийому угодовців та пристосуванців – вони апелюють до «чистої науки». Цураючись істини, вони, як правило, повертають дискурс у русло академічної схоластики: «як розуміти те чи інше поняття», «як воно співвідноситься з іншими поняттями», «чи відповідає це поняття усім критеріям, а чи лише окремим із них» тощо? В такий спосіб вони дистанціюються від суті проблеми, бо насправді їх лякає те, що «Снайдер говорить про фашизм не лише правлячих кіл Росії, але він і Росію називає фашистською країною».

Тут позиція угодовців від науки незрушна. Їхню схоластику у свій час засуджувала **Ганна Арендт** – одна із фундаторів теорії тоталітаризму та людина надзвичайної принциповості. Зокрема вона звертала увагу на такий феномен: кожного разу, коли слід дати принципову оцінку, саме тоді угодовці й беруться нарікати на історичні закономірності³. Іншими словами – ці люди силкуються покласти вину на якусь нібито загадкову об'єктивну неминучість, що діє за спинами політичних акторів, наділяючи історичний процес глибинним і незбагненим трансцендентним змістом.

На відміну від подібної суєти, позиція Ганни Арендт відзначається принциповістю. Аналізуючи стан суспільної думки повоєнної Німеччини, вона писала: «Допоки ми відшукуємо корені того, що здійснив Гітлер, у філософії Платона, Іоахіма Флорського, Гегеля чи Ніцше, у сучасній науці і техніці або ж у нігілізмі й Великій французькій революції, всі задоволені. Але як тільки ми називаємо Гітлера масовим вбивцею, <...> суспільство в один голос починає заперечувати, що таке звучить вульгарно, що воно позбавлене необхідної вишуканості й тому непридатне для інтерпретації Історії». Так викручувалися вчорашні симпатички нацизму щоб уникнути політичної відповідальності за злочини гітлерівських посіпак³.

Силкуючись із свого боку довести, що Росія не є фашистською країною, російські науковці вдаються до такої ж казуїстики: мовляв, може статися, що країною правлять фашисти, але ж країна від того не стає фашистською! Можливо слово правди не побоїться сказати емігрант з Росії а нині професор Ратгерського університету (США) **Сергій Єрофеев**? Даремні сподівання: він теж бубнить, що путінізм можна асоціювати з фашизмом, однак «для того, щоб вести себе як фашист, не обов'язково бути за переконанням фашистом»⁴.

Така позиція професора Сергія Єрофеева, який уже змінив країну проживання, вражає своїм цинізмом. Зокрема він розраховує, що колись країна таки дійде точки кипіння, а тоді вже й настане час змінити правлячу верхівку, чи хоч би її модернізувати. А вже за цих умов, вважає він, сам дискурс про фашизм, порушений Тімоті Снайдером, є навіть шкідливим, бо яка ж тоді країна дістанеться у спадщину нинішнім емігрантам? Тож, зазначає Єрофеев, хай собі Снайдер викликає в масах «лють благородну», а ми тим часом маємо пересидіти й зрозуміти як повести себе з мафіозною путінською структурою й порозумітися з нею.

За словами Єрофеева, нині в Росії скоріше не фашизм і не нацизм, а така собі мафіозна структура: «Там культ, скоріше, братви, там культ понять, там культ певних мафіозних цінностей. Звісно, там є центральна фігура. Якщо цю центральну фігуру вилучити, викинути із цієї системи, то дуже багато що відразу зміниться». Тож виходить так, що назагал оцих самих претендентів на роль «сил добра», влаштовує та Росія, яку вони збираються успадкувати, або ж поділитися з «силами зла». І їм не вигідно, щоб спадщина називалася фашистською чи нацистською. Вони б воліли успадкувати Святу Русь – чисту й непорочну.

Вести ґрунтовний науковий дискурс з подібною цинічною публікою – значить не поважати себе.

Паростки просвітлення

На щастя, серед російської наукової громадськості іноді з'являються особи неконформістського складу. Один із них – викладач Вищої школи соціальних і економічних наук **Ілля Будрайтскіс**. На його думку, влада дбає про формування вигідної для себе мотивації російського населення. Тож народ і владу вони прагнуть об'єднати спільно

² Див. посиланням на сайт Мініюсту РФ: За «використання, демонстрацію та пропаганду» символіки ОУН, зокрема гасла «Слава Україні» та відповіді на нього «Героям слава» може загрозувати адміністративна відповідальність у вигляді штрафу до 2 тисяч рублів або арешту до 15 діб з конфіскацією. За повторну «пропаганду» загрожує вже кримінальна відповідальність.

³ Арендт Х. Ответственность и суждение. М. 2013. С.50.

⁴ Який режим побудовано в Росії? Радіо Свобода, 27.05.2022. URL: <https://www.svoboda.org/a/kakoy-rezhim-postroen-v-rossii/31871409.html>

проливаю кров'ю українців. За основу мотивації якраз і покладаються ідеї соціал-дарвінізму, коли принципи конкуренції й боротьби за існування підносяться на рівень глобального «світопорядку», а міжнародне право і права людини трактуються лише як «приховування тваринного/природного прагнення до домінування за рахунок інших».

Будрайтскіс зазначає, що й за часів Гітлера світова політика трактувалася нацистами як боротьба рас: раси конкурують між собою, а існування кожної із них стає загрозою для існування іншої. Тож у нинішній Росії проголошена Путіним *політика денацифікації* України означає не що інше, як практику насильницького «перевиховання» аж до знищення опонентів. Боротьба з нацизмом трактується як боротьба росіян проти неросіян, які автоматично стають *АНТИросіянами*. В офіційній пропаганді «можна зустріти вказівки на те, що нацистами є не лише всі українці чи то носії особливої української державності, але і увесь Західний світ. «Якщо ви не згодні з позицією Росії, якщо ви не згодні з поглядами її властей на те, що відбувається, ви є нацистом. Таким чином, нацизм являється не в якості злочинної ідеї, а в якості суті речей. Якщо ви українець чи виступаєте на підтримку України, ви нацист»⁵.

Будрайтскіс сподівається, що колись країна зіткнеться із серйозною кризою і люди не стануть більше жертвувати своїм життям во ім'я «чогось більшого», бо такого «більшого» в Росії наразі немає. Ми ж з свого боку змушені констатувати, що нині оці російські люди прокладають шлях Путіну своїми тілами й загубленими душами, бо «не відносять що творять».

Про провину й відповідальність

Уже давно стала афоризмом класична думка *Георга Гегеля*: «Якщо істина абстрактна – то вона не є істиною. Здоровий людський розум прагне до конкретного». Неодмінна умова для суспільствознавця – поставити проблему в конкретні координати простору і часу. Що не кажи, але вперше український парламент визнав Росію країною-агресором лише в січні 2015 року. А до того часу ЗМІ України рясніли посиленнями на «зону АТО». За цих умов науковці повинні були сказати своє слово. Мені довелося це слово оприлюднити в російському науковому виданні «Политическая концептология» у своєму зверненні до російських науковців: «Як же нам тепер вести науковий дискурс? Робити вигляд, що нічого не сталося? <...> Адже момент істини при аналізі полягає саме в цьому: хто є агресор, а хто жертва агресії?». Позаяк, було мною зауважено, якщо станемо на ту точку зору, що агресії «нібито не було, то наші суперечки будуть нікчемними з самого початку»⁶.

Академік *Василь Кремень* поставив у 2014 році дискурс у ще практичніше русло⁷. У цій публікації конкретно зазначалося: «більшість населення країни розглядає збройне протистояння у східних областях як війну, розв'язану Росією проти України». За кожним злочиним неминуче

має прийти покарання: «Мова не йде про те, щоб у майбутньому про скоєне у південно-східних областях все «забути й простити». <...> Навпаки, стверджуємо ми, кат має отримати відплату за всю міру скоєного злочину. А інакше розповсюдженню зла в цьому світі не буде кінця»⁸.

Як засвідчив досвід історії двох світових війн ХХ століття, після кожного такого потрясіння неминуче виникало питання про винність і політичну відповідальність за скоєне. І його вирішення тягнуло за собою проблему «опрацювання минулого», колективного і особистісного переосмислення, внутрішнього очищення й духовного відродження. Тож інтегруючись в Європу, маємо засвоювати набутки усталених в європейській політичній філософії концептуальних засад. Саме тому у 2014 році ми привернули увагу української громадськості до положень відомого німецького філософа *Карла Ясперса* про чотири поняття провини й неминучу за них відповідальність: кримінальну, політичну, моральну й метафізичну⁹.

Звернення до творчої спадщини Ясперса було умовитоване неминучістю відповідальності Росії за скоєні в Україні злочини проти людяності. На цьому шляху ми покликані порозумітися і знайти спільну мову із низкою країн, які ми нині називаємо «консолідованим Заходом». Зокрема ми наголошували: «У пошуках істини важливо не лише категорично щось стверджувати від свого «Я», але й навчитися послідовно розмірковувати й прислуховуватися до аргументів «Інших», що готові з тобою поглянути на стан справ по-іншому».

Виходячи з того, що кат повинен отримати відплату за усю міру скоєного злочину, ми солідаризувалися й з іншим німецьким філософом *Теодором Адорно*, який відкидав заклик «усе забути й простити» щодо злочинів нацизму. Водночас, застерігав він, до питання провини слід підходити диференційовано: не слід допускати звинувачення у колективній провині цілої нації. Зловісна тінь минулого не має висіти над цілим поколінням, увергнутим у вирви війни, бо «якщо за провину й насилля завжди розплачуватися провиною й насиллям, то почуття страху не буде кінця»¹⁰.

Хто винуватий? Що робити?

Після агресії 2014 р. порушена Ясперсом «проблема провини» набула особливої актуальності. Згідно його концепції, кожна провина має свій ступінь відповідальності.

По-перше, мова може йти про *кримінальну відповідальність*. Цей злочин полягає в об'єктивно доведених діях, що порушують недвозначні закони. В даному випадку інстанцією є суд, котрий із дотриманням усіх необхідних формальностей точно встановлює склад злочину й застосовує відповідні закони. Після Другої світової війни таким був Нюрнберзький процес, нині діє Міжнародний кримінальний суд (МКС), відомий як Гаазький трибунал.

По-друге, Ясперсом вводиться поняття *політичної винуватості*, що проявляє себе у діях державних органів. Так само і на кожному громадянину держави-агресора, також

⁵ Будрайтскіс І. Не стоит искать причины фашизации российского государства в уникальной судьбе страны.

URL: <https://vlast.kz/politika/49767-ila-budrajtskis-istorik-ne-stoit-iskat-priciny-fasizacii-rossijskogo-gosudarstva-v-unikalnoj-sudbe-strany.html>.

⁶ Ткаченко В. Сон Пилата: синдром «жертвы и палача» в контексте «гибридной войны». Политическая концептология (Ростов-на-Дону). 2014. №4. С. 217-229.

⁷ Див. Кремень В. О виновности и политической ответственности. У книзі: Теория и практика управления социальными процессами (Харьков). 2014. №4. С. 6-14

⁸ Там само. С. 7

⁹ Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. М. 1999. 111 С.

¹⁰ Адорно Т. Что значит «проработка прошлого?». Журнальный зал. Неприкосновенный запас. 2005. №2-3 (40-41).

<http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.htm>

лежить політична відповідальність. Це значить, що кожна людина разом з іншими несе відповідальність за те, хто і як ним править. Інстанцією тут є влада і воля переможців – як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

По-третьє, світова громадськість апелює до моральної винуватості. Кожна людина має усвідомлювати, що за всі свої дії (в тому числі й політичні, і воєнні) вона несе персональну моральну відповідальність. Тут не можна посилаючись на те, що «наказ є наказ», бо злочин залишається злочиним навіть тоді, коли він здійснюється за наказом (хоча тут можуть бути пом'якшуючі обставини). Інстанцією тут є власна совість, а також оцінка з боку товаришів, колег, родичів і близьких людей.

По-четверте, Ясперсом вводиться категорія метафізичної відповідальності. Людська солідарність робить кожного відповідальним за всяке зло, за будь-яку несправедливість. Особливо, коли поряд коїться зло, а людина нічого не зробила, щоб йому запобігти. В цьому й полягає наша всезагальна провинність. Інстанція тут – один Бог.

Отже, три останні види винуватості стосуються безпосередньо усіх громадян, хто не підлягає кримінальній відповідальності за злочини проти людяності. Навіть неучасть у формуванні устрою влади, неучасть в боротьбі за владу в розумінні утвердження права – є головною як політичною, так і моральною провинною. В сучасних державах бути поза суспільством не дано нікому. Що ж стосується першої провинності – тих хто здійснив злочин проти людяності, розв'язавши несправедливу війну, то до них може бути застосований лише один підхід: вони не здатні розкаятися й змінитися – вони такі, які є. Тут Ясперс дає однозначну відповідь: «*Стосовно таких людей залишається лише насилля, тому що вони самі живуть лише насиллям*»¹¹.

І тут ми виходимо на чи не на найбільш делікатний аспект проблеми – про загальну винуватість російського народу за скоєні злочини. Тим більше, коли за соціологічними даними агресивний курс Володимира Путіна підтримувало понад 80 % опитуваних громадян РФ. З боку України відповідь з цього питання має бути такою: ніхто не збирається збоку огульно звинувачувати увесь російський народ. За Ясперсом, мова може йти лише про власне усвідомлення цим народом своєї колективної винуватості, якщо російський народ морально визріє для цього. При цьому народ повинен розуміти, що це подвійна провина: «*по-перше, назагал безумовна політична покірність будь-якому керівнику, а по-друге, сутність керівника, якому ти підпорядковуєшся*».

Цей же принцип Ясперса стосується кожного народу, в тому числі й українського. Як засвідчує життя, принципова різниця між народами українським і російським народами полягає в ступені усвідомлення необхідності очищення, духовного відродження і підвищення політичної відповідальності за долю свою і долю всього світу. Приклад тому – три Майдани: 1) Майдан на граніті 1990 року; 2) Помаранчева революція 2004 року; 3) Революція гідності 2014 року. З боку ж Росії – низка агресій: проти Чечні, проти Грузії, проти Сирії й проти України. Хто буде наступний?

Феномен фашизму і нацизму

Проблема фашизації суспільного життя не сходить із порядку денного уже ціле століття. Хоча в Італії фашисти правили з жовтня 1922 р. до липня 1943 р., а в Німеччині від січня 1933 до травня 1945 р., однак феномени різного роду фашизмів і нацизмів ще й сьогодні є активним у словниках істориків і політологів.

За радянських часів ми були обмежені у своєму розумінні фашизму тим визначенням, яке дав **Георгій Димитров** у 1935 р. на VII Всесвітньому Конгресі Комінтерну, де фашистський режим описувався як відкрита терористична диктатура найбільш реакційних, найбільш шовіністичних, найбільш імперіалістичних елементів фінансового капіталу. Але коли йшлося про соціальну базу фашизму, деяке світло на соціальні витoki фашизму пролив **А. Грамші**. Він наголошував, що у фашистів є широка соціальна база у місті та селі: міський люмпен, а також озброєні латифундистами аграрії та ще десятки тисяч державних чиновників із органів безпеки, армії й міліції. Ідеологи фашизму запозичують соціалістичну й революційну ідеологію, маючи при тому на меті затопити всю країну «*смердючим морем брехні*», агресивності й шовінізму.

Ще раніше, в результаті дебатів на IV Конгресі Комінтерну було проголошено, що фашизм становить небезпеку європейського й світового рівня. Так само один із засновників Італійської соціалістичної партії **Філіппо Тураті** написав у 1928 р. книгу «*Фашизм, соціалізм і демократія*», в котрій не лише детально описав витoki фашизму, але й вважав його загальною загрозою, оскільки за певних обставин фашизм здатен вводити «перманентний воєнний стан» як у окремих країнах, так і у всьому світі, замінюючи боротьбу класів боротьбою рас, утворюючи замкнуту касту панів, правлячу над мільйонами сучасних рабів. В середині соціалістичного руху **Річард Ловенталь** після закінчення Другої світової війни теж визначив нацизм як прояв «*нігілістичного повстання проти Європи*» і всієї гуманістичної традиції в її християнській, ліберальній і соціалістичній формах. Щоправда ця кровопролитна війна заслонила собою значно ширший образ більшості фашизмів 1919-1939 рр. На жаль, у досвіді мільйонів людей нацизм як німецький різновид фашизму віднині став переважним чином ототожнюватися лише з гітлеризмом.

А тим часом проблеми для вирішення залишалися: чи був фашизм виключно європейським чи всесвітнім феноменом? Зазнав він краху у 1945 р. чи живе й досі? А якщо так, то завдяки чому? Зокрема – наскільки німецький нацизм був справою **Гітлера**, а італійський – **Муссоліні**? Відповідно для наших часів – наскільки рашизм є породженням **Путіна**?

У перші повоєнні десятиліття набув поширення демонологічний підхід, що приписував відповідальність за масові вбивства лише Гітлеру й Муссоліні, а також низці дрібніших фігурерів на кшталт хорватського «поглавника» **Анте Павелича**. Втім нерозв'язаною залишалася проблема широкої соціальної бази фашизму. Частково для її вирішення доклали сил **Вільгельм Райх** – досить суперечливий дослідник, котрий, тим не менше, «*вніс вагомий вклад у розвиток світової психіатрії, психології й психоаналізу, збагативши їх найбільшими досягненнями*».

¹¹ Див. Ясперс К. Цит. роб.с. 51-52.

Опозиційний мітинг
пам'яті Бориса Немцова
у Санкт-Петербурзі.
У ході взяло участь близько
10 000 людей.
1 березня 2015 р.

Прощання з російським опозиційним політиком Олексієм Навальним.
Москва, 1 березня 2024 р.

Зокрема ще за десять років до **Еріха Фрома** і за двадцять до «Авторитарної особистості» Теодора Адорно професор Райх стверджував, що «фашизм виник не просто в результаті махінацій німецьких капіталістів чи впливу на маси притаманної А. Гітлеру харизми. Його витoki слід шукати в психологічній структурі німецьких мас»¹².

Наразі з феноменом Гітлера і Муссоліні було більш-менш з'ясовано. Ще з 1920-х рр. Гітлер ставив перед собою чітко визначені цілі, однак цілком безрозсудні з точки зору засобів досягнення. Відповідно до гітлерівських особистих уподобань політичні мітинги нацистів уподібнювалися до постановки опер **Ріхарда Вагнера**.

У цьому розумінні національний соціалізм Німеччини був і залишається гітлеризмом. Тож німецький націонал-соціалізм, що до останньої миті спирався на персону Гітлера, обрушився разом з фюрером. Однак з Муссоліні все сталося навпаки. Впродовж 1922-1945 рр. він двічі змінював модель розвитку Італії, намагаючись гнучко пристосовуватися до обставин. Культ дуче не був сакралізований – у 1943 р. проти нього виступила велика фашистська рада. Що вже говорити про широкий спротив італійського партизанського руху. Тож назагал домінує думка, що італійський фашизм навряд чи можна назвати муссолінізмом.

¹² Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Вильгельм Райх: Биографические, научные и психиатрические аспекты (К 115-летию со дня рождения). Новини української психіатрії. URL: www.psychiatry.ua/articles/paper417.htm.

Фашизм маленького чоловічка

Залишається і нам визначитися зі статусом путінізму. Як стверджує Вільгельм Райх, характер людини формується в дитинстві в результаті конфліктів і криз сімейного життя. Тому для розуміння політичних і моральних вчинків людини слід звернутися до типу сім'ї, до практики виховання, притаманної тій чи іншій культурі чи епосі. Повоєнне пітерське підворіття, судячи з усього, наклало свій відбиток на стиль поведінки Путіна. Чи не визначальну роль відіграв і його подальший професійний шлях в органах КДБ, де закони традиційно відігравали лише роль декорації для прикриття свавілля силовиків. Так і нині – політичний режим в країні встановлений переважним чином корпорацією ФСБ, ставлеником якої і є Володимир Путін. Звідси й наслідки: як зазначав у свій час святий Августин, держава без закону – лише зграя розбійників.

Коли ж йдеться про персону Путіна у системі координат фашизму і нацизму, то його неототалітарний режим, судячи з усього, більш нагадує гітлеризм Третього Рейху. Як наголошував той же Райх, для розуміння фашизму необхідне детальне й проникливе вивчення характеру звичайного маленького чоловічка: «Ця «маленька людина» досконало вивчила поведінку «великої людини» й тому відтворює його у спотвореному й гротескному вигляді. Фашизм – це сержант колосальної армії глибоко хворої, промислово розвинутої цивілізації. Висока політика перетворилася перед «маленькою людиною» в балаганну виставу. Маленький сержант перевершив генерал-імперіаліста у всьому: в маршовій музиці, в «гусячому кроці», у вмінні командувати й підкорятися; у здатності ціпеніти від страху перед ідеями; в дипломатії, стратегії й тактиці; у вмінні одягатися й провадити паради; у відзнаках і почесних нагородах. У всіх цих речах кайзер Вільгельм сприймається жалюгідним фальсифікатором порівняно з Гітлером, сином голодного чиновника»¹³.

Характеристика Вільгельмом Райхом «маленького сержанта» є доречною у нашому випадку, лише з тим уточненням, що підполковник Путін намагається перевершити генералісімуса Сталіна. Тобто, «маленька людина» намагається довести, що вона нічим не гірша «справжнього великого тирана», посідаючи позицію «фюрера» по відношенню до всього російського суспільства. Тож нинішній кремлівський режим може бути кваліфікований і як путінізм – цей режим спирається на Путіна й, будемо сподіватися, обрушиться разом з ним.

Однак ми не можемо обійти увагою той факт, що після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року підтримка росіянами дій Путіна у березні місяці виросла до 83 %. Яку ж частку населення на сьогодні становить те соціальне середовище, що створює ґрунт для зростання рядів нинішніх піхогінців путінізму з їхнім культом насилля? Опитування Національного центру дослідження громадської думки Чиказького університету наприкінці 2023 року показало, що 67 % опитаних схвалюють зовнішню політику Путіна, 58% схвалюють внутрішню політику, а 66% планують проголосувати за Путіна на президентських виборах у березні цього року¹⁴.

¹³ Райх В. Психологія мас і фашизм. СПбМ. 1997. С.14.

¹⁴ Підсумки 10.01: Допомога Литви і рейтинг армій. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/4654635-pidsumky-1001-dopomoha-lytvy-i-reitynh-armii>

¹⁵ Бизюков П. Диктатура прекариата. URL: http://www.gazeta.ru/comments/2014/04/29_x_6013393.html

¹⁶ Пряников П. Чего желает молодежный прекариат России.

URL: https://kasparov.ru/material.php?id=52E8D3F910245&section_id=50C1CC093B75E.

Наростання войовничого радикалізму – проблема глобальна. Нинішня роботизація виробничих процесів призводить до масового безробіття. Відпадає потреба в індустріальному пролетаріаті, а його місце займають працівники з нестійкою й непостійною трудовою зайнятістю – так званий «прекариат». При застосуванні високих технологій вони не становлять інтересу для міжнародних корпорацій ні як виробники, ні як споживачі. Не виключено, що цей сегмент населення спроможний влаштувати врешті-решт справжній «бунт проти машин». На заході занепокоєні, що прекариат здатен навіть прокласти шлях до фашизації суспільства.

Росії, звісна річ, далеко до високих технологій. Більше того, тут суть справи полягає якраз у провалі модернізації країни та зависанні добробуту її громадян. Країна потрапила у залежність від видобутку й торгівлі нафтою та газом. Людей на ринку праці виявилось набагато більше, ніж того вимагає нафтова промисловість. Ще в 2013 році на урядовому рівні було визнано, що 38% населення «незрозуміло де зайняті, чим зайняті, як зайняті». Стала масовою непостійна робота, негарантована і невисока оплата, нерегламентований робочий час. А ще «жодного навчання, жодного соціального пакета, жодної охорони праці. І, що найважливіше, жодної можливості захистити свої позиції й права»¹⁵.

Як зазначає російський соціолог **Павло Пряников**, гострота проблеми полягає у тому, що на відміну від Заходу, Росія майже повністю самоусунулася від вирішення соціальних проблем: «Прекариат у нас не стільки наслідок постіндустріального світу, скільки “покинутості” державою, яка, зокрема, мляво регулює трудові відносини. Є ще одна причина масової появи такої страти в Росії – “здиравання” населення, відсутність у нього базових знань, без яких немислимим є постіндустріальний світ – знання іноземних мов, поглибленого вивчення якоїсь професії, відсутність навички розбудови горизонтальних відносин»¹⁶.

Тож ніщо не заважає нинішньому керівництву Росії піти по шляху «утилізації» цього «здиравілого» соціального матеріалу під час агресії проти України. Так, для повномасштабного вторгнення в Україну відбиралися насамперед солдати із російської периферії, тієї глибинки, де завжди панували злидні, а шансів вирватися з неї у людей практично не було.

Саме цей контингент населення ставав реальною загрозою поповнення різноманітних кримінальних угруповань, соціальних протестів, заворушень. І тут, розв'язавши агресію проти України, з'явилася можливість відправити цих людей на війну й «утилізувати» їх з тим, щоб там вони могли знайти вихід своїй протестній енергії – убивати невинних людей, гвалтувати жінок й мародерствувати. І, не в останню чергу, відчуті себе переможцями й у такий спосіб підвищити свою самооцінку, чого вони ніколи б не змогли досягти у самій Росії.

Отже, нам слід докласти максимум сил, щоб увесь цей хаос, який Росія внесла у мирне життя України, рано чи пізно повернувся в Росію, де він і був створений. ■

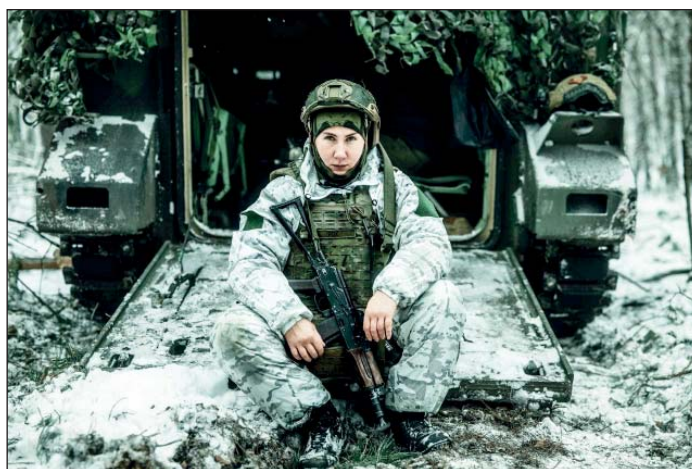
Галина Потопляк, українська поетеса

КОЛИ ЗАКІНЧИТЬСЯ ВІЙНА... КОЛИ...

Коли закінчиться війна,
 Я розцілую всі ікони.
 Присяду в хаті край вікна
 І буду чути церковні дзвони.
 І буду гладити лице.
 Сльоза покотиться — піймаю.
 І кожен клаптик чебрецем
 В душі своїй повистеляю.
 І я наплачусь досхочу.
 Сльозами вмию всі могили.
 Зварю відвар із перстачу
 І вип'ю келишок для сили.
 І вип'ю другий, щоб від ран
 Не залишилося і сліду.
 Наллю наливки повний збан
 І понесу її сусіду
 Ми будемо удвох мовчати.
 Хміліти разом й тверезити.
 Ми будем пошепки кричати
 І в небо кидать жовті квіти.
 І сині айстри розцвітуть
 На полі битви під Херсоном.
 Червоні маки проростуть
 Під Києвом над збитим дроном.
 Коли закінчиться... Коли...
 Усі говорять, що нескоро.
 Але готую я столи
 І промовляю — скоро, скоро.
 Ще день, ще ніч. Та й ще зима.
 А там весна і перші грози.
 Коли закінчиться війна
 Я вам нарву букет мімози!!! ■

Авдіївка. 23 жовтня 2023 р. Фото: facebook Генштаб ЗСУ

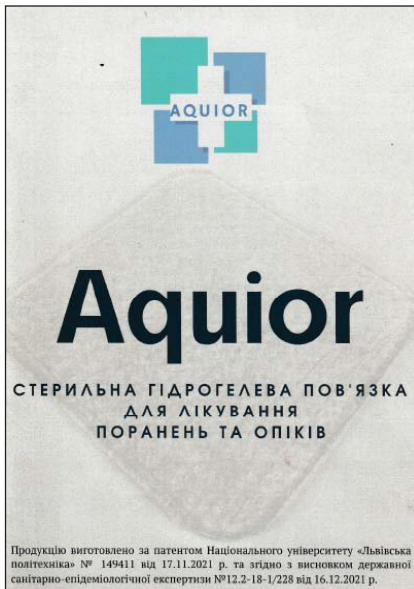
Facebook: 3 окрема штурмова бригада. 26 лютого 2024 р.
 Бойовий медик Фокс 3-ї роти
 1-го штурмового батальйону ЗОШБ.

Фокс працювала на самому нулі в Авдіївці, контролювала стан бійців в умовах постійних обстрілів та брала на себе командування обороною суміжних підрозділів. Віддано виконуючи свою роботу, вона двічі опинялася у будівлі, яка обвалювалася через прильоти ворожих КАБів. Сама отримала контузію, але до самого відходу бригади з міста піклувалася про поранених, зокрема бійців-суміжників

НАУКОВІ РОЗРОБКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Гідрогелеві пов'язки Aquiор

Про виріб

Гідрогелеві засоби медичного призначення «Aquiog» розроблені на кафедрі органічної хімії Національного університету «Львівська політехніка». Виготовляються ці засоби на основі природного полімеру альгінату натрію, що виділяється з бурих водоростей. Альгінат натрію широко використовується в харчовій промисловості. На базі університету створено напівпромислову установку з виробництва цих засобів потужністю 8–12 тисячі дм² в місяць з можливістю розширення до 25–30 тисяч дм² в місяць.

Були проведені доклінічні випробовування та отримано відповідні документи. Отримання висновків по доклінічних випробовуваннях дозволило в військовий час налагодити поставки значних дослідно-промислових партій в госпіталі, лікарні, опікові центри де проводиться лікування поранених на фронті, а також були налагоджено поставки засобів безпосередньо в військові частини безпосередньо військовим парамедикам, а також в комплектах аптечек та тактичних рюкзаків парамедиків. Значна кількість поставок здійснювалась через волонтерські центри.

Від початку війни до цього часу було поставлено понад 100 000 шт. гідрогелевих виробів для потреб фронту.

Асортимент гідрогелевих засобів «Aquiog» та їх використання.

Розробка даних виробів проводилась для гуманної медицини в умовах мирного часу. Тому на початку війни асортимент складався з пов'язок мирного призначення. В мирний час дані вироби використовуються як засоби прискорення загоєння післяопераційних ран, складних рваних ран, а також ран, що важко загоюються (зокрема трофічних, ран «діабетичної» стопи).

Передбачалось їх використання для лікування опікових ран. Тому був розроблений асортимент мирного часу. Це 100×100х³, 100×100х², 100×80х³, 100×80х², 80×60х². Крім того, було розроблено ряд бактерицидних гідрогелевих пов'язок цього розміру.

Володимир Самарик

доктор хім. наук, професор,
Національний університет «Львівська політехніка»,
м. Львів

На фронті пов'язки в основному використовуються для лікування опікових ран різного ступеню. Крім того, самі парамедики виявили, що дані пов'язки спроможні лікувати таке специфічне захворювання, як «траншейна стопа». В прифронтових лікувальних закладах вироби використовуються для лікування опіків різного ступеню, при операціях пересадки шкіри, для загоєння важких ран.

За рекомендаціями парамедиків, лікарів та хірургів асортимент був розширений. Тепер випускаються дослідно-промислові партії зі збільшеним розміром. Зокрема 100×500х³, 200×180х³, 200×150х³, 150×100х³.

Вагомим досягненням можна вважати виробництво гідрогелевого покривала розміром 1000×400х³ (армоване) та лицьової маски. Ці засоби використовуються для надання невідкладної допомоги при масових опіках та опіках обличчя.

Слід також відмітити, що за відгуками парамедиків, гідрогелеві лікувальні пов'язки «Aquiog» **виявились** ефективними при лікуванні опіків, спричинених фосфоровмісними запалювальними боеприпасами.

Переваги гідрогелевих лікувальних пов'язок «Aquiog»

Гідрогелеві лікувальні пов'язки забезпечують прогресивний метод вологого загоєння ран, який, починаючи з кінця минулого століття, активно поширюється в країнах з розвинутою системою медичних послуг. В Україні цей метод лише починають застосовувати. Вологе загоєння ран має ряд переваг перед традиційним методом. Всі ці переваги реалізують гідрогелеві лікувальні пов'язки «Aquiog». Але на даний час розроблені пов'язки мають ще одну вагому перевагу, а саме вони **виготовляються з природної сировини**. Переважна більшість гідрогелевих пов'язок виготовляються на основі синтетичних полімерів. Технологічно синтетичні полімери вміщують залишкові мономери. Доволі часто останні викликають алергічні реакції та подразнення в пацієнтів. Виготовлення гідрогелевих засобів з полімерів природного походження повністю позбавлене цього недоліку при збереженні всіх інших властивостей.

Опис розробок гідрогелевих матеріалів медичного призначення

Розробкою та виробництвом гідрогелевих матеріалів займається наукова група Національного університету «Львівська політехніка», яка складається з 12 хіміків-дослідників (в тому числі 2 доктора хімічних наук, 1 доктор технічних наук, 3 наукових працівника та 6 студентів та магістрантів). Основні напрямки діяльності наукової групи спрямовані на:

- виготовлення дослідно-промислових партій гідрогелевих лікувальних пов'язок «Aquiog» та безоплатного їх розповсюдження по госпіталях, опікових центрах та військових підрозділах;
- розширення асортименту гідрогелевих лікувальних засобів для потреб військово-польової медицини та медицини катастроф;
- удосконалення технологічного процесу виготовлення гідрогелевих лікувальних засобів на основі полімерів природного походження;
- створення нових гідрогелевих матеріалів для розробки високоефективних гідрогелевих лікувальних засобів.

В 2021 році науковою групою було створено пілотну установку для виготовлення обмеженої кількості дослідно-промислових партій гідрогелевих лікувальних пов'язок «Aquiog» і для проведення випробовувань технологічного процесу, маркетингових досліджень та проведення клінічних випробовувань. На початку 2022 року ця пілотна установка була введена в експлуатацію. В лютому місяці, з початком агресії московії проти України, пілотна установка була в авральному режимі переобладнана в напівпромислову з залученням працівників наукової групи та студентів ІХХТ НУ «Львівська політехніка», був налагоджений випуск партій гідрогелевих лікувальних засобів для потреб фронту. За цей рік було поставлено біля 100 тисяч гідрогелевих пов'язок в 20 областей України, і не менше чим у 32 міста. Постачання проводилось безпосередньо в військові частини (фронтовим парамедикам) і госпіталі, прифронтові лікарні та опікові центри де проводились лікування поранених бійців. Безпосередньо на передовій ці засоби використовували для надання невідкладної допомоги та лікування опікових поранень та лікування специфічної хвороби, яка відома під назвою «траншейна стопа». В стаціонарних умовах вона використовувалась для лікування опікових уражень та в якості післяопераційних пов'язок для прискорення загоєння складних ран. Для прикладу, тільки у першому кварталі 2023 року, колектив відправив у зону бойових дій та госпіталі (на безоплатній основі) 20 тисяч дм гідрогелевих засобів «Aquiog».

Гідрогелеві пов'язки розроблялись як засоби гуманної медицини для використання в мирний час. З огляду на це була розроблена лінійка розмірів цих гідрогелевих засобів з максимальним розміром 100×100 мм. Досвід їх використання в умовах воєнного часу показав, що такі розміри є недостатніми. Тому ця лінійка була доповнена більшими розмірами: 100×150, 150×200, 200×200 мм. Технологічно сам процес виготовлення асортименту цих гідрогелевих пов'язок не вимагав особливих змін, крім змін на стадії пакування та стерилізації виробів. У першому кварталі 2023 року було налагоджено виробництво цих виробів та почались їх поставки в військові частини та прифронтові лікувальні заклади. Також в цей же період за рекомендаціями пара-

медиків та військових хірургів, було налагоджено виробництво гідрогелевих бинтів «Aquiog». По своїй суті це така ж гідрогелева лікувальна пов'язка, але виконана з розміри 100×500 мм (рис.1).

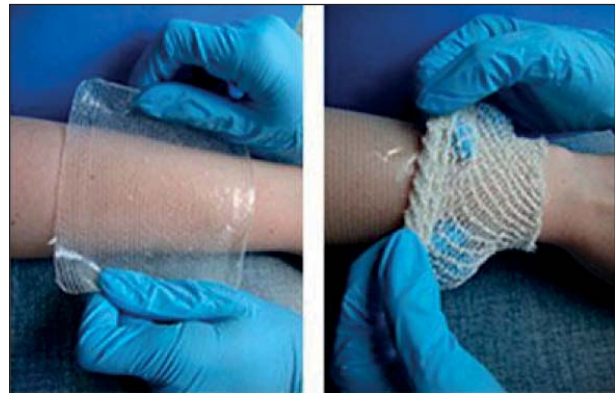

Рис. 1. Зовнішній вигляд гідрогелевого бинта «Aquiog» (фото ліворуч) та його фіксація на руці (фото праворуч)

Крім того, за рекомендаціями парамедиків було розроблена гідрогелева маска для надання невідкладної допомоги при опіках обличчя. Оптимізовано процес геометричної форми маски при її використанні на обличчі людини. Використання цих масок виявилось ефективним при наданні невідкладної допомоги бійцям, які отримали опікові ураження лица при покиданні підпаленої бронетехніки, а також для працівників МЧС та мирного населення в ході масових пожеж, спричинених бойовими діями. На даний час налагоджено виробництво дослідно-промислових партій цих масок і вони поступають на передову в тактичні рюкзаки парамедиків та частини МЧС. Виникає нагальна потреба в розширенні їх виробництва. На рис. 2 подано загальний вигляд упаковки виробу різном розмірів і призначень.

Рис. 2. Зовнішній вигляд упаковок Aquiog (Аквиор) різних розмірів і призначень

Освоєння виробництва гідрогелевих лікувальних пов'язок більшого розміру, бинтів та масок показало, що досягнуті розміри уже є максимально можливими через обмежені фізико-механічні властивості гідрогелевого матеріалу. Міцності гідрогелю є недостатньо для того, щоб в польових умовах гідрогелевими матеріалами такого розміру було зручно користуватись без їх механічного пошкодження. Крім того, є підстави вважати, що для надання невідкладної допомоги у випадку масових опіків необхідні гідрогелеві засоби значно більших розмірів – гідрогелеві покривала.

У медичній практиці використання таких покривал описано, але їх виробництво вкрай обмежене. Для нала-

Молоді науковці
Львівської
політехніки,
задіяні у дослідженні
та виробництві
гідрогелевих
пов'язок AQUIOR

годження виробництва гідрогелевих матеріалів великих та надвеликих розмірів при забезпеченні їх необхідної міцності була розроблена технологія армування гідрогелевого полотна. Були успішно проведені необхідні дослідження та налагоджені необхідні технологічні стадії. Завдяки цьому стало можливим на існуючому обладнанні виготовляти гідрогелеві покривала армовані поліпропіленовим нетканним полотном розміром 400×1000 мм. Завдяки такому армуванню гідрогелеве полотно отримало необхідну міцність, що дозволяє легко ним оперувати в польових умовах. Технологія одержання армованого гідрогелевого полотна дозволила модифікувати виробництво гідрогелевих лицьових масок. Виготовлення цих масок з армованого полотна значно спрощує їх використання в польових умовах. Зараз армовані гідрогелеві покривала та лицьові маски з армованого гідрогелевого полотна проходять випробування на передовій і очікуються відгуки про ефективність та поради по їх удосконаленню.

Важливим напрямком діяльності групи були дослідження по вдосконаленню технологічного процесу та технологічної лінії по виробництві гідрогелевих лікувальних засобів «AQUIOR». Як було уже вище сказано, на початку війни пілотна установка була в авральному режимі переобладнана в напівпромислово. При монтажі пілотної установки, яка розраховувалась на випуск обмежених промислово-дослідних партій, основна увага концентрувалась на евристичних технологічних стадіях. Тобто основна увага концентрувалась на стадії формування гідрогелевого полотна. Стадія сушки, стерилізації та пакування з помітною продуктивністю формувались уже в процесі виробництва перших партій, що відправлялись на фронт. Тому їх технологічність не позбавлена значних недоліків.

Удосконалення стадії пакування вирішується спеціалістами НДЛ-20 під керівництвом доцента **Боровця В.М.** На виробничих площах цієї лабораторії виготовляється пакувальна машина. Удосконалення стадії сушки гідрогелевого полотна проводилось силами наукової групи. Для цього **Дарією Боцулою та Валерією Шабіковою** було проведено серію досліджень методів часткового зневоднення гідрогелевого полотна. В результаті цих досліджень було показано, що найбільш ефективним методом, який дозволяє отримати найбільш високоякісне, частково зневоднене гідрогелеві полотно та мінімізувати відходи є радіаційна ІЧ сушка. Експериментальні матеріали, що були отримані в ході цих досліджень, дозволяють спроектувати радіаційну сушку для часткового зневоднення гідрогелевого полотна в промисловому масштабі.

До удосконалення технологічного процесу долучився власник компанії Grafix, Президент Ротарі Клубу Kharkiv International, Голова Комітету навколишнього середовища Дистрикту 2232 Rotary International **Сергій Пилипів**. Компанія Grafix виготовляє для нас комплект ІЧ-ламп потужністю 8 кВт, що дозволять змонтувати тунельну ІЧ-сушку, використання якої дозволить сушити вироби, практично, без обмежень в розмірі та виробляти їх у значних кількостях.

Створення, запуск та подальша робота напівпромислової установки з виробництва гідрогелевих лікувальних пов'язок AQUIOR об'єднали довкола себе людей із різних країн та інституцій. Це інноваційна розробка науковців Інституту хімії і хімічних технологій (передусім кафедри органічної хімії, НДЛ-8, НДЛ-1) за активної підтримки Інституту механічної інженерії та транспорту (НДЛ-40) НУ «Львівська політехніка». Координатори виробництва професор **Володимир Самарик** і доцент **Володимир Боровець** за сприянням завідувача кафедри органічної хімії професора **Володимира Дончака** залучили до роботи чимало працівників і студентів кафедри органічної хімії, кафедри технології біологічно активних сполук, фармації та біотехнології, кафедри технології органічних продуктів.

Виробництво гідрогелевих лікувальних пов'язок як інноваційний високотехнологічний комплексний процес від самого початку підтримували у межах внутрішніх ресурсів проректор з наукової роботи **Іван Демидов** та начальник Науково-дослідної частини Львівської політехніки **Роман Небесний**. Чималу матеріально-технічну підтримку для експлуатації та оптимізації технологічного процесу виробництва гідрогелевих пов'язок AQUIOR на волонтерських засадах забезпечують КК «РОШЕН», ТОВ «ТЕТРАФАН» та інші.

До збільшення продуктивності лінії виробництва пов'язок, яка на даний час дійшла до 500 пов'язок на добу, долучилися фінансовою підтримкою Fundacja Liderzy Przemian z Warszawy (Республіка Польща), Fulbright Association Minnesota Chapter Board of Directors and all Fulbrighters (Міннесота, США), а також приватні донатори з Міннесоти (США).

Дякуємо волонтерам (ГО «Волонтерська сотня Львова», БФ «Там де живе надія», ВІ Ukraine: Direct Support), медикам, парамедикам, які долучилися до поширення лікувальних пов'язок AQUIOR не лише у Львові, а й Києві, Дніпрі, Харкові, Запоріжжі, Луцьку, Попасній, Бахмуті.

Отримані знання в ході цих досліджень є основою для подальших розробок нових гідрогелевих матеріалів. ■

КОМАНДНА ЕКОНОМІКА ЯК ПРОДУКТ ЛЕНІНСЬКОЇ СИСТЕМИ ВЛАДИ І ВЛАСНОСТІ

Станіслав Кульчицький
канд. економ. наук,
доктор істор. наук,
професор,
гол. наук. співроб.
Інституту історії України
НАН України,
м. Київ

Реалізація ленінської системи влади і власності в СРСР мала своїм наслідком появу так званого «державосупільства» (в сфері суспільно-політичних відносин) і командної економіки (в сфері соціально-економічних відносин). У опублікованих «Світоглядом» чотирьох попередніх статтях автора¹ показано, як ця система втілювалася в життя. Заключна стаття присвячується дослідженню командної (планової, директивної) економіки.

Введенням неологізму в описовій формі («ленінська система влади і власності») автор прагнув уникнути існуючого з часів панування марксизму-ленінізму терміну, яким позначалося те, що було побудовано в СРСР – соціалізму (в часи *Л. Брежнєва* – *М. Горбачова* – розвинутого соціалізму) у вигляді початкової фази комунізму з розподілом матеріальних благ по труду.

Ще в радянські часи я замислювався над тим, який соціалізм побудували вожді КПРС. Він не був схожим ні на націонал-соціалізм *Адольфа Гітлера*, ні на соціалізм *Франсуа Міттерана*. Довелося немало годин просидіти за сталевими дверима спецсховищ наукових бібліотек, які мали валюту і цензурний дозвіл передплачувати журнал «*Problems of Communism*». Він видавався з 1952 року в США і справедливо вважався авторитетним у висвітленні проблем комуністичних країн. Зрозумів, що ці країни істотно різнилися між собою, але відповіді на поставлене запитання не знайшов.

Після розпаду СРСР союзні республіки розбіглися в різні боки. Процеси, що в них відбувалися опісля, стали доступними для осмислення, але два питання для мене залишалися нез'ясованими: що було побудовано у відновленій після розпаду самодержавної Росії радянській імперії?; наскільки побудоване в СРСР відрізнялося від суспільно-політичного режиму і соціально-економічного ладу в інших комунізованих країнах?

Щоб відповісти, треба було досліджувати взаємовідносини між державою і суспільством. Після тривалої підготовки Інститут історії України НАН України опублікував фундаментальну монографію, в якій поставлена проблема досліджувалася колективно². Ставало зрозумілим, що далі дослідження у цьому напрямі мусять зосередитися на постаті *Владіміра Леніна*, який сформулював систему влади і власності, якісно відмінну від західноєвропейського «соціалізму з людським обличчям». Письмова спадщина верховного вождя більшовиків перебувала в бездоганному стані. Заглиблюватися в його творчу лабораторію, щоб одержати достовірний результат, можна було, відділяючи: 1) те, що він говорив найближчому оточенню, від того, що адресував партії; 2) те, що скеровував партії, від того, з чим звертався до широких мас; 3) те, на що націлював маси, від того, що мав намір побудувати в країні; 4) те, що втілював у Росії, від того, чим доводилося поступитися в окупованій, але бунтівній Україні.

¹ Більшовицький державний переворот у листопаді 1917 року – 2020, № 6 (86); Повторний більшовицький державний переворот (січень 1918 р.) – 2021, № 2 (88); Чи були більшовики комуністами? – 2023, № 1 (99); Як насправді виглядав російсько-радянський соціалізм? – 2023, № 6 (104).

² Взаємовідносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938 рр.). К., Інститут історії України НАН України, 2013. Том 1. 776 с. – Т. 2, 812 с. Голова редакції В.А. Смолій, керівник авторського колективу С.В. Кульчицький.

Під час першої російської революції 1905 р. Ленін розробив і в революції 1917 р. реалізував невідому світовому державотворенню двоканальну структуру державної влади, яка знищувала здобуту після падіння самодержавства суверенність суспільства і ставила населення в цілковиту політичну залежність від влади, яку назвали «радянською», ігноруючи наявну диктатуру вождів більшовизму. Одночасно він розробив програму цілковитого економічного поневолення суспільства більшовицькою державою, яка була остаточно втілена в життя вже його наступниками. І, нарешті, він скористався популістською фразеологією так званого «революційного марксизму», щоб замаскувати народжену у власній голові систему влади і власності. Ця система поневолювала суспільство глибше, ніж самодержавна влада російських царів, але зберігала видимість нерозривності «радянської» влади з інтересами народних мас.

Показна відданість вождя більшовиків «Маніфесту Комуністичної партії» (1848 р.) **К. Маркса** і **Ф. Енгельса** пояснювалася популярністю серед розбурханих революцією народних низів основної ідеї цього твору – створення комуністичного суспільства з розподілом матеріальних благ за потребами. Ніхто не сподівався, що таке суспільство виникне негайно, але ленінська організація професійних революціонерів завдяки пропаганді комуністичного перетворилася в 1917 році на масову партію. Більшовицькі пропагандисти не приховували, що відстоювана ними перспектива здається казковою, але запевняли, що вона цілком реальна. Не випадково починаючи з 1923 року просторами Росії і поглинутої нею України почав гуляти бадьорий марш «*Мы рождены, чтоб сказку сделать былью!*» (автор тексту **П. Герман**, композитор **Ю. Хайт**).

Карл Маркс і Фрідріх Енгельс запевняли комуністів, які після революцій 1848–1849 рр. в Західній і Центральній Європі перетворилися на соціал-демократів, що експропріація буржуазних засобів виробництва пролетаріатом призведе до утворення суспільства соціальної справедливості. Натомість В. Ленін поспішив перейменувати свою партію з соціал-демократичної на комуністичну, прийняв комуністичну програму і утворив Комуністичний інтернаціонал. Одночасно він поширив марксистську вимогу експропріації майна буржуазії на все суспільство. Побудова ленінського ладу, приховуваного під назвою «комуністичний соціалізм», вимагала потрійної експропріації:

по-перше, експропріації партії більшовиків, створеної її вождями на засадах «демократичного централізму» з введенням безумовного підпорядкування нижчих за ієрархією ланок вищим;

по-друге, експропріації партією більшовиків держави, створеної органами революційної самоорганізації повсталого народу – радами робітничих і солдатських депутатів;

по-третє, експропріації функцій суспільства радянською державою.

Потрійна експропріація партії, держави і суспільства робила більшовицьких вождів власниками всіх засобів виробництва і природних багатств, які під маскувальною назвою загальнонародної форми власності раніше перебували у володінні, розпорядженні і користуванні населення.

Еволюція ленінської партії від соціал-демократичної до комуністичної була протилежною еволюції західноєвропейських марксистів – від комуністів до соціал-демократів. Перетворюючись на соціал-демократів, західноєвропейські марксистичні не заперечували перспективи комуністичної ідеї, але відмовлялися здійснювати її революційним шляхом. Тим часом утворена Леніним партія збиралася під гаслами революційного марксизму реалізувати не тільки рекомендації авторів «Маніфесту Комуністичної партії» про експропріацію майна буржуазії, а й поглинути створюваною нею державою все суспільство. Професор Оксфордського університету **Роберт Сервіс** з певною мірою іронії говорив:

«Ленін, неначе детектив-інтелектуал, переорював їхні тексти у пошуках послань. Його аналіз, хоча й до певної міри виправданий, був здійснений із застосуванням українізованого підходу до неспівбідних текстів, написаних його інтелектуальними героями. Він бив себе в груди, що він лише детально роз'яснює поставлені Марксом та Енгельсом цілі та представляв себе як їхній скромний учень»³.

Мабуть, підвищена увага В. Леніна до творчості К. Маркса і Ф. Енгельса пояснювалася не тільки прагненням російських низів одержувати в майбутньому матеріальні блага за потребами. Вождь більшовиків прагнув перекинути більшовицьку революцію на розвинені країни Заходу. Він розраховував не виходити за рамки формаційної теорії марксизму, згідно з якою услід за капіталізмом обов'язково надходить комунізм. Його уявлення про систему влади і власності у пореволюційній Росії насправді мали небагато спільного з класичною формаційною теорією, але дуже нагадували передбачуваний Марксом азійський спосіб виробництва як виняток.

Тут доведеться повторити висновок професора Гарвардського університету, видатного фахівця в галузі російської історії **Річарда Пайнса**, який уже використаний мною в попередній статті «Як насправді виглядав російсько-радянський соціалізм?» («Світогляд», 2023, № 6):

«Традиційно російський монарх концентрував у своїх руках всю законодавчу і виконавчу владу, реалізовану без участі яких-небудь зовнішніх органів. Він управляв країною за допомогою служилого дворянства і чиновництва, відданого не стільки інтересам держави або нації, скільки йому особисто. Від перших же днів свого правління Ленін застосував цю саму модель. Як і його попередники в Московській Русі, радянський правитель заявляв свої права на всі багатства і доходи країни. Почавши з декретів про націоналізацію землі і промисловості, уряд підпорядкував собі всю власність за винятком предметів особистого користування. Оскільки уряд знаходився в руках однієї партії, а партія, в свою чергу, підкорялася волі свого вождя, Ленін був de facto власником всіх матеріальних ресурсів країни (de jure майно належало «народу», синонімом якого виступала комуністична партія)».

Патріарх західної русистики Р. Пайнс та його колега в наступному поколінні **Р. Сервіс**, як і немало інших вчених, бачили світоглядну безодню між марксизмом і ленінізмом, але не поспішали відрізнити ленінську систему влади і власності від комунізму. На розпад Радянського Союзу редакція журналу «*Problems of Communism*» відреагувала лише невеличким ремонтом назви: тепер це «*Problems of Postcommunism*».

³ Сервіс Роберт. Товариші. Комунізм і світова історія. Київ: Темпора, 2012. С. 79. Першовидання англійською мовою в 2007 р.

Радянський агітаційний плакат,
Москва, 1919 р.

Зрозуміло одне: між комунізмом (від початку 1890-х років – комуносоціалізм), суть якого визначалася запереченням приватної власності на засоби виробництва, і ленінською системою влади і власності, яка маскувалася марксовим комуносоціалізмом, треба поставити непроникну стіну. Ця система народжувалася на дореволюційному фундаменті, який являв собою суміш великоруського націоналізму, імперіалізму і патерналізму. Своєю чергою вона послужила фундаментом для тієї системи влади і власності, яка виникла в пострадянській Росії під терміном «рашизм».

Партія більшовиків прийшла до влади, коли привласнила гасла робітничих і солдатських (переважно селянських за походженням) рад – «Землю – селянам!», «Фабрики – робітникам!». Підтримка цих гасел дозволила їй витіснити з рад конкуруючі з нею партії соціал-демократів (меншовиків) і соціалістів-революціонерів. Однак Ленін вкладав у ці гасла протилежний зміст: не перехід засобів виробництва у власність робітників і селян, а зосередження їх в руках держави, яка цілком підпорядковувалася його партії. Щоправда, більшовикам довелося здійснити «чорний переділ» орних земель під тиском солдатських (селянських) рад. Одержавлення засобів виробництва в сільському господарстві відбулося тільки на початку 1930-х рр. у вигляді примусової колективізації селянських господарств.

Експропріація «командних висот» економіки здійснювалася у 1918 – 1920 рр. під гаслом «націоналізації», тобто передачі їх у руки нації, як це прогнозували основоположники марксизму. Насправді засоби виробництва потрапляли в руки держави, об'єднаної з партією більшовиків в одну політичну силу. Спроби робітників перетворити експропрійовані у капіталістів засоби виробництва на власність трудових колективів Ленін після зміцнення при владі негайно припиняв. «Величезним перекрученням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму, – підкреслював він, – є всяке, пряме чи посереднє узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво, або їх права ослабляти чи гальмувати розпорядження загальнодержавної влади»⁴. Партійні пропагандисти запевняли робітників, що націоналізовані засоби виробництва – це загальнонародне надбання. Такі запевнення супроводжувалися реальними діями. Робітників залучали до активної діяльності в комуністичних осередках, виконкомах рад, фабзавкомках і профспілках. Влаштувалися урочисті вшанування ветеранів праці, відбувалося переселення робітничих сімей в буржуазні квартали, газети славили безплатну працю на комуністичних суботниках і недільниках. Восени 1919 р. Ленін вже говорив про «анархо-синдикалізм» як подолану небезпеку.

Можна не погоджуватися з твердженням Р. Сервіса відносно того, що В. Ленін вважав себе «скромним учнем» К. Маркса і Ф. Енгельса. Вождь більшовиків йшов власним шляхом, покладаючись на ієрархізовані (партію і державу), а не на безструктурні спільноти (клас і суспільство). Однак він солідаризувався з умоглядним твердженням К. Маркса, переконаного в тому, що пролетарська революція ліквідує приватну власність на засоби виробництва, а разом з нею – на товарно-грошові відносини і вільний ринок. Це пояснювалося, мабуть, переконаністю Леніна в тому, що централізований контроль держави-комуни над засобами виробництва дозволить йому розподіляти матеріальні блага за власним бажанням. Адже кінцева мета створеної ним системи влади і власності полягала у поневоленні експропрійованого суспільства очільниками більшовицької партії і радянської держави.

Ленін розумів, відмовляючись бути «скромним учнем» основоположників марксизму, що розвиток людської цивілізації нерозривно пов'язаний з відносинами приватної власності.

Справді, завдяки появі приватної власності первинні громади перетворювалися на родоплемінні колективи, які знаменували собою появу суспільства. Будучи монополією на володіння, користування і розпорядження майном та природними ресурсами, приватна власність формувала в ньому соціальні відносини. В античні часи вона поділялася на окремі правомочності, які могли належати різним соціальним верствам: правом володіння (*jus possidendi*), правом користування (*jus utendi*), правом розпорядження (*jus abutendi*). Експропріація функцій суспільства партією більшовиків об'єднувала ці правомочності в певну цілісність і дозволяла сподіватися, на думку Леніна, налагодити безпосередній, без участі товарно-грошових відносин і ринку, розподіл матеріальних благ між людьми.

⁴ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 452

Радянський агітаційний плакат, Одеса, 1920 р.

Над одержавленими в 1918–1920 рр. підприємствами виник і почав стрімко розростатися управлінський апарат у вигляді главків (головних управлінь) і центрів Вищої ради народного господарства (ВРНГ). Восени 1918 р. в РСФРР налічувалося 18 главків і центрів, а на кінець 1920 р. – 52. В УСРР було утворено Бюро з відбудови промисловості (Промбюро) на правах філіалу ВРНГ. Наприкінці 1920 р. в його складі налічувалося 45 відділів, управлінь, главків і центрів, у віданні яких перебували 10720 підприємств⁵.

«Націоналізований», а насправді одержавлений сектор економіки функціонував у 1918 – 1920 рр. як одне велике підприємство, в якому необхідні виробництву елементи, включаючи продовольчі пайки для працівників, централізовано розподілялися в натуральному вигляді. З переходом до нової економічної політики у відносинах з селянством держава скинула з себе непосильний, як з'ясувалося, тягар підприємництва і поклала відповідальність за хід виробничого процесу на промислові об'єднання. Керівники об'єднань зобов'язувалися обходитися власними ресурсами для забезпечення випуску продукції і постачання працівників, ощадливо витратити їх, піклуватися про підвищення продуктивності праці, пристосовуватися до вимог споживачів, щоб мати гарантований збут продукції.

Між державним бюджетом і бюджетом державних промислових об'єднань з'явилася перетинка, внаслідок чого виробництво припинило функціонування на засадах «єдиної фабрики». Об'єднання переводилися на господар-

Радянський агітаційний плакат, Казань, 1922 р.

ський розрахунок, який вимагав співставлення витрат на виробництво продукції і доходу від її реалізації. Вони ставали господарючими суб'єктами, наділеними правом самостійно діяти на ринку. Ринок, в якому вони опинялися, був відрізаний від світового ринку монополією зовнішньої торгівлі і (в міру того, як зникали під тиском держави приватні підприємства непманів) цілком монополізований, тобто позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності.

Постановою Ради праці та оборони «Основні положення про заходи по відбудові великої промисловості і підняттю та розвитку виробництва» від 12 серпня 1921 р. передбачалося, що в госпрозрахункові об'єднання зливаються найбільші, технічно устатковані, доцільно організовані і відповідним чином розташовані підприємства. Статус госпрозрахункових об'єднань міг бути наданий, як виняток, й окремим великим підприємствам. Надання промисловості госпрозрахункових прав докорінно змінювало природу ВРНГ та її главків. Ці керівні інстанції переставали бути господарючими суб'єктами і зберігали за собою тільки загальні управлінські функції.

Промислові об'єднання дістали назву трестів. Перші українські трести з'явилися восени 1921 р. Через півроку у травні 1922 р. в УСРР налічувалося два десятка трестів республіканського масштабу. В губерніях теж відбувалося трестування підприємств з переведенням їх на госпрозрахунок⁶. Проте діапазон, в якому могли поліпшуватися показники ефективності виробництва, був вузьким. Це

⁵ Кульчицький Станіслав. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ: Основи, 1996. С.93-94.

⁶ Кульчицький Станіслав. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. С. 330.

пояснювалося залежністю трестів від негоспрозрахункових управлінських ланок. Останні від імені держави як власника засобів виробництва приймали рішення, які впливали на результати виробничого процесу, але не несли матеріальної відповідальності за можливі збитки і не одержували нічого від можливого прибутку. Доповідаючи про роботу трестів на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р., **Григорій Зінов'єв** повідомив, що Центральний комітет партії категорично відкинув спробу позапартійних кіл закріпити у власність за трестами ті засоби виробництва, якими вони користувалися. «З нашої точки зору, – пояснював Зінов'єв, – трести є не що інше, як державні установи, які перебувають цілком під контролем держави»

XIV з'їзд ВКП(б) у грудні 1925 р. висунув гасло форсованої індустріалізації. Провідні спеціалісти Держплану СРСР поділилися на «генетиків» і «телеологів». «Генетики», які були переважно безпартійними економістами, виводили контури майбутнього з аналізу об'єктивних тенденцій сучасного і минулого. Вони вважали, що планові завдання промисловості повинні ґрунтуватися на об'єктивних тенденціях економічного розвитку і підправлятися господарською кон'юнктурою. «Телеологи», які керували одержавленою промисловістю, твердили, що вирішальним чинником у плануванні є мета, яка ставиться державою перед суспільством.

Комісія під керівництвом **Станіслава Струмліна** розробила проект п'ятирічного плану, показники якого визначалися партійно-урядовими постановами, що призводило до диспропорцій в розподілі наявних ресурсів. Диспропорції породжували інфляцію, товарний голод, скорочення видатків на соціальні потреби. Все це «телеологи», а слідом за ними й пропагандисти вважали невідворотними, але тимчасовими труднощами в соціалістичному будівництві.

На початку 1930-х рр. вже склалися основні риси командної, тобто планової або директивної економіки, які зберігалися аж до розпаду СРСР. Основною її ланкою було госпрозрахункове підприємство, наділене правами юридичної особи. Воно виконувало розроблений завод-

Торгівля в часи НЕП

ськими економістами техпромфінплан, який затверджувався керівними інстанціями. У документі визначалося, звідки і на яких умовах підприємство братиме сировину, напівфабрикати, паливо, електроенергію, куди відправлятиме свою продукцію, яким мусить бути фонд заробітної плати. Трудовий колектив міг виконати п'ятирічку за два роки (такі випадки траплялися), але в розписаному на п'ятирічку фонді заробітної плати заборонялося робити перевитрати. Тому рівень заробітків у працівників з різною продуктивністю праці виводився з наявного фонду і був майже однаковим. Політику державної влади у сфері оплати праці робітники презирливо називали «виводилівкою».

Радянська економіка мала великий мобілізаційний ресурс, успішно використовуваний владою і під час Другої світової війни, і в ракетно-космічному протистоянні з США в повоєнні десятиліття. Однак ця економіка могла нарощувати потенціал майже виключно за рахунок екстенсивних чинників (капітального будівництва, освоєння нових родовищ корисних копалин, введення у виробництво додаткової робочої сили і т.д.). На відміну від провідних країн світу, які ввійшли в постіндустріальну епоху вже на останньому етапі Другої світової війни, економіка Радянського Союзу продовжувала базуватися на вугіллі й сталі.

Будучи породженням ленінської системи влади і власності, радянська економіка завжди залишалася в стані анабіозу. Цим вона кардинально відрізнялася від економіки країн Заходу, яка функціонувала у вільному ринку і завжди залишалася живою, тобто здатною використовувати науково-технічний прогрес, щоб вижити у конкурентному середовищі і забезпечити перспективу розвитку. Натомість радянська економіка приходила в рух тільки тоді, коли одержувала імпульси ззовні. На рівні трудових колективів це були завдання затверджуваних згори техпромфінпланів, а на рівнях власників і розпорядників одержавлених засобів виробництва – щорічні і перспективні народногосподарські плани. Науково-технічний прогрес забезпечувався в командній економіці директивами спеціально створених державних органів, які розроблялися на підставі досягнень ринкової економіки країн Заходу.

Командна економіка створювалася засобами насилля і могла більш-менш успішно функціонувати тільки в силовому полі, породжуваному диктатурою більшовицьких вождів. Припинення масових репресій після XX з'їзду КПРС не ліквідувало компартійної диктатури, але істотно послабило її силове поле. Залишаючись поза рамками постіндустріального суспільства, більшовицька наддержавна змушена була підтримувати свій статус концентрацією ресурсів у вузькому спектрі, позбавляючи суспільство перспектив підвищення якості життя. Тим часом в міру вичерпання екстенсивних важелів розвитку економічна залежність від країн Заходу зростала. Поразка Радянського Союзу в «холодній» війні ставала цілком прогнозованою.

Після провалу економічних реформ 1960–1980-х рр. нове керівництво ЦК КПРС на чолі з **Михайлом Горбачовим** вирішило вдатися до радикальних політичних реформ. Всупереч очікуванням на успішну «революцію згори», політичні реформи в ситуації економічної кризи, яка дедалі більше поглиблювалася, призвели до розпаду Радянського Союзу. ■

Валентин Шерстюк
доктор хім. наук,
м. Київ

МАРКСИЗМ-ЛЕНІНІЗМ І РАШИЗМ

Читаючи Станіслава Кульчицького

«**Ч**и були більшовики комуністами?» – запитав історик **Станіслав Кульчицький** читачів № 99 «Світогляду» [с. 30-37]. І у мене відразу ж виникло запитання «А чи були ті комуністи більшовиками?» Свого часу більшовики в кінострічках ідентифікували себе то членами партії, то комуністами, але головне, що вони були більшовиками! Історик С. Кульчицький запропонував назвати «рашизмом» комуносоціалізм **Леніна** і **Сталіна**, хоча заснований він на доктрині **Маркса** та **Енгельса**.

Читачі *Світогляду*, знайомлячись зі статтею, ніби поринають у часи Європи 1848–1849 рр., коли там почав блукати привід комунізму. В своїй статті знаний історик наводить обкладинку *Маніфесту* німецькою мовою, виданого в Лондоні в лютому 1848 р., та титульну сторінку першого видання книжки «Капітал. Критика політичної економії» Карла Маркса (1867 р., Гамбург). Але зараз відомо, що на початку 1880-х років Карл Маркс застерігав, аби його теорію в жодному разі не можна було поширювати на відсталу Росію! Цікаво, що в Росії, як і Радянському Союзі робота Маркса, де він висловлював свої перестороги, була категорично під заборонаю.

Багато хто з нас вперше прочитав про оцінку Росії Карлом Марксом у пролозі до роману-дослідження «Країна Моксель, або Московія» **Володимира Білінського** (2006 р., укр. мовою 2008 р.):

«У кривавому болоті московського рабства, а не в суворій славі норманської епохи стоїть колиска Росії. Змінивши імена і дати, побачимо, що політика Івана III і політика сучасної московської імперії є не просто схожими, а й тотожними... Росія породжена й вихована в потворній і приниженій школі монгольського рабства. Сильною вона стала тільки тому, що в майстерності рабства виявилася неперевершеною. Навіть і тоді, коли Росія (власне Московія) стала незалежною, вона й далі залишилася країною рабів. Петро I поєднав політичну хитрість монгольського раба з величчю монгольського володаря, якому Чингізхан заповів підкорити світ... Політика Росії – незмінна. Російські методи і тактика змінювались і змінюватимуться, але дороговказна зірка російської політики – підкорити світ і правити в ньому – є й буде незмінною. Московський панславизм – це лише одна з форм московського загарбництва».

За життя К. Маркса актуальним був «московський панславизм», в ХХ ст. формою московського загарбництва був «пролетарський інтернаціоналізм», і вже у ХХІ ст. – московський загарбницький «русській мир»!

Доречно зауважити, що ця характеристика Росії як «колиски в кривавому болоті московського рабства» і політики **Івана III**, і політики сучасної московської імперії спонукали мене подивитись на історію видавничої справи і поліграфії якраз з огляду на намагання тричі охрещеного татарина, званого як **Іван III**, що заклав геноцидне знищення Новгороду з одночасним бажанням виглядати цивілізаційно. Адже маючи на увазі посилання до данського короля прислати фахівців з мистецтва створення друкованих видань, можна вважати епоху **Івана III** початком друкування книжок у Москві.

До важливих видавничих фактів історик С. Кульчицький додає багатозначну обкладинку книги **Карла Каутського** (як не пам'ятати ленінське визначення «опортуніст Каутський»!) «Тероризмъ и Коммунизмъ» (1919 р., Берлін). Те, чим комуносоціалізм **Леніна-Сталіна**, чи зараз рашизм **Путіна**, охарактеризований істориком у повній мірі. Кульчицький навіс вислів Карла Каутського з цієї книжки, що ленінський комуністичний штурм веде «лише до такої форми соціалізму, яку ми звикли називати азійською». Тут погляди Маркса і Каутського дуже близькі, коли брати до уваги монгольське рабство. Проте треба погодитись і з думкою К. Каутського: «Але це не справедливо, бо Азія дала людству **Конфуція** і **Будду**».

Цікава і змістовна стаття «Чи були більшовики комуністами?»! Але залишається відкритим «Чи були комуно-соціалісти чи тепер рашисти чи Леніна, чи Путіна терористами?».

Не легко погодитись з тезою, що «родоначальником цивілізації, яку безпідставно називають «комуністичною», є В. Ленін»! Це не є цивілізацією, це є, словами К. Маркса, формою московського загарбництва, як московський панславизм, або пролетарський інтернаціоналізм, а політика Росії – незмінна. Це є загарбництво. Дороговказна мета для російської політики була і є підкорити світ і правити в ньому. І тероризм був звичайним методом досягнення мети.

Завершив статтю Станіслав Кульчицький тим, що слід «замислитись, наскільки ленінсько-сталінський рашизм пов'язаний з комуністичним Китаєм. Можна не сумніватись в тому, що китайський політичний режим скопійований з російського зразка». Сюди можна додати ще й латиноамериканські зразки соціалізму «уго», «чагер», «мадур», «чегевар» та інші. Важливо їм не забувати заповіді **Конфуція** (V ст. до н.е.), щоб уникати авторитаризму. Як вважає С. Кульчицький, «процес декомунізації рашизму варто поширити і на китайську державотворчу практику». ■

«Moi, je ne suis pas Marxiste»

Karl Marx

«Як на мене, я не марксист»

Карл Маркс

Герсон Шер

доктор філософії,
член Колегії міжнародних
радників Національного фонду
досліджень України,
член редколегії
науково-популярного журналу
«Світогляд»,
м. Вашингтон, США

In his several essays published in *Svitohlyad*¹, Professor *Kul'chitskyi* has made an important contribution to the understanding of the relationship between the ideology of Marxism-Leninism-Stalinism and the theory and vision of *Karl Marx*. He has done this by using new terminology to describe the socioeconomic political system of the Soviet state, but also by categorically rejecting the notion that the system and its ideological justification basis had anything to do with Marx's theory of communism. In fact, as he suggests, the fall of the Soviet Union had little if anything to do with the fall of communism, since the Soviet system had nothing to do with the concept of communism as envisioned by *Marx* and *Engels*. It must also be said that his article and his critique of the Marxist-Leninist-Stalinist ideological system could never have appeared during the Soviet period. It would have been considered subversive and he would have suffered serious consequences as a result.

In this essay, I will share with the reader an account of a group of Marxist philosophers in another so-called communist country who did exactly that, namely, to use Marxism openly as a tool for criticizing the shortcomings and hypocrisy of their own country and its leaders. They did this by publishing a philosophical journal for many years. The journal was «banned» occasionally by the government when they got too «close» to sensitive issues, such as nationalism. This was *the group of Praxis philosophers* in Yugoslavia between approximately 1964 and the mid-1970s².

I.

The movement called «*Marxist humanism*» beginning in the mid-1960s arose at a time of great social upheaval, both in the Soviet-dominated countries of Eastern Europe and the West as well. Philosophers in France, Germany, Italy, and even America began re-examining the works of Karl Marx, particularly his early writings, in search of a radical understanding and critique of the social dislocations that were erupting in mass protests in their countries. Earlier radical Marxist writers and activists like *Rosa Luxemburg*, *Antonio Gramsci*, and *György Lukács* also made a «comeback» among Western scholars. At the same time, in Eastern Europe, philosophers in Poland, Czechoslovakia, and Yugoslavia were searching for re-interpretations of Marxist theory that could be used to better understand their societies' stagnation and offer paths forward in similar language, but different content, used by their political elites.

This new school of thought, never to my knowledge, percolated through to the Soviet Union. Since it is not well known to the readers of this journal, I would like to devote the next few pages to describing the theoretical foundations of this new perspective.

For the young Karl Marx, and the later one as well, *the core premise was criticism*. In one of his earliest known writings, a letter to his Young Hegelian friend *Arnold Ruge* in 1844, he wrote:

«*But if the designing of the future and the proclamation of ready-made solutions for all time is not our affair, then we realize all the more clearly what we have to accomplish in the present – I am speaking of a ruthless criticism of everything existing, ruthless in two senses: The criticism must not be afraid of its own conclusions, nor of conflict with the powers that be*»³.

¹ С. Кульчицький. Командна економіка як продукт ленинської системи влади і власності. Світогляд 2024, №1, с.14-18.

² I devoted my Ph.D. dissertation, which became my first book, to their intellectual and political history. See Gerson S. Sher, *Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia* (Bloomington: Indiana University Press, 1977).

³ Karl Marx, Letter to Arnold Ruge (1844), in Robert C. Tucker (ed.), *The Marx-Engels Reader* (New York: Norton, 1972), 8.

If criticism, including criticism «*of its own conclusions*», was the central guiding principle of Marx's work, then it is quite understandable that it had no home in Marxist-Leninist-Stalinist ideology. Marx himself was at his core a critic, and a feisty and fierce one at that. From his earliest days to the end of his life, he was constantly engaged in fights with other theorists, particularly on the Left.

A second fundamental concept in Marx's early work was the concept of human creation, praxis, along with the companion processes of «*externalization*», «*objectification*», «*reification*», and «*alienation*». This is precisely where Marx parted ways with *Hegel* and his followers, who speculated about what happens in the world of ideas, not the material world. In his *Economic and Philosophic Manuscripts* of 1844⁴ and other writings, he held that the act of creation, praxis, is the essential quality of human beings. For Marx the philosopher, the process of human creations becoming externalized — strange, estranged, alien, and even hostile to the creator — is the central problem of all human existence. This, judging by Marx's early, formative writings, is the core of the Marxian dialectic, Marx's earth-bound inversion of Hegel's abstract dialectic of ideas, the engine which for Marx drives human history.

A third, essential concept to understand, is ideology. For Marx, ideology was not just blatant lies or «*false consciousness*» (the latter was Friedrich Engel's invention, ten years after Marx's death), but something much more complex. As he explained in *The German Ideology* (1846–1847), his most important work prior to the Communist Manifesto:

*«For each new class which puts itself in the plane of one ruling before it, is compelled, merely in order to carry through its aim, to represent its interest as the common interest of society, that is, expressed in ideal form: it has to give its ideas the form of universality, and represent them as the only rational, universally valid ones»*⁵.

A corollary to the foregoing discussion about criticism and ideology is that Marx was a critic of ideology extraordinaire. He spent his early years in endless, bitter arguments with early socialists like the followers of *Saint-Simon* and the Young Hegelians. Even into his later life, some of his most violent (literally) explosions were reserved for the anarchist *Mikhail Bakunin*, with whom, according to legend, he wrestled viciously on the floor of his apartment. *Das Kapital* itself was, in a way, an elaborate rebuttal of *Adam Smith's Wealth of Nations*. In this sense, it was a lifelong obsession of Karl Marx to debunk and expose the flawed and hypocritical narratives of the ruling capitalist class. He did not live long enough to apply his critical method to the next iteration, emergence of a «*communist*» ruling class in Russia. That work was taken up by others, as I will discuss in Section III.

II.

Allow me to pause with a short discourse to illustrate the dialectical nature of praxis, of human creation, which, at least based on his early, formative works, is the philosophical, ontological core of Marx's theory of history as well as ideas.

When I create a tool, a book, or an idea, I do so with purpose and an image of how it might look, function, and be an expression of my being. But from the moment of creation, that which I create becomes a separate entity. This is the process of «*objectification*» or externalization.

Down the road, the tool might also be used by someone else for their purposes, not mine.

Thus, when that tool, book, or idea is picked up by others, it has the potential of being completely disassociated from me. To others, it simply becomes a thing, devoid of my conception of it, my ideas for it, my love of it, my expression of self. It becomes a thing. This is *reification*. It may serve someone else as a footstool, or the idea might be misunderstood and corrupted by others for their own purposes, which may be hostile to my own. But what is immediately important is that at the very moment of creation, it acquires an existence independent of me. If the idea in the book is judged to be interesting enough to sell well, it may be «*commoditized*» and published. It is *alienated* from me. I no longer have any control over what happens to it (except, maybe, for responding to a hostile book review), whether the value I receive for it is comparable to the intrinsic value I place on it. (I am skipping over the entire issue of the creation of money, which itself is a thing.)

Thus, while I may see my book as a noble encomium of human liberation, it may be purchased and used cynically by those in power as an instrument of oppression. Creative power becomes depersonalized economic power, which enters into a mutually reinforcing relationship with political power. Eventually, rulers, especially authoritarian ones, find it expedient to hire special people who create narratives that serve the purpose of legitimizing the rulers' power and privileges. In their fully developed form, these narratives are called «*ideologies*». And sometimes, religions, including state religions.

We can easily see how this process worked its way out in the history of Marxism. As Kul'chitskyi has pointed out, subsequent «*Marxists*» appropriated Marx's ideas in a superficial and often even dishonest way to fit their own circumstances and ambitions. The «*diamat*» of Marxism-Leninism-Stalinism was, in fact, a distorted and one-dimensional version of the simplistic damage done to the Marxist-Hegelian dialectic, in my view, by Friedrich Engels (see his *Dialectics of Nature*) and enroute to Russia, by George Plekhanov. Lenin compounded the damage with his simplistic «*theory of reflection*», which ultimately became the basis of his doctrine of the infallibility of the Party. And once the Party became the new ruling class, it employed its statist, authoritarian interpretation of Marxism as the new state religion, while chanting the mantra of radical equality, freedom, and the coming of heaven on earth. «*The ideas of the ruling class are in every epoch the ruling ideas, i.e., the class that is the ruling material force of society, is at the same time its ruling intellectual force*»⁶

III.

To understand how this dynamic process of praxis worked itself out in Marx's own time in the realm of the interpretation of his own work, I would say that practically as soon as it was written down, it became «*objectified*» and «*reified*» when it became adopted by other less sophisticated advocates, such as Engels, and by social movements. From philosophy, in alienated form, it became doctrine and an article of faith. Organizations, institutions, and movements have little tolerance for sophisticated philosophical or historical discussions. They require certainty, simplicity, easy description, uniform interpretation, and authority.

⁴ K. Marx, «*Economic and Philosophical Manuscripts of 1843-1844*,» in Tucker (ed.), 52-103.

⁵ K. Marx, «*The German Ideology*,» in Tucker (ed.), 138.

⁶ *Ibid.*, p. 136

I would boil this down to the following simple aphorism: *Marx was not a Marxist*. As he wrote toward the end of his life in 1883, «*Moi, je ne suis pas Marxiste*». The immediate context of these words was the doctrinaire «*Marxism*» that arose in France in 1882, which denied the validity of reformism in the struggles of the working class. This became a major rift by the 1890s in Europe with reformist «*revisionists*» like **Eduard Bernstein**, and in Russia between **Lenin's** radical Bolsheviks and the gradualist, reform-minded Mensheviks⁷.

In what may be a grossly oversimplified narrative, it is my sense that once Marx encountered Engels, new, less sophisticated elements crept into the theory. Friedrich Engels was not a philosophically sophisticated person; he was a very practical English industrialist, for whom A led to B and B led to C without fail. For example, to my knowledge, Marx never referred to the «*iron laws of history*». This was Engels's doing. Engels's crowning «*philosophical*» work, *The Dialectics of Nature*, was a parody not only of Hegel's dialectic but also of Marx's historical critical dialectical method. It was from this grounding that subsequent Marxist theorists, especially Russians starting with **Georgiy Plekhanov**, embraced this rigid, lawlike version, attempting to apply it to non-capitalist societies. In this fashion, Marx's critical method devolved, in the hands of Russian Marxists in particular, into a dogmatic doctrine that, when the Bolsheviks came to power in 1917, was well suited to serving as the basis for the ruling ideas of the new ruling class.

The idea of an actual communist government as a «*new class*» was of course anathema to the Soviets. But it was picked up in another corner of the Comintern – Yugoslavia – after **Tito** broke with **Stalin** in 1948. The most well-known advocate of this view was Tito's comrade-in-arms, **Milovan Djilas**, who argued, in his book *The New Class: An Analysis of the Communist System* (1957), that Stalinism was simply another form of class society and that its ruling ideology, Marxism-Leninism-Stalinism, was a corrupt and cynical use of Marxism to justify and perpetuate its rule. The public articulation of this aspect of Marx's critical historical method, the introduction of critical class analysis of so-called «*socialist*» or «*communist*» society, was a new and threatening element to «*the powers that be*». As for Djilas himself, he was ejected from the party, but he set a powerful new precedent: You could use the language of Marxism as a tool to criticize «*the powers that be*» even in so-called communist countries.

Djilas's heretical book did not appear out of nowhere. The League of Communists of Yugoslavia (LCY) found itself in 1948 in strange intellectual territory. Tito had effectively upended the entire Marxist-Leninist-Stalinist doctrine by repudiating Stalin. But being Party-minded, they needed something to replace the old thinking. Over the next few years, there were calls for a «*struggle of opinions*» within the Party between the old guard and younger thinkers, such as **Mihailo Marković** from Belgrade and **Gajo Petrović** from Zagreb. They scoured Marx's work to find the right weapons to dismantle Soviet doctrine and to develop a new Marxist theoretical basis

for the new Yugoslavia. They found what they were looking for in Marx's early works. In the 1950s they briefly published a modest journal, *Pogledi*, and by the early 1960s they had built enough momentum to launch a new, farther-ranging journal, aptly named *Praxis*.

Through long, scholarly essays, the «*praxisovci*,» as they were called, used the weapon of philosophy to describe the failings of contemporary socialist society, not only in the Soviet Union, but also, and primarily, in Yugoslavia. *Praxis* was published from 1964 to 1975, in both Yugoslav and international editions. It was remarkable and unprecedented that *Praxis*, as a dissident journal in an ostensibly communist country, was allowed to exist at all for so many years.

Because it used the language of Marxism and embraced the core Yugoslav innovation of workers' self-management, the journal was tolerated by the regime, though at times banned when it got too explicit or out of line. Some *Praxis* theorists, such as **Svetozar Stojanović**, went beyond philosophy in using Marxist theory to criticize the Stalinist political order in much the same terms as Djilas, but with stronger theoretical grounding⁸. And as in many dissident journals in the 19th-century Russian tradition, it was well understood that, using «*Aesopian*» language, the criticism of Stalinism was also implicitly criticism of its legacy in present-day Yugoslavia as well.

The work of the *praxisovci* – intellectual, social, cultural, and political criticism cloaked as philosophy – was not without political impact. The first time the journal was banned was in 1967-68, when the Croatian *praxisovci* contingent wrote passionately critical essays opposing the re-emergence of Croatian nationalism. And in the 1972 student revolt in Belgrade, the Serbian *praxisovci* and their students were directly involved, leading to their persecution and firing from the university. One way of looking at the *Praxis* movement was a deep internal quarrel within the Yugoslav League of Communists itself, with would-be reformers pitted against the hardline insiders who exercised real power. Indeed, it was popularly suspected, not without merit, that some *praxisovci* themselves aspired to political power, which only intensified the communist government's suspicions and discomfort.

Praxis, in turn, became part of the core of the «*Marxist humanism*» movement of the 1960s and 1970s, both in Western and Eastern Europe. Like-minded dissidents who «*turned Marx on his head*» in critiquing the communist regime included **Leszek Kołakowski** and **Adam Schaff** in Poland, **Karel Kosík** in Czechoslovakia, and others. An annual two-week Summer School sponsored by the *Praxis* group on the beautiful Dalmatian island of Korčula⁹ became a focus of the Marxist humanist movement from both East and West.

In the East, Marxist humanist philosophers, by challenging their regimes' Marxist credentials, were influential in paving the way for rebellions against communist and Soviet rule in Eastern Europe. The best example was the 1967 Czechoslovak rebellion, in which Kosík and other humanist heretics (including **Vaclav Havel**) played a critical role before the brutal Soviet invasion.

⁷ Marx himself was ambivalent about the applicability of his theory to the nineteenth-century Russian Empire. At first skeptical of the idea that societies could «*skip*» stages of development, he eventually became more supportive of it as he was persuaded by Plekhanov and other Russian revolutionaries that the Russian mir could become the kernel of communism in Russia. This idealized, romantic agrarian vision of the mir played a relatively minor role in Russia's twentieth-century revolutionary upheaval, though perhaps it made an upside-down comeback of sorts in the Bolshevik notion of collectivization, disastrously culminating in the tragic *holodomor* of 1932-1933.

⁸ See, for example, Svetozar Stojanović, *Between Ideals and Reality*, trans. Gerson S. Sher (New York: Oxford University Press, 1973).

⁹ It was my good fortune that I had to attend the Korčula Summer School repeatedly to interact with the *Praxis* Marxists as original research for my doctoral dissertation.

The August 1967 Korčula Summer School, focusing on the Soviet invasion of Czechoslovakia, was a major international event. Likewise in Poland, though *Lech Wałęsa* was certainly no Marxist, the fresh air of Marxist criticism brought in the Schaff and Kołakowski, paved the way for increased diversity of opinion and opposition in that country, culminating in the Soviets' imposition of martial law in 1984.

Today, «*Marxist humanism*» has faded as a source of popular inspiration for radical change. It lives on in the critical theory of the German Frankfurt School and a smattering of radical professors elsewhere. Yet in terms of a methodological tool of historical analysis and understanding of modern society, critical historical analysis centered on the class conflict, it continues to have a presence¹⁰. In my own writing on U.S.-Soviet scientific cooperation, I have found aspects of the early Marx's focus on critical analysis and debunking of the reigning myths of the society of his day very useful in contrasting the claims of high-minded people – including diplomats, politicians, and even scientists – on affairs in the «real world». Thus, in my recent book's¹¹ use of the word “critical” in the subtitle of my history of scientific cooperation between the United States and the Soviet Union, both before and after 1991, was quite deliberate. What I sought to show was that scientific cooperation – both the form and the non-scientific rationale (political, cultural, emotional) – between the two superpowers rested perilously on the shifting sands of historical change, that over time the political rationale for the manner and structure of scientific cooperation underwent significant change as the superpower relationship, evolved.

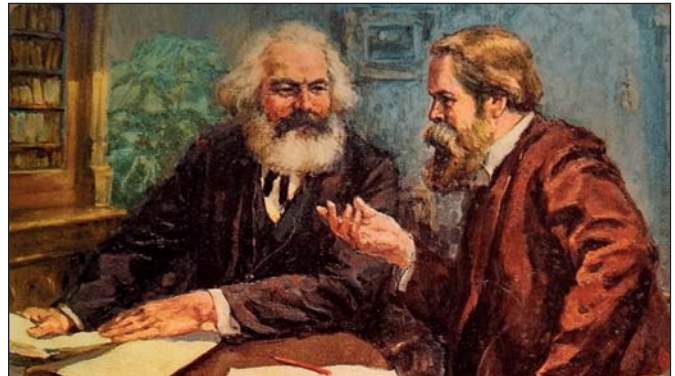
IV.

In this essay, I have attempted to demonstrate, in a way different from, but complementary to, Prof. Kul'chitskiy's analysis, how the «Marxist» ideology of the Soviet Union was turned on its head in a way that would have deeply disturbed Marx himself. What I have sought to illustrate here is that this transformation began well before *Lenin* and the Bolsheviks, perhaps even as early as communism itself morphed from a vision into a movement. In the process, I argue, Marx's critical historical method, resting on an ontology of human praxis-reification-alienation, itself became reified as Marx's framework became an «-ism.» Marx's pithy statement, «*Moi, je ne suis pas Marxiste*», is key, in my view, to understanding the corruption of his work and its evolution into a new state religion after 1917.

I have also tried to help the reader to learn about an alternative, and I think more authentic, interpretation of Marx's work and historical method, which in Eastern Europe was quite influential in stimulating opposition to Soviet oppression, though never taking hold in the Soviet Union itself. I can therefore understand why those who lived in the

former Soviet Union might find it controversial and view it with intense skepticism, given the «other» Marxism's role in causing such great catastrophes in that country and given their isolation from the debates and upheaval going on in Eastern Europe.

In the end, what I believe matters is not so much whether the Soviet system resembled Marx's vision of communism, which it clearly did not, but instead the power of Marx's method of critical historical analysis to identify historically how the reigning paradigms of social thought are manipulated to justify the real world of production, exploitation, and oppression in which people live day to day. To my mind, that dynamic intellectual framework is no less useful in comprehending contemporary society as well.

Karl Marx and Friedrich Engels

All that said, *Marx fell short in two crucial ways*. First, as discussed here, *he failed to anticipate that his theory could become a ruling ideology* to justify some of the worst oppression that the world has ever seen. And secondly, *he failed to consider the visceral, lasting, divisive power of nationalism*¹². Writing in the age of the rise of the nation-state, Marx (and Engels) viewed *nationalism* as a transient phenomenon, which would be surmounted by the worldwide unity of the proletariat. He could not have been more wrong. Marx did not seem to appreciate is the role of culture, including national culture, in slowing down or even reversing social and political change, much less the ever-accelerating pace of technological change – in Marx's terms, the «*means of production*». This tension may go a long way to explaining much in our global crisis today – the revolt of traditional nations against modernism, the worldwide trend toward dictatorship, the challenges of sustaining democracy, and our planetary environmental crisis.

It has been argued, I think persuasively, that Marx's historical method was time-bound in nineteenth-century capitalist society. But as I have tried to show here, its emphasis on critical analysis, of always keeping a focus on the gap «*between ideals and reality*», to paraphrase the Praxis Marxist *Svetozar Stojanović*, is of abiding value. ■

¹⁰ Indeed, famous sociologists, political theorists, and historians of the late 19th century and beyond owed much to Marx's perspective, for example *Max Weber, Émile Durkheim, C. Wright Mills, E. P. Thompson, Herbert Marcuse, and Barrington Moore*.

¹¹ G. Sher, *From Pugwash to Putin: A Critical History of US-Soviet Scientific Cooperation* (Bloomington: Indiana University Press, 2019). Translated into Chinese in 2022 by China Science and Technology Press.

¹² If there was one critique of my Praxis book more salient than others, it was my lack of attention to nationalism in Yugoslavia. *Mea culpa*. The Praxis Marxists – Serbs, Croats, Slovenes, Bosnians, Macedonians, Montenegrins – came from ethnic groups with strong, clashing identities and in some cases bloody histories of struggle with each other. In their writings, they sharply criticized all forms of nationalism and clung to Marx's cosmopolitan perspective. Yet what I learned only later, and what I should have understood earlier, was that all the while, especially between some in the Belgrade and Zagreb groups, there were strong undercurrents of ethnic dislike and tension. After Tito's death, these rifts emerged even more strongly, with some of the Belgrade colleagues becoming vehement Serbian nationalists who were even complicit in the genocidal «*ethnic cleansing*» in Bosnia

Лядські ворота з Архистратигом Михаїлом на Майдані Незалежності

СВЯТИЙ АРХИСТРАТИГ МИХАЇЛ – НАШ ЗАХИСНИК І ПОКРОВИТЕЛЬ КИЄВА

Величаємо усіх Творця і Господа,
Благодатно подарувавшого нам
Непоборну стіну та забрало –
Михаїла, світлого Архистратига

Канон Архангелу Михаїлу», піснь 4^[1]

Олена Шапіро
мистецтвознавиця,
м. Київ

Архангела Михаїла (івр. – מִיכָאֵל Mikha'el) по всьому світу благоговійно вшановують як наставника в істинній вірі, покровителя на шляху Спасіння Душі, захисника від всякого зла. Він разом з іншими вірними Небесними Силами, з кличем «Хто яко Бог?» вступив у битву та скинув Люцифера разом з іншими відпаленими ангелами, що підняли бунт проти Бога-Вседержителя. Ця війна на небі описана в Одкровенні (Апокаліпсисі) від Іоана Богослова: «І сталась на небі війна: Михаїл та його Анголи вчинили зо змієм війну. І змії воював та його анголи, але не втрималися, і вже не знайшлося їм місця на небі. І скинений був змії великий, вуж стародавній, що зветься «диявол» і «сатана», що зводить усесвіт, і скинений був він додолу, а з ним і його анголи були скинені» [2]. За це Господь Бог поставив Святого Михаїла над всіма дев'ятьма чи-нами Ангельськими у званні вищого военначальника – Архистратига Сил Небесних.

У Біблії ми знаходимо чимало згадок про діяння і чудеса **Архистратига Михаїла**. Він надсилається до людства, щоби ствердити нас у святій істині: Господь Всевишній все творить за Своєю волею. Він виступає як охоронець вірних, зокрема як покровитель Богом обраного єврейського народу. Воевода Небесних Сил захищав ізраїльтян від переслідувань воїнства єгипетського фараона: «І рушив Ангол Божий... і рушив стовп хмари перед ними, і став за ними, увійшов він у середину між табором Єгипту й між табором Ізраїлівим. І була хмара і темрява для Єгипту, і розсвітив ніч він для Ізраїля. І не наближався один до одного цілу ніч» [3]. Архистратиг Михаїл являється людині або народу, щоби направити на правильний богоугодний шлях, та заважити чиненню поганих намірів, як, наприклад, з'явився віщуну **Валаамові**: «І відкрив Господь очі Валаамові, і побачив він Ангола Господнього, що стояв на дорозі з оголеним мечем у руці, і схилився, і впав на обличчя своє. І сказав йому Ангол Господній... Я прийшов, щоб перешкодити тобі, тому що шлях твій не правий передо Мною» [4]. Воевода Небесних Сил з'явився ватажку євреїв **Ісусу Навину** напередодні взяття міста Єрихона: «Я начальник Господнього війська, прийшов я тепер. І впав Ісус лицем до землі, поклонився і сказав: «Що звелить мій владика слугі своєму?». Начальник Господнього війська каже до Ісуса: «Скинь з ніг твоє взуття, бо місце, де ти стоїш – святе» [5]. За наказом Божим Архистратиг Михаїл знищив 185 тисяч воїнів ассирійського царя **Синаххериба**, який взяв Єрусалим в облогу: «І сталося тієї ночі: Пішов Ангол Господній, і вразив у ассирійському таборі сто вісімдесят і п'ять тисяч» [6]. Захищаючи вірних єдиному Богу-Вседержителю, він врятував з вогненної печі трьох благочестивих єврейських отроків, які відмовилися вклонитися язичницькому ідолу: «Благословенний Бог Седраха, Мисаха та Авденаго, що послав Свого Ангела і визволив рабів Своїх» [7].

Святе письмо повідомляє про Архистратига Михаїла як заступника на Страшному суді. На деяких іконах він тримає в руках ваги, щоби визначити долю людини у вічності, в залежності від того, які слова та діла переважають – добрі чи злі: «І в той час встане Михаїл, князь великий, що стоїть на варті синів твого народу... спасуться всі, які будуть знайдені записаними у книзі. І багато з тих, що сплять у поросі земному, прокинуться, одні на життя вічне, другі на вічний сором та на ганьбу. Розумні сятимуть небесним сямом, а ті, що повернуть багатьох до справедливості, стануть неначе зорі, повіки, назавжди» [8].

Ікона Архистратиг Михаїл з діяннями поч. XVI ст. с. Дальова (з Нац. музею у Львові ім. А. Шептицького, фото з сайту icon.org.ua)

Архистратиг Михаїл підтримує всіх, хто шукає свій шлях до Бога, захищає від надмірних спокус, видимих та невидимих ворогів і різноманітних небезпек. З давніх-давен наші пращури поклонялися йому як сильному захиснику воїнів у битвах. Втім слов'янське вшанування Небесного Воеводи продовжує східну традицію, адже він був покровителем візантійських імператорів-полководців. Після хрещення Русі Архистратиг Михаїл став патроном князів та дружинників. Археологи знаходять його зображення на персях, печатках, оберегах та емалевих пластинах, що прикрашали княжі шоломи. Звісно, ці зображення ще не були гербами, але *«поширення культу Архистратига Михаїла в Київській Русі до монгольського нашестя й отісля вплинуло згодом на появу цього образу в українській геральдичній традиції»* [9].

Серед відомих знахідок згадаймо про золотий медальйон, змійовик-оберіг князя **Володимира Мономаха** із чеканним зображенням Святого Архистратига у царському вбранні із жезлом-лабарумом у правій руці та державою – у лівій [10]. Він був зроблений досвідченими ювелірами способом литва по восковій моделі, прикрашений орнаментом та карбованим зображенням Архистратига. Має напис у дві колонки: «М Х И Л Ъ» (старослов'янською) та початком Трисвятої молитви: «Агнос, Агнос, Агнос» (грецьк. – «свят, свят, свят...»). Дослідник стародавніх руських написів **Іван Срезневський** вважав, що літери амулету дуже схожі з літерами Остромирового Євангелія, що було створене у 1056–1057 рр., та робить висновок, що змійовик був зро-

блений київськими ювелірами не пізніше 1096–1097 років. До цього варто додати, що Володимир Мономах княжив у м. Чернігові якраз в період від 1076/78 до 1094 р., отже змійовик із Святим покровителем Архистратигом Михаїлом, вірогідно, належав саме йому. Цей дорогоцінний золотий медальйон має розмір 7,8x7,4x1,0 см і важить близько 186 г. Пізніше до нього була прилагоджена петелька у вигляді великої літери «М» (Михаїл), спеціально для кріплення на ланцюжку [11].

Від княжої доби до сьогодення Архистратиг Небесних Сил шанується як Покровитель Богом береженого міста Києва. Його крилата постать із вогняним мечем, списом або хоругвою дивиться на нас із багатьох мозаїк та фресок, ікон, картин, гравюр та гербів. За тисячу років у нашій столиці збудовано багато храмів на честь його імені. Втім Архистратиг Михаїл вважається покровителем взагалі всіх християнських храмів. Про це свідчить відома біблійна історія про те, як язичники направили русло річки на місце, де стояв храм, щоби зруйнувати його. При храмі служив **Архит**, який помолився і побачив Архистратига Михаїла. Святий Захисник зупинив воду, що встала, як стіна, і вдарив жезлом у величезний камінь біля вівтаря, звелівши воді увійти в цю розщелину. При цьому він сказав: *«Так знищиться всяка супротивна сила, і нехай отримують тут позбавлення від всякого зла всі, хто приходить сюди з вірою!»* Відтоді це місце було названо «Хони» – «занурення», тому що вода увійшла в камінь. Спогад про чудо Архистратига Михаїла в Хонах святкується церквою 6 вересня.

Серед київських храмів в першу чергу згадаймо древню святиню – Софійський собор, зведений на початку XI ст., де Архистратигу Михаїлу присвячено вівтар у південному приділі. А ще через півстоліття було закладено Михайлівський собор у Видубицькому монастирі. Історія цієї обітелі починається з печер на Звіринці: науковці вважають, що раніше тут діяв підземний монастир, заснований задовго до прийняття християнства державною релігією. Історія храму веде початок за часи княжіння **Ярослава Мудрого**, який у 1054 р. подарував урочище Видубичі своєму п'ятому сину – князю **Всеволоду**, який був батьком Володимира Мономаха. Собор спорудили протягом 1070–1088 років. Це хрестовокупольна, трьохнефна, шестистовпна, витягнута споруда із вузькими бічними нефами; пізніше до собору було добудовано усипальниці для спочилих князів.

За історичними джерелами протягом перших 120 років монастир був визначним духовним і освітнім центром Київської Русі. Володимир Мономах зібрав у своєму родовому монастирі велику бібліотеку, ігумен **Сільвестр** створив тут одну з редакцій «Повісті временних літ» [12], а ченець **Мойсей** уклав «Київський літопис» [13]. Князі проводили у Видубичах важливі переговори, а давньоруське військо традиційно збиралося на благословення перед битвами саме навпроти Михайлівського собору. Проте монастир зазнав сумних наслідків княжих міжусобиць. Зокрема, у 1169 р. під час нападу на Київ владимиро-суздальського князя **Андрія Боголюбського** загинуло близько тридцяти ченців. Вони заховалися у печерах, але вороги засипали землю всі виходи з печер. Дослідники розкопали їх вже на початку XX ст.

На жаль, Михайлівський храм у Видубичах зберігся лише частково. Фундамент було закладено близько до обриву над Дніпром, тому починаючи від XII ст. східна стіна періодично руйнувалася внаслідок повеней та сильних

злив, що підмивали берег. У 1199 р. за князювання **Рюрика Ростиславича**, зодчий **Петро Мілонег** спорудив муровану підпірну стіну на схилі пагорба, де стояв храм. У 1240 р. Видубицький монастир зазнав руйнацій під час захоплення Києва військами хана **Батия**: частина будівель була знищена, а інші храми втратили свою велич, святині та коштовності. Підпірна стіна трималася близько 400 років, але у XVI ст. сталася трагедія – головний купол і вівтарна частина собору впали у води Дніпра разом із підпірною стіною. У 1637 р. за ініціативи митрополита **Петра Могили** собор відбудували, а вівтар та купол відновили з дерева. Пізніше ця будівля постраждала від сильної пожежі, але у 1767–1769 рр. була відтворена як мурована споруда в стилі українського бароко за проектом архітектора **Михайла Юрасова**. Сьогодні ми можемо собі уявити, як виглядав храм у XIX ст., розглядаючи офорт **Тараса Шевченка** «Видубицький монастир» (1844 рік.)

Сучасний Михайлівський храм Видубицького монастиря – це кубоподібна споруда, увінчана одним куполом барокової форми. На фасаді та західній частині можна побачити спеціально відкриту для огляду давньоруську кладку з каміння і плінфи, а вся східна частина храму – отинькована. Фасад прикрашений великою мозаїчною іконою над центральним входом, де зображений одягнений в далматик та лор Архистратиг Михаїл, який тримає в руках меч та сферу з хрестом. Вражаюча різнокольорова мозаїка справляє враження, що Архистратиг Михаїл особисто зустрічає всіх відвідувачів собору, щоби спрямувати на вірний шлях.

Мозаїка на фасаді Михайлівського собору Видубицького монастиря (фото з Вікіпедії)

Найвідоміша київська обітель на честь Небесного Воеводи розташована в історичному центрі столиці – це Михайлівський Золотоверхий собор та монастир. Історія цієї обітелі почалася у XII ст., коли київський князь **Святополк II Ізяславич**, хрещений з ім'ям Михаїл, заклав храм на честь свого Покровителя. Про це написано в літописі за 11 липня 1108 р., будівництво тривало до 1113 р. Первісно це була шестистовпна хрещатобанева споруда з позолоченою главою, трьома апсидами і нартексом, до котрого добудували невелику хрещальню.

Збереглося чимало згадок про чудесні явлення, пов'язані із святою обітеллю. У соборі знаходилася шанована в усьому християнському світі рака із мощами Св. великомучениці Варвари (Геліопольської), яка прославилася безсмертним подвигом у III ст. від Різдва Христового. Мощі привезла з Константинополя донька візантійського імператора **Олексія I Комніна**, яку теж звали Варвара – вона

стала дружиною засновника храму князя **Святополка**. Чудотворна сила від мощей Св. Варвари століттями привертала до Михайлівського собору натовпи побожних прочан: люди звільнялися від нечистих духів, важких хвороб та різних нещасть. Під час татаро-многольської навали ченці сховали велику святиню від чужинців «під спудом», але в мирний період схованка була знайдена, і рака з мощами Св. великомучениці урочисто повернулася на своє місце в храмі для поклоніння.

У хроніках збереглися свідчення про заступництво Архистратига Михаїла, який удень і вночі невидимо захищає храм та святині, що в ньому зберігаються. Згадаймо історію покарання двох злодіїв, які нахабно наважилися на кощунний вчинок. Із записів святителя **Димитрія Туптала** [14] дізнаємося, що «літа 1666 у святий піст перед святом Різдва Христового, в який вишановується пам'ять Св. великомучениці Варвари [15] Андрій і Федір, служиві люди, побачивши на мощах Св. Варвари дорогоцінні прикраси, вирішили їх вкрасти. І прийшовши вночі, відчинили злодійським знаряддям південні двері Свято-Михайлівської церкви, і увійшовши всередину, попрямували до мощей Св. великомучениці Варвари. Коли ж до чесної її раки наблизилися – раптово вдарив грім страшний, і іскри вогняні від раки святої на них посипалися. Вони ж від страху того впали на землю, немов мертві, і один з них оглух, а другий став біснуватим і втратив розум. Потім той, який оглух, прийшовши трохи до тями, зрозумів, що покарав його Бог і Свята великомучениця Варвара, і вивів друга свого божевільного з церкви... нічого не взявши, пішли по домівках. Про це чудо сам оглухлий по семи днях потому розповів духовному своєму батькові, ієроманаху Симеону, прийшовши знову з поканням до церкви Свято-Михайлівської і привівши друга свого божевільного» [16]. Сучасні парафіяни можуть побачити у Варвариному приділі собору фреску із Архангелом Михаїлом з мечем, а поруч з ним зображена Свята великомучениця Варвара. Під фрескою є картуш із написом: «Аз Михаил, Вышняго престола служитель, нетленных мощей Св. Варвари боронитель, чтущих меня и Варвару в нужде сохраняю, в Златоверхом храме в Киеве пребываю».

Втім надзвичайні явища прославляли Михайлівський Золотоверхий собор від самого початку будівництва. Храм був закладений у 1108 році, а вже наступного 1109 року в Ніконівському літописі з'явився запис про те, що в ясного небі над храмом раптом з'явився Ангел, схожий на золотого птаха: «сяяв всілякими кольорами і піснь безпрестанно співав, і багато насолоди походило від нього, і сидів на церкві шість днів, і полетів, і ніхто ніколи вже не міг його бачити...» Божественна сила Святого Архистратига захищає собор та вірян протягом тисячі років. І навіть ганебне зруйнування собору від вибуху динаміту за наказом радянського керівництва у 1937 році супроводжувалося святим знаменням. Серед свідків цього чуда був письменник **Олесь Гончар**, який значно пізніше – у 1990-х роках – став ініціатором відбудови храму. Він записав у своєму щоденнику, що під час вибуху «гул був страшний, ніби стався землетрус, і на очах киян собор – цілий-цілісінький – піднявся в небо, і на якийсь короткий час завис у повітрі незрушно, як Боже знамення! Як знак того, що Собор відродиться. Днями наш статут фундаторів відбудови Золотоверхого вже зареєстровано, мене обрано президентом цього світлого діла».

Михайлівський Золотоверхий собор та монастир
(фото з Вікіпедії)

Після відродження собору, сучасні християни отримали можливість молитися в обітелі Небесного захисника Києва. На фасаді та в інтер'єрі храму, відбудовано архітектором **Юрієм Лосицьким** у 1997–1998 р., можна побачити близько 20 різноманітних зображень Архистратига Михаїла. Над входом до храму ми бачимо позолочений барельєф «Шестокрилатого Першого князя, воеводи Небесних Сил, херувимів і серафимів». Це точна копія [17] оригінального барельєфу XVIII ст., що тепер став експонатом музею історії Михайлівського Золотоверхого монастиря, але з однією неточністю: на сучасному барельєфі в лівій руці Архистратига немає щита.

Барельєф Архистратиг Михаїл на фасаді
Михайлівського собору (фото з Вікіпедії)

В інтер'єрі під куполом зображений Христос-Вседержитель в оточенні Архангелів, один з них в червоних шатах із лабарумом – Архистратиг Михаїл. На вітварних мозаїках бачимо його поряд із Архангелом Гавриїлом. На фресках приділу Св. Варвари він зображений двічі – поруч із Св. великомученицею, та в оточенні Архангелів Гавриїла, Рафаїла, Уріїла, Єгудіїла, Салафіїла, Варахіїла. У приділі Св. Катерини він намальований в композиції на тему Апокаліпсису, а також нагорі над всіма фресками – з рішуче піднятим мечем, щоби знищити всяке зло, та вигнати всяку нечисть.

Серед образів головного іконостасу є кілька образів на честь Небесного Воеводи. Намісна ікона (праворуч від образу Христа-Вседержителя) зображує Архистратига Ми-

хаїла, який перемагає та заковує у важкий ланцюг сатану. На іншій іконі він очолює Собор Небесних Сил, а зверху всіх благословляє Бог Саваоф. Окремо від головного іконостаса стоїть велика храмова ікона з Архистратигом Михаїлом, попираючим диявола у пеклі, а поруч з ним бачимо Архангела Гавриїла з лілією в руці, та Ангела-Охоронця з маленькою фігуркою людини, яку він опікає. Цей шедевр в стилі бароко, що вірогідно був намальований у XVIII ст., собор отримав в дар від родини Грициняків зі Львівщини у 2012 році.

Храмова ікона Михайлівського Златоверхого Собору
(фото О.Шапіро)

Всіх, хто наближається до храму з боку вулиці, зустрічає монументальна фреска на монастирській стіні: Архистратиг Михаїл з Небесними Силами, ліворуч намальовані постаті князя Святополка з макетом собору, та митрополитів **Петра Могили** і **Йова Борецького**. Біля обличчя Архистратига Михаїла написана цитата Апостола Іоанна Богослова про перемогу Архистратига Михаїла над змієм під час битви на небі: «Скинуто того, хто день і ніч звинувачує братів і сестер наших перед Богом». А далі Апостол свідчить про Славу Божу: «Ось мить перемоги нашого Бога! Прийшли сила і Царство Бога! Його Христос виявив Свою владу!» [18]. На стіні навпроти – фреска з Дівами-Мученицями на чолі із Св. великомученицею Варварою.

Духовна сила собору, присвяченого Святому Переможцю зла, протягом дев'яти століть підтримувала борців за правду, віру та свободу. У XVII ст. уніати [19] не зуміли заволодіти Михайлівським монастирем, тому що за підтримки гетьмана *Петра Сагайдачного* запорізьке військо захистило православ'я. Гетьмани *Богдан Хмельницький*, *Іван Мазепа* та *Іван Скоропадський* були щедрими благодійниками собору. Ігумен Іов Борецький, який відстоював православну церкву України, став першим митрополитом Київським, Галицьким та всієї Русі, і його резиденція знаходилася якраз у цьому монастирі. Сьогодні Михайлівський собор та монастир є духовним центром, що захищає права української церкви, зокрема в боротьбі з беззаконнями московського патріархату.

Покровительство Архистратига Михаїла зберегло життя багатьом борцям за свободу: під час Революції Гідності повстанці з Майдану знайшли тут захист від атаки «беркутів». Поранені люди отримали притулок та допомогу у Михайлівському соборі, а в храмі Св. Іоанна Богослова медики влаштували операційний зал для важкопоранених. З початком широкомасштабного вторгнення росії до України Свято-Михайлівський монастир організує допомогу бійцям і постраждалим від війни, а ченці щоденно моляться за здоров'я захисників та за мир в Україні. Монастирська стіна з боку вулиці перетворилася на галерею портретів військових, які віддали життя за Батьківщину. В Михайлівському соборі відспівували багатьох героїв, зокрема – *Дмитра Коцюбайла (Да Вінчі)*, який в 27 років загинув у битві за Бахмут.

Під час важких іспитів ми шукаємо у церкві джерело для просвітлення, адже гостро відчуваємо потребу у підтримці, захисті та умиротворенні душевних сил. На жаль, святі храми, що стверджують нас у вірі, також досить вразливі та беззахисні проти руйнівної сили війни. За невтішною статистикою вже втрачено та пошкоджено 290 православних храмів, 12 греко- та римо-католицьких, 156 протестантських, 15 юдейських та 7 мусульманських [20]. Згадаймо лише один приклад – дерев'яну церкву Вознесення Господнього, збудовану у 1758 р. в селі Лук'янівка Броварського району, яка внаслідок російської атаки за одну мить була зруйнована до фундаменту. Вкрай важливо зберегти взірці українського сакрального зодчества, і в першу чергу – стародавні храми, що за законом оберігаються як об'єкти національної культурної спадщини України.

Згадаймо відомий дерев'яний храм на честь Архистратига Михаїла в селі Дорогинка Фастівського району Київської області, який в 1930-х роках був приречений на знищення. Ця древня будівля була зведена 500 років тому, і збереглася до сьогодні лише завдяки зусиллям науковців, які у 1971 р. перенесли храм на територію Національного музею народної архітектури та побуту України, створеного за ініціативи віце-президента Академії Наук України *Петра Тимофійовича Тронька*. Фахівці Інституту геохімії НАН України здійснили радіовуглецевий аналіз деревини колод, з яких складено храм, і виявили що він був збудований у 1528 році. Звісно, що за 500 років храм Архистратига Михаїла зазнав численних перебудов та ремонтів. Зруби із соснових брусів покладено із заходу на схід, вітарна частина храму має шестикутну форму, центральна та західна частини – прямокутні. Дах та бані вкриті гонтом, стіни обшиті вертикальною шалівкою. Львівський музей історії релігії у 2023 р. створив віртуальну модель із двомовним аудіогідом

для цієї пам'ятки, що має величезну цінність як найдавніший дерев'яний храм України. До сьогодні зберігся різьблений шестиярусний іконостас з липового дерева, створений київськими майстрами у бароковому стилі. Фахівці наголошують на високому рівні майстерності різьбярів та іконописців, що створили ажурні Царські врата, а також чотири намісні ікони Христа-Вседержителя, Богородиці з Христом, Архистратига Михаїла та Св. Миколая. Сьогодні в храмі на великі свята та неділю проходять богослужіння: Архистратиг Михаїл завжди опікає древню церкву та громаду.

Безперечно, що серед різноманітних зображень Архистратига Михаїла найбільш відомими є саме іконописні образи. Богослови вважають, що справжня сутність Ангелів є недоступною для нашого споглядання, тому їхня зовнішня подібність до людського образу є дуже умовною. Канонічний образ вшанованого християнами «ангельських вогнезрочних ликів Предстоятеля» склався протягом досить тривалого часу. У ранньохристиянський період ангели зображувалися взагалі безкрилими, і навіть без німбів. На розписах у катакомбах вони зображені одягнутими у білу туніку з вишитими смугами, що символізує їхнє шляхетне походження. Лише згодом сформувався усталений іконографічний тип для зображень Небесних Сил і зокрема – Архистратига Михаїла.

Традиційно його зображують зодягнутим в імператорське вбрання: далматик і лор, прикрашений дорогоцінними каменями. У правиці він тримає меч або лабарум з текстом «Агнос, Агнос, Агнос» («Свят, Свят, Свят») із серафимської пісні або спис із хоругвою (військовим прапором) із зображенням хреста. У лівій руці Архистратига – напівпрозора сфера (символ передбачення) із монограмою Ісуса Христа («Х» або «ІС ХС»). На пізніших варіантах ікон цю сферу замінила мандрола – сяюче світло овальної форми із зображенням всередині Спаса Еммануїла (рідкісний тип Ісуса Христа в підлітковому віці). Інколи він тримає у лівій руці зелену фінікову гілку в знак вічного життя, призначеного праведникам.

Найбільш поширеним є зображення Архистратига Михаїла як прославленого у Біблії воїна у середньовічних обладунках із палаючим мечем – Переможця Люцифера (змія або дракона), якого він топче ногами, або ж заковує у важкий ланцюг. Ім'я Михаїл (*давньоєвр.* – «Хто як Бог?») насправді є кличем, з яким він виступив за єдину владу Творця і Вседержителя, і разом з вірними Ангелами переміг всю бунтівну ворожу силу. Архистратиг Михаїл є великим захисником у справі Спасіння Душі людини для вічного життя з Богом, тому на деяких іконах під його ногами зображують символ безкінечності (∞).

Ікона «Архангел Михаїл – Грозник (Небесних) Сил Воевода» створена на сюжет з тексту «Апокаліпсису» («Одкровення Іоана Богослова»), де бачимо вогняного вершника, який скаче на крилатому червоному коні і трубить, сповіщаючи кінець світу. Однією рукою він переможно тримає Святе Євангеліє, а іншою – восьмикичний хрест та спис, яким перемагає диявола, що зображений впалим донизу, під копита коня. Між руками Архистратига грає веселка, що означає Заповіт між Богом та людством. Нагорі ікони ліворуч зображений Спас Еммануїл перед Престолом, а праворуч (у деяких варіаціях ікони) – три Архангели на хмарах. Іконографічний тип Воеводи на червоному крилатому коні був розповсюдженим на нашій землі з XVII ст.

У сюжетах Страшного суду Архистратиг Михаїл тримає ваги, щоби визначити долю Душі у Вічності за всі думки, слова та справи, що вона чинила протягом свого земного життя. Згадаймо велику іконописну композицію «Страшний суд» (XVI ст.) із села Мшанець, де бачимо кілька зображень Архистратига Михаїла, який рішуче вражає бісів списом. Інколи його малюють як Небесного охоронця, який забороняє грішним Душам вхід до Раю, а замість звичного німбу його голову прикрашає вінок з рослин райського саду.

На іконостасах постать Архангела Михаїла традиційно малюється ліворуч від Царських врат – на дияконських дверях, а праворуч зазвичай зображується Архангел Гавриїл. Згадаймо широко відомий образ на дияконських дверях іконостасу Надбрамної церкви Святої Трійці Києво-Печерської Лаври, намальований майстрами київської іконописної школи в стилі бароко.

Архистратиг Михаїл з іконостасу Трійської Надбрамної церкви 1701–1731 р. (фото з сайту icon.org.ua)

До кращих взірців сакрального малярства належить образ Архистратига Михаїла, створений **Йовом Кондзелевичем** для іконостасу церкви Воздвиження Чесного Хреста в монастирі Великий Скит у с. Маняві (відомий під назвою «Богородчанський іконостас» [21], та аналогічний образ для іконостасу церкви Святої Трійці у м. Жовкві [22], намальований **Іваном Рутковичем** (обидва зберігаються в Національному музеї у Львові ім. Андрея Шептицького).

Йов Кондзелевич Архистратиг Михаїл з Богородчанського іконостасу (Нац.музей у Львові ім.А.Шептицького, фото з Вікіпедії)

На іконі «Собор Архистратига Михаїла» бачимо чинноначальника Небесних Сил серед інших Архангелів. Кожен з них тримає свої атрибути: Гавриїл («Посланець Божий», який з'явився Діві Марії) – із лілією, Уриїл («Світло Боже») – з вогнем, Рафаїл («Зцілення Боже») – із ліками або з рибою на згадку зцілення Товії, Ієреміїл («Піднесення до Бога», помічник тих, хто кається) – із терезами, Салафіїл («Молитва Бога») – із складеними на грудях перехрещеними руками, Єгудіїл («Хвала Бога», скеровує всіх, хто служить Богу) – із золотим вінцем для нагороди і бичем для покарання, Варахіїл («Благословення Боже») – з букетом троянд. Втім варто зазначити, що всі атрибути Архангелів присутні переважно на великих композиціях (таких, як фрески чи картини), а на іконі «Собор Архистратига Михаїла» із атрибутами зображені лише Архангели на першому плані. На деяких варіантах цієї ікони Архистратиг Михаїл тримає мандролу із Спасом Еммануїлом, нижче намальований вогняний шестикрилий серафим, а нагорі – Бог Саваоф, який благословляє своє воїнство. Православна церква урочисто відзначає свято «Собор Архистратига Михаїла і Всіх Небесних Сил Безтілесних» 8 листопада.

Іван Руткович Архистратиг Михаїл
з Жовківського іконостасу (Нац.музей у Львові
ім. А.Шептицького, фото з Вікіпедії)

Собор Архистратига Михаїла
(поч. XVIII ст., фото з сайту icon.com.ua)

У храмах, присвячених Архистратигу Михаїлу, є багато ікон, що призначені прославити Небесного Воеводу. У першу чергу – це «храмовий образ» в намісному ряді іконостасу, праворуч від ікони Христа-Вседержителя. Ікони із «клеймами» оспівують відомі із Святого Писання діяння Архистратига Михаїла. Серед цих композицій можна побачити: «Вигнання з Раю», «Знищення Содому», «Поєдинок із Яковом», «Явління Ісусу Навину перед Єрихоном», «Порятунок трьох отроків», «Архангел Михаїл приносить із Авакумом їжу Даниїлу у рові з левами», «Чудо в Хонах» та інші. У храмах також присутні ікони Небесних Сил Безтілесних, зокрема композиції «Собор Архистратига Михаїла» та «Архангели Михаїл і Гавриїл».

Собор Архистратига Михаїла
(поч. XVIII ст., фото з сайту icon.com.ua)

Небесний Покровитель завжди супроводжує віруючих, зокрема під час урочистих «хресних ходів» навколо храму. Спеціально для цього церковні майстри створили окремий вид святих образів – процесійні ікони. Традиція виникла у давні часи, коли візантійські імператори брали у військовий похід вишиті на тканині або написані на дерев'яній дошці ікони для підтримки духу воїнів. Серед найбільш розповсюджених образів – ікони Св. Миколая, Св. Георгія (Юрія), та Воеводи Небесних Сил. Іконографічний образ крилатого лицаря Архангела Михаїла несе в собі захисні та миротворчі функції. Для процесійних ікон XVII–XVIII ст. притаманна традиційна прямокутна форма, дещо пізніше з'являються арки, а овальні образи поширюються вже наприкінці XVIII ст. Часто барокові процесійні ікони обрамлені глибокою наскрізною різьбою та покриті сріблом або золотом [23].

Під час хресної ходи зображення Архистратига Михаїла можна зустріти не тільки на процесійних іконах, але й на хоругвах – знаменах із вишитими іконами. Хоругва кріпиться на держаку, має прямокутну форму, по краях прикрашена бахромою, а нагорі увінчана хрестом. Традиційний матеріал – тканина, але інколи майстри використовували метал чи дерево. У XVII–XVIII ст. існували церковні, військові, магістратські, цехові хоругви. Найчастіше на них зображали Ісуса Христа і Богородицю, а також Архистратига Михаїла, Св. Миколая, Св. Юрія (Георгія), Св. Дмитра. Як зазначає дослідниця **Роксолана Косів**, «на відміну від ікони, хоругва відзначається ансамблевістю та поєднанням різних за характером елементів композиції, що за структурою знаходить аналогії з храмовими тканинами: покривами або пеленами» [24]. Священники виносили хоругви із урочистими співами під час хресного ходу, в інший час вони зберігалися біля вівтаря у храмі.

Архистратиг Михаїл – хоругва XVIII ст.

Архистратиг Михаїл – хоругва, друга частина XVIII ст.

Цікаво, що на військових хоругвах найчастіше зустрічаються образи Святих воїнів, в першу чергу – Архистратига Небесних Сил. Його зображували у військових обладунках з палаючим мечем, найпоширенішим був сюжет Перемоги над дияволом. Вражаючий приклад української військової хоругви – морський прапор Війська Запорізького. У центрі на червоному тлі бачимо корабель із запорожцями; нагорі ліворуч – Архистратига Михаїла з мечем, а нагорі праворуч – Бога, Який благословляє сміливих вояк [25]. Хоругва має на полотні такий напис: «Сіє Знамя Ввойско Єа Императорскаго Іелиества Запорожское Низовое здѣлано кошто пѣхоти воюющеи тогожъ Войска по ЧерноМорю такожъ по рѣкѣ Днѣпру ѣ Дунаю» («Цей прапор Війська Їмператорської Величності Запорозького Низового зроблено коштом піхоти того ж Війська, що воює по Чорному морю, а також по річках Дніпру й Дунаю»).

Козацький морський стяг

Воеводу Небесних Сил зображували на козацьких прапорах XVII–XVIII ст. Серед найбільш відомих взірців дослідники згадують крилату постать Архистратига на великому червоному полотнищі **Богдана Хмельницького** (яке надихало військо під час облоги м. Львова в 1655-му р.), а також стяг козацької кінноти 1706 р., що зберігається тепер у Військовому музеї м. Стокгольма [26]. Зображення Архистратига Михаїла підтримувало віру військових у покровительство Боже, благословляло на нові подвиги і перемоги, а також прикрашало деякі нагороди – відзнаки та ордени.

Подивімося, наприклад, на пам'ятний знак «Соборна Україна», створений за проектом художника **Юліана Буцманюка** в березні 1917 р. на честь утворення Української Центральної Ради. Автор надав нагороді форму щита: в центрі Архистратиг Михаїл з мечем, а поруч – щит із галицьким коронованим левом [27]. Таке ж саме зображення бачимо на іншому пам'ятному знаку з написом: «Україна – Бог благослови юную страну 1918», що вийшла на честь проголошення Західноукраїнської Народної Республіки 1 листопада 1918 р. у м. Львові. Відзнака «Не ридай, а добувай. 1914–1918» була створена за ескізами художниці **Олеми Кульчицької** [28] для вшанування Українських січових стрільців у 1918 р. в м. Відні. Вона має форму кола, ліворуч – блакитний щит із коронованим левом, а праворуч – червоний щит із Архистратигом Михаїлом. Зазначимо, що напис «Не ридай, а добувай!», який насправді є цитатою з поезії **Івана Франка**, що згодом перетворився на бойовий лозунг Січових стрільців, і до сьогодні не втратив своєї гарячої актуальності.

Пам'ятна відзнака Українських січових стрільців
(Не ридай, а здобувай)

Воевода Небесного Воїнства прикрасив військову нагороду, відому серед колекціонерів під назвою «орден Базар». Він належить до нелегітимних нагород УНР в еміграції, був заснований у листопаді 1941 р. Ця відзнака призначена вшануванню героїв Другого Зимового походу («Листопадового рейду») і вояків армії УНР, які були взяті в полон та розстріляні чекістами біля містечка Базар на Волині. Орден виготовила фірма «Karnet&Kyseli» у м. Празі в період від 1941 до 1945 р. [29].

На виставці військових артефактів «Народжена волею, стверджена зброєю!» в Національному музеї історії України експонувався «орден Базар» колекціонера **Олександра Мельника**. Він повідомив, що в усьому світі збереглося лише чотири екземпляри цієї нагороди, і тільки один з них знаходиться тепер в Україні [30].

Орден Архангела Михаїла (орден Базар)

Як заступник від видимих та невидимих ворогів Архистратиг Михаїл зайняв визначне місце серед символів геральдики. Всім відома крилата постать з мечем на гербі Київського воєводства (1471 р.) та на гербах м. Гадяча (XVII ст. і 1782 р.), м. Клевани (1654 р.), м. Кролевця (1644 і 1782 рр.), м. Миргорода (1631 р.), м. Овруча (1640 р. і 1796 р.), м. Скольного (XIX ст.), м. Тартакова (1748 р.), м. Усть-Зеленого (XIX ст.), та м. Янова, що тепер має назву Івано-Франкове (1810 р.). Небесного Воеводу можна побачити на верхній частині гербових щитів багатьох міст колишньої київської губернії: Черкас, Канева, Василькова, Чигирин, Звенигородки, Таращі. За розпорядженням царя **Миколи I** від середини XIX ст. на гербах губерній, областей та губернських міст стали зображувати імператорську корону.

Втім саме історія столичного герба заслуговує на першочергову увагу, тому що від давньоруських часів до сьогодні дуже тісно пов'язана з нашою історією. Дослідники Києва пишуть, що першу згадку про герб Києва з Архистратигом Михаїлом було знайдено у гербовнику **Конрада Грюненберга**, виданого в 1480 році. Київське князівство (в складі Польсько-Литовського) мало герб із Архистратигом Михаїлом, але починаючи від 1500 р. існував ще один варіант, так званий «куша», із зображенням руки, котра натягує тятиву на арбалеті. Як свідчать джерела, герб Києва із Архистратигом Михаїлом «в срібному одязі та з вогненным мечем на блакитному тлі» був затверджений за наказом імператриці **Катерини II** в 1782 р. За часів Речі Посполитої герб Київського воєводства мав вигляд «червоного щита із зображенням срібного ангела з опущеним мечем і піхвами», його зображували поряд з польським орлом та литовським вершником. За часів козацької держави герб із Архистратигом Михаїлом завжди зображували поряд із родовим гербом кожного гетьмана.

Герб Київської землі з Царського титулярника 1672 р.
(фото з архіву Музею історії Києва)

За московської влади постать Архистратига Михаїла додали до великого герба Російської імперії – в центрі поряд з двоголовим орлом та ще раз трохи нижче – на щиті сполучених гербів великих князів. Дослідник **Ростислав Делімарський** пише: «за російські часи герб міняється. У правиці Архангел тримає вже не опущений, а піднятий угору меч, а в лівій руці – щит. Таким можна його побачити в «Большой государственной книге» 1672 р. серед гербів інших міст. Приблизно так зображений герб Києва і на печатці «Малоросійської Колегії», затвердженій Петром I у 1722 році». Проте, незважаючи на наказ імператриці, київський магістрат продовжував використовувати стару печатку з гербом «кушею» замість нового герба з царською короною, і тривало це протягом щонайменше двох років. У середині XIX ст. герб Києва перетворився на щит, увінчаний царською короною у вигляді шапки Мономаха і обрамлений Олександрівською блакитною стрічкою, а на тлі цього щита був зображений Архистратиг Михаїл в срібному одязі з мечем та щитом [31]. До кінця царювання династії Романових Воевода Небесних Сил із полум'яним мечем на синьому полі прикрашав герб Києва та герб київської губернії – саме так він поданий у збірнику «Герби губерній та областей Російської імперії», що був виданий Міністерством внутрішніх справ в Санкт-Петербурзі 1880 року. [32].

Після перевороту 1917 р. вся символіка царського періоду була знищена. Шанс на історичний герб з'явився в період Української Народної Республіки – в основу було покладено Тризуб. Дослідник і геральдист, член «Карпатської Січі» **Микола Битинський** [33], який працював в управі «Музею визвольної боротьби України» в м. Празі, займався відродженням національної символіки. Упродовж 1938–1939 років він розробив серію державних символів України: Великий, Середній та Малий герби, а також хоругви, штандарти і печатки. Зокрема, на проєкті Великого герба бачимо синій щит із золотим Тризубом, що опирається на орденський ланцюг та складені навхрест бунчук і золоту хоругву з хрестом. Тримає цей щит Архистратиг Михаїл та галицький коронований золотий лев, а навколо на вінку з лаврового та дубового листя розміщено ще 5 щитів із 29-ма гербами [34].

Радянська влада принципово вимагала нерелігійних символів, тому компромісний варіант герба Києва – поєднання зображень Архистратига Михаїла з князем Володимиром, запропонований художником **Георгієм Нарбутом** у 1918 р., не мав шансів. Протягом довгого періоду столиця УРСР взагалі залишалася без герба. Лише після «хрущовської відлиги» Київська міська рада нарешті затвердила в 1969 р. герб із квітучою гілкою каштана. За описом основою нового герба став «щит слов'янської форми, нагорі щита – золоті серп і молот, унизу – медаль Героя Радянського Союзу (Золота Зірка) на честь надання Києву звання міста-героя».

Слава Богові, Святий Архистратиг Михаїл за часи Незалежної України знову став на захист усіх мешканців Києва. Як і наші давні прашури, сучасні кияни почуваються дуже затишно під покровом Верховного Архистратига – «Світла істини та правди», який став на чолі Ангельських Воїнств та переміг бунтівника проти Бога, ворога роду людського. 18 квітня 1995 р. Київською Міською Радою був затверджений новий герб столиці із зображенням Архангела Михаїла з вогняним мечем та щитом з хрестом. Згідно з науковим описом герба Києва його зображено «в білій княжій сорочці, військовому вбранні з срібним обладунком, декорованим стилізованим диском Сонця на блакитному тлі давньо-

руського (варязького) щита. Темно-малиновий плащ скріплений з правого боку золотою фібулою, а крила прикрашені золотими смугами, золотий німб є символом святості». Наприкінці травня 1995 р. герб Києва був освячений представниками всіх релігійних конфесій та встановлений на будівлі Київської міської ради і адміністрації. Сьогодні бачимо крилату постать з мечем на головних автомагістралях, наземному міському транспорті, метрополітені, машинах поліції, на будинках аеро-, автобусного, залізничного та річкового вокзалів [35].

З давніх-давен місто Київ прикрашалося різноманітними зображеннями свого Небесного Покровителя. Наше прагнення відновити давні традиції призвело до повернення багатьох релігійних символів, що освящали столицю у дорадянський період. До них належить і барельєф Архистратига Михаїла, який раніше прикрашав шпиль Економічної (Південної) брами Софійського монастиря, але за часи безбожної влади у 1930-х рр. був скинутий зі шпиль та розтрощений. На своє місце Покровитель Києва повернувся лише у 2010 році. Відтоді сяюча золотом крилата постать Архистратига Михаїла з мечем та щитом захищає нас з висоти брами над проїздом до Софійського заповідника з боку вул. Володимирської. Цей барельєф у 1,7 м заввишки зроблений з міді та позолочений. Небесний Захисник із широко розкинутими крилами одягнутий у розкішні шати з вишуканим бароковим візерунком, на грудях зображений знак хреста. У руках він тримає меч та щит; німб над головою має подвійне коло, з середини якого виходять промені світла.

Архистратиг Михаїл. Барельєф на Економічній брамі Софійського заповідника

Мешканці столиці, які жили в період від XVII до XIX ст., пишалися унікальним позолоченим барельєфом з Архистратигом Михаїлом на башті з годинником на Подолі. Архітектурний комплекс – будівля ратуші із баштою, де засідав Київський магістрат, був доміантою Торжища, Ринку та Магістратської площі (сучасна «Контрактова площа»).

Композиція з Архистратигом Михаїлом, який прони-зав списом пащу червоного дракона (змія), була створена у 1697 році. Вона має 2,6 м заввишки і зроблена із двох скле-паних разом мідних щитів, позолочених зверху. [ІЛЮСТР №18] Майстер зробив шедевральний витвір, що заслуговує на щире захоплення: Архистратиг одягнений у розкішні шати із вишуканим візерунком з квітами, що характерно для українського бароко XVII–XVIII ст. У правій руці він тримає довгий спис, яким приборкав нечистого, у лівій – сферу із написом «хто яко Богъ».

**Барельєф Архистратиг Михаїл
з башти з годинником – до реставрації
та покриття позолотою
(фото з архіву Музею історії м.Києва)**

Велична постать Небесного Покровителя Києва при-крашала башту ратуші аж до 1811 р., коли постраждала від пожежі на Подолі. За більше ніж 300 років своєї історії барельєф неодноразово перевозили з місця на місце. У 1876 р. цей шедевр безглуздо визнали «нецінним» і навіть хотіли здати «на лом». Слава Богу, він зберігся цілим: тепер Архистратиг Михаїл зустрічає відвідувачів на першому по-версі музею історії міста Києва.

**Барельєф Святий Архистратиг Михаїл
з башти з годинником в експозиції Музею історії Києва
(фото з архіву музею)**

Дослідники припускають, що цей шедевр був оздоблений прихованим механізмом. Згідно з записами історика **Миколи Закревського** [36], «постать Архангела була так влаштована при часах на башті, що під час дзвону була сталевим коп'єм в кременисту пащу змія, від чого сипалися з нього іскри». Далі історик описує повторне встановлення барельєфу: «Після пожежі 1811 р. обрізаний і без будь-якої механіки, він був прироблений дуже неакуртно до фронту київської будівлі Миської думи» [37]. Проте дослідник Ростислав Делімарський [38] заперечує цю версію і підкреслює, що «фігура Архангела, яка нині зберігається в Музеї історії Києва, не має ознак ніякої механіки. Спис його не сталевий, а мідний, як і його постать. Ані в плечах, ані в ліктях Архангела немає жодних шарнірів або ознак, що вони колись були. Паща змія теж мідна, а не кремениста, і теж не має ознак, що на ній було колись відповідне приладдя» [39]. Але достовірність того, що Архистратиг вдаряв списом у пащу змія, підтверджена літописною звісткою за 1718 р., де йдеться саме про «дзигар чудесний, де Архангел Михайло під час пробивання годинника коп'єм в уста бив змія стільки, скільки годин ударяло». Відомо, що в 1804 р.

митрополит Платон спеціально приїхав оглянути київську ратушу, щоби побачити Ангела, «*который, сказывают, ударяет копием, означает часы... Но при нас сего не случилось*». У зв'язку з цим Р. Делімарський згадав, що в середньовіччі на території Західної Європи дуже популярними були ратушні дзигарі із складним механізмом: в певні години з'являлися постаті короля, лицарів, гарольдів, а механічна музика грала старовинні мелодії. Він висунув гіпотезу, що механізм прикріплювали безпосередньо не до фігури, а швидше за все – до дзигаря за нею, тому знизу цього не було видно. «*Робились лише виблиски під час бою дзигаря, а удари списом додавала вже фантазія глядачів*», – переконує нас дослідник [40].

Фігура Архистратига з мечем дарувала людям надію на Божий захист в усіх куточках нашої столиці, отже в давнину його зображення зустрічалися повсюди – на будинках, баштах, шпильях. Глибоко символічним є відкарбований герб з Покровителем Києва на цоколі пам'ятника Святителю Русі **Володимиру Великому**, відкритому в XIX ст. на Володимирській гірці. На початку XX ст. фігура Святого Покровителя прикрасила фасад «Київської контори державного банку», збудованого у 1905 році. Масивна будівля Центрального ринку «Бессарабка», що була зведена у 1912 р., теж мала на фронтоні скульптурний герб із Архистратигом Михайлом, але у 1930-ті роки це зображення було знищено.

Святий Переможець темних і лукавих духів увінчав католицький костел Св. Миколая на вул. Великій Васильківській. Будівля костелу була збудована протягом 1899–1909 років у неоготичному стилі архітектором **Владиславом Городецьким** [41] за проектом **Сергія Валовського** та меценатської підтримки графа **Владислава Браницького**. Архистратиг Михайл зображений з розкритими крилами та шоломом на голові; в руці він тримає переможно піднятий догори довгий меч, а ногами топче поверженого диявола з крилами дракона та хвостом, що звисає донизу.

Архистратиг Михайл над костелом Св.Миколая

Сила Божа не має ніяких обмежень: за будь-якої влади, в будь-яку годину, Святий Захисник пильно стереже всіх вірян від зла як на наземній території міста, так і в підземеллі. Вже наприкінці радянського періоду в історичному центрі Києва відкрилася нова станція метрополітену «Золоті ворота» (1989). Оформлення інтер'єру витримано у давньоруських традиціях: станцію прикрасили мозаїки **Григорія Кореня** та **Володимира Федька** із портретами князів і княгинь, Нестора-Літописця, Св. Антонія і Св. Феодосія та інших відомих особистостей того періоду. Велике мозаїчне зображення Небесного Покровителя Києва розміщено в круглому медальйоні перед ескалаторами. Архистратиг Михайл зображений як давньоруський воїн з щитом та мечем, на плечах – зелений плащ, скріплений застіркою-фібулою, а на грудях символічне зображення знаку безкінечності, великі крила та щит, декоровані стилізованим давньоруським орнаментом. Його очі пильно стежать за всіма, хто рухається по станції, глибоко проникаючи найпотаємніше в серцях та думках людей. Сакральність цієї мозаїки скерує нашу свідомість до роздумів про вічні цінності, що насправді визначають нашу долю.

Мозаїка Архистратиг Михайл, ст. метро Золоті Ворота

Сучасний Київ втілює свою віру в Архистратига Михайла через створення нових цікавих мозаїк, скульптур, розписів, та інших символів. Саме в рік Мілєннїума наша столиця відкрила ще один постамент Небесному Покровителю на вул. Маршала Тимошенка в Оболонському районі. Постаць Архистратига вражає величчю: на грудях зображений знак хреста, в правиці він тримає вогняний меч, а ліва рука з відкритою долонею піднята в знак благословення людей. Бронзова скульптура має 3 м заввишки, поставлена на високій восьмигранній колоні посеред скверу біля будівлі районної адміністрації.

Святий Покровитель Києва вшанований також і в Харківському районі, але в більш оригінальний спосіб. Мурал з Архистратигом Михайлом можна побачити на стіні 16-поверхового будинку по проспекту Бажана, 9. Небесний Воевода, який вражає списом змія, намальований на тлі синього неба і має подвійне «віддзеркалення». Автором стріт-арту став нью-йоркський вуличний художник **Gaia**, який спеціально приїхав, щоби взяти участь у міжнародному проекті «Art United Us». Символічно, що цей релігійний мурал намальований на стіні будинку, розташованому поблизу церкви Преображення Господнього.

А поруч із найзначнішим київським храмом – Михайлівським Золотоверхим собором, збудованим на честь Небесного Воеводи – можна побачити скульптуру Архистратига Михаїла, що створена в єдиному ансамблі з фонтаном в парку на Володимирській гірці. Небесний Посланець зображений в польоті: він як блискавка, освітлює нашу землю на коротку мить. Архистратиг Михаїл вдягнений в давньоруську кольчугу, на плечах – довгий плащ, що ефектно розвивається по вітру. В руках він тримає палаючий вогняний меч та золотий щит, оточений по колу крилами серафимів. Його прекрасне молоде обличчя – безпристрасне, сповнене великою силою виконання волі Божої. Постановка фігури викликає у глядачів враження, що Архистратиг Михаїл дійсно належить тільки небу. Вся скульптура цілком знаходиться у повітряному просторі, її вага тримається тільки на плащі, що звисає долу і торкається постаменту. Основою всієї композиції став великий дзвін, що символізує київську землю, освячену прадавніми обітелями. На дзвоні – барельєфні силуети Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Софіївського собору, Андріївської церкви та інших святинь. Нижче на дзвоні є підпис церковнослов'янською мовою: «Архистратиже Божий, служителю Божественної слави, Ангелов начальниче і человек наставниче, полезное нам испроси і великую милость Господню, яко Небесних Сил Архистратиже».

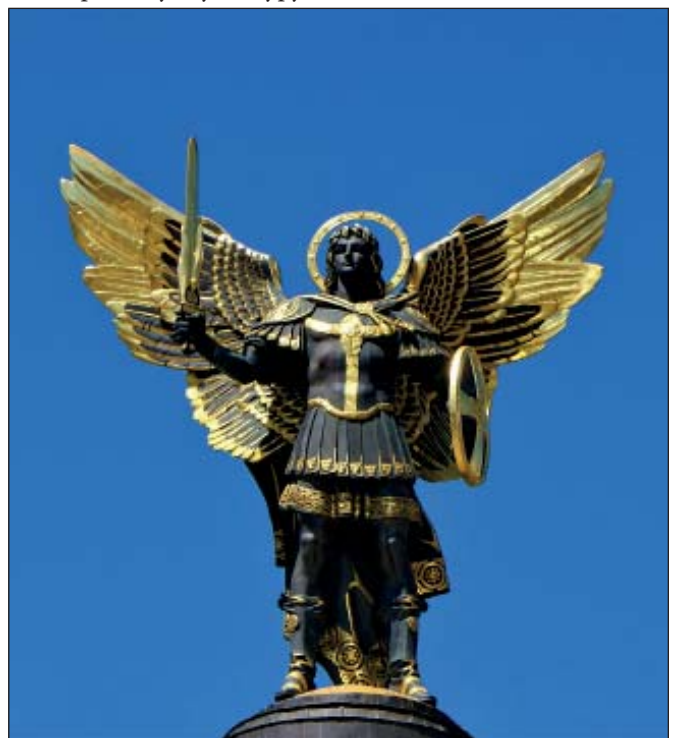
Скульптура Архистратига Михаїла на фонтані. Володимирська гірка, м Київ (фото О. Шапіро)

Серед багатьох інших київських скульптур цей твір є найбільш вражаючим, сміливим за творчим задумом і довершеним у професійному втіленні. Монументальна композиція «Архистратиг Михаїл» з фонтаном була створена у 2020 р. за ініціативи мера Києва **Віталія Кличка** компанією Класичний ювелірний Дім «Лобортас» при співпраці кількох державних організацій та за підтримки меценатів.

Напевно, всім киянам добре знайома кремезна фігура Покровителя Києва, що прикрашає центр столиці – Майдан Незалежності. Цікаво, що перший варіант скульптури був встановлений на колоні з італійського мармуру перед входом до Головного поштамту, де тепер стоїть глобус. Архистратиг Михаїл із полум'яним мечем та круглим щитом з хрестом, був створений у класичних традиціях митцем **Георгієм Куровським**. Але міська влада прийняла рішення замінити цю скульптуру на більш визначну. Твір демонтували у 2001 р. та передали в дар м. Донецьку, де встановили біля Свято-Преображенського собору з дарчим написом на постаменті: «Архангел Михаїл. Хай бережуть вас сили небесні! Мешканиці м. Києва – донеччанам від щирого серця. Травень 2002». Саме під час війни ці слова про захист Небесного Воеводи набули найбільшої актуальності.

Ще одне зображення Захисника від злих сил кияни подарували місту Харкову, який наразі теж сильно потерпає від ворожих обстрілів. Скульптура представляє Архистратига Михаїла з мечем, встановленого на постаменті із темного граніту на колоні із написом: «Архистратиг Михаїл. Передано в дар на честь 350-річчя заснування міста Харкова від міста-героя Києва. 2004 рік».

Тепер на Майдані Незалежності стоїть Архистратиг Михаїл з великими золотими крилами, якого створив скульптор **Анатолій Куц**. Він встановлений на арці, що символізує стародавню «Лядську браму» [42], – фортифікаційну споруду, збудовану в XI ст. князем **Ярославом Мудрим**, що була відтворена на своєму історичному місці у 2001 р. Уже наступного року над брамою урочисто встановили бронзову скульптуру Небесного Захисника столиці.

Архистратиг Михаїл на Майдані Незалежності (фото з Вікіпедії)

Велична фігура з великими розкритими крилами височіє на тлі київського неба і освячує столицю силою Божественної Перемоги. Він одягнений в туніку та плащ, у міцних руках тримає вогняний меч та щит. У монументальному образі Святого Посланця скульптор зумів втілити довічну істину перемоги Світла, Добра і Правди над брехнею, зрадою та злом. Святе покровительство Архистратига Михаїла є надійною запорукою спасіння та захисту всіх мешканців міста та держави: оспіваний в акафісті «Шестокрылатий Перший княже, Воєвода Небесних Сил, херувимів і серафимів» вдень і вночі обороняє нашу землю, наставляючи людей на шлях служіння Вседержителю: «Один раз скавав Бог, і я двічі почув, що сила – у Бога» [43].

Церква вшановує Архистратига Михаїла як наставника шукачів правди Божої, як патрона сміливих воїнів та всіх добрих людей, хто прагне захищати слабких і знедолених. Він викриває будь-яку неправду, карає підступних, брехливих і лицемірних, злодіїв і загарбників. Вшановується як покровитель жінок, старих людей і малих дітей, є швидким помічником у будь-яких важких і екстремальних умовах. Архистратиг Михаїл визволяє людей від темряви спокусу, і під час сумнівів допомагає знайти вірне рішення. Він являє людям великі й славні чудеса Сили Господньої та призиває всіх завжди бути вірними Богові: «Хто любить Господа – ненавидьте зло! Він береже Душі Святих Своїх від руки безбожників, рятує їх. Світло сяє на праведника, і у правих на серці – веселість. Радуйтеся, праведні у Господі, і славте пам'ять святині Його!»

Загальнолюдське шанування та вдячність Архистратигу Михаїлу за його святе покровительство полягають у тому, щоби завжди бути вірними Богові та виконувати Його премудру волю. ■

Примітки і використані джерела

1. «Канон Архангелу Михаїлу», піснь 4
2. Одкровення Іоанна Богослова 12: 7-10
3. Книга Вихід 14:19-20
4. Книга Чисел 22:31-32
5. Книга Ісуса Навина 5:13-14
6. Друга Книга Царств 19:35
7. Книга Пророка Даниїла 3: 25
8. Там само
9. Андрій Гречило «Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення». Київ – «Родовід», 2018 р.
10. О.С.Іщенко. Візантійська спадщина Володимира Мономаха в історичній пам'яті // «Український історичний журнал» № 1, 2016 р.
11. Оберіг-зміювик, що належав князю Володимирі Мономаху з династії Рюриковичів, у XIX ст. отримав іншу назву - «чернігівська гривня». Зберігався в колекції музею Ермітаж, у 1930 р. був переданий до Російського музею у Ленінграді (тепер С-Петербург, РФ).
12. «Повість временних літ» - літописне зведення XI ст. - початку XII ст. Перша літописна пам'ятка, де історія держави показана на тлі світових подій. За одією з версій, була складена ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром, який за дорученням князя Володимира Мономаха вніс до тексту деякі зміни.
13. «Київський літопис» – продовження «Повісті временних літ», складова частина Іпатіївського списку. Охоплює події 1118—1200 років. Давня пам'ятка української мови, упорядкував текст на основі літописних зведень ігумен Видубицького монастиря Мойсей (близько 1199р. – 1200 р.).
14. Дмитрій Туптало (1651–1709), митрополит Ростовський та Ярославський, український церковний діяч, богослов, агрограф, письменник, вчений. У 1684 році за запрошенням Варлаама Ясинського приїхав до Києва і став проповідником у Києво-Пе-

Клумба з гербом Києва (фото з Вікіпедії)

черській лаврі, де написав «Життя святих» («Четьі-Мінеї»), що до сьогодні користуються широкою популярністю.

15. День Св.великомучниці Варвари відзначається 17 грудня.

16. «Про чесні мощі Св.великомучениці Варвари. Дослідження святителя Димитрія Туптала». «Свята великомучениця Варвара», Київ – 2006.

17. Копія оригінального барельєфу Архистратига Михаїла створена за меценатської підтримки братів Віталія та Володимира Кличків.

18. Одкровення Іоанна Богослова 12:10

19. уніатство – церковний рух, спрямований на об'єднання католицької церкви зі східними православними церквами, що ствержував верховенство глави Римської католицької церкви.

20. інформація станом на 7 липня 2023 р., за даними Громадської організації «Майстерня академічного релігієзнавства» (проект «Релігія в огні») станом на листопад 2023 р..

21. «Богородчанський іконостас» – унікальна пам'ятка українського іконопису доби пізнього Ренесансу (або маньєризму) та раннього бароко. Іконостас створений у 1698—1705 роках волинським іконописцем-ієромонахом Йовом Кондзелевичем (та майстрами його кола) для церкви Воздвиження Чесного Хреста в монастирі Великий Скит у с.Маняві. Пізніше територія Галичини стала частиною Австрії, у 1781 році австрійський монарх Йосиф II видав наказ про закриття монастирів – 6 вересня 1785 р. монастир Великий Скит у Маняві був зачинений. Іконостас майстра Йова Кондзелевича був демонтований, проданий за 60 злотих та перевезений до містечка Богородчани [звідси-назва іконостасу] на Надвірнянщині, де його встановили у дерев'яній церкві Пресвятої Трійці.

22. дерев'яна Церква Пресвятої Трійці у м.Жовкві Львівської області, була споруджена у 1720 р. Видатна пам'ятка архітектури та монументального мистецтва галицької школи, у 2013 р. внесена до списку світової спадщини UNESCO. П'ятиярусний іконостас, що налічує близько 50 ікон, був створений на початку XVIII

Архистратиг Михаїл, фреска у Михайлівському вітварі Софійського собору (XI ст.)

ст. майстрами Жовківської школи малярства та різьби Івана Рутковича. У 1978-1979 роках церкву та іконостас відреставровано.

23. Дундук Ірина Миколаївна «Процесійні ікони Західної України XVII - XIX століть. Походження, іконографічні та художні особливості.» Авторреферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. Львів-2003

24. Роксолана Косів. Українські хоругви. «Оранта Арт Бук», 2009.

25. Копія хоругви Війська Запорізького зберігається у Львівському історичному музеї, а оригінал знаходиться в Ермітажі.

26. Андрій Гречило «Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення». «Родовід», 2018 р.

27. Із статті Олександра Хоменка, молодшого наукового співробітника «Музею Української революції 1917–1921 років», розміщено на сайті Національного музею історії України.

28. Олена Кульчицька (1877–1967) Народна художниця УРСР. Художниця Львівського музею ім.Т.Шевченка, керівниця відділу народного мистецтва Львівського етнографічного музею Академії Наук УРСР, професорка Українського поліграфічного інституту ім.І.Федорова. Авторка серії ліногравюр «Лихоліття українського народу», серії акварелей «Народна архітектура західних областей УРСР», «Народний одяг західних областей УРСР».

29. «Орден Святого Архангела Михаїла (Орден Базар)» - сайт Національного музею історії України.

30. І.Осипчук. «У Києві проходить виставка військових артефактів» // газета Факти, 14 січня 2022 р.

31. Олена Шапіро «Михаїле, нас захисти!» // газета Україна Молода №42, 17 квітня 2018

32. Андрій Гречило «Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення». «Родовід», 2018 р.

33. Микола Битинський (24.11.(06.12).1893-24.12.1972) геральдист, вексилолог, фалерист, мистецтвознавець, публіцист, художник, іконописець, прозаїк та поет. Військовий в чині підполковника армії Української Народної Республіки, член організації Народної Оборони «Карпатська Січ» (1939). Співпрацював

із Українським Геральдичним та Генеалогічним Товариствами. Розробляв проекти державних відзнак, нагород, прапорів та хоругв Української держави та Армії УНР. Член української Вільної Академії наук (Ukrainian Free Academy of Sciences - UVAN), Член Української Спільноти образотворчих мистців Канади. Нагороджений Імператорським Орденом Св. Анни IV ступені, Військовим Хрестом армії Української Народної Республіки, Хрестом Симона Петлюри.

34. Андрій Гречило «Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення». «Родовід», 2018 р.

35. Олена Шапіро «Михаїле, нас захисти!» // газета Україна Молода №42, 17 квітня 2018

36. Микола Закревський (1805-1871) історик, етнограф, художник, мовознавець, письменник. Створив фундаментальні праці «Нарис історії міста Києва», «Літопис і опис міста Києва», «Опис Києва». Видав збірку народних пісень, приказок «Старосв'ятській бандурист», та «Словарь малоросійських ідіомов».

37. Закревський Н. В. Описание Киева – М., 1868.

38. Ростислав Делімарський (1904-1990) академік Національної Академії Наук України, Радник при дирекції Інституту загальної та неорганічної хімії ім. В. І. Вернадського (1987-1990).

39. Ростислав Делімарський «Магдебургське право у Києві», Київ – 1996

40. Там само

41. Владислав Городецький, польське ім'я – Дезидерій Лешко (1863-1930) - архітектор, прозваний «київським Гауді». Автор проєктів Костелу Св. Миколая та «Будинку з химерами» в Києві.

42. «Лядська брама» – давньоруська фортифікаційна споруда, що була збудована у XI ст. Назва походить із старослов'янського слова «лядіна» – лісова галявина. Через цю місцевість був проторений шлях до Печерського монастиря. Саме через Лядську браму війська хана Батия у 1240 році вдерлися до Києва. Пізніше, у XVII ст. брама отримала нову назву «Печерська», тому що звідси йшов шлях до Печерську. У другій частині XVIII ст. замість старої було споруджено нову кам'яну браму – згодом її руїни були музеєфіковані.

43. Псалом 61:12

Олександр Котлінський
вчений секретар
Winogradsky Club,
канд. екон. наук, професор,
Інститут післядипломної освіти
Київського національного
університету ім. Т. Шевченка
м. Київ

Петро Кривий
Голова Winogradsky Club,
краєзнавець, філолог, педагог,
Городоцький краєзнавчий музей,
Хмельницька обл.

Василь Шендеровський
Почесний член
Winogradsky Club,
доктор фіз.-мат. наук,
професор,
Інститут фізики НАН України
м. Київ

МІКРОБІОЛОГ СЕРГІЙ ВІНОГРАДСЬКИЙ ТА ПРИНЦ ОЛЬДЕНБУРЗЬКИЙ: АНТАГОНІСТИ ЧИ СОРАТНИКИ?

У статті висвітлюються відносини третього директора Інституту експериментальної медицини в Петербурзі, геніального українського мікробіолога С.М. Виноградського і засновника й попечителя цього наукового закладу принца О.П. Ольденбургського та розкривається антагонізм світоглядів великого українця і сановного царедворця.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

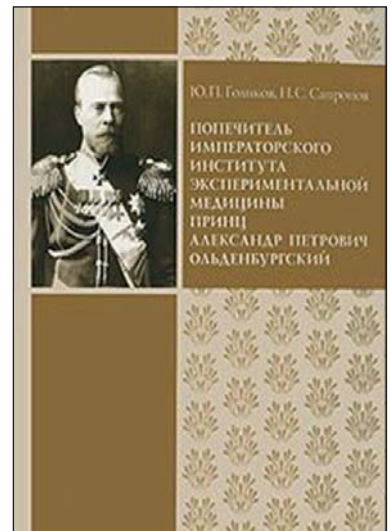
Сучасний профашистський путінський режим від самого початку заявив себе правонаступником, спадкоємцем Російської імперії. Після цього там, за порибриком, в небачених до цього масштабах розпочалася міфологізація та ідеалізація історичних осіб і подій часів імперії. Царям, членам їхніх родин, царським генералам, міністрам встановлювалися пам'ятники, їм присвячувалися наукові статті та монографії. У жовтні 2016 року в Орлі (обласний центр рф) [1] встановили монумент маніакальному вбивцеві **Івану Грозному**, котрого в Московії не наважувалися увічнити в камені навіть перший імператор **Петро I** та його наступники. Цьому ж нелюду у 2017 році рашисти встановили пам'ятник у Москві [2]. А останнього російського імператора – **Миколу II** – прозваного в народі «Кривавим» [3], у серпні 2011 року зарахували до лику святих російської православної церкви.

В Україні за часів правління **Януковича** в селі Першотравневе Чугуївського району на Харківщині у жовтні 2013 року встановили пам'ятник царю **Олександр III** [4], який не приховував своєї ненависті до українців, був лютим антисемітом та великодержавним шовіністом. (У липні 2022 року цей пам'ятник демонтували українські патріоти [5]).

У контексті цієї ідеологічної кампанії в 2010 році в Санкт-Петербурзі у видавництві «Росток» вийшла книга «Попечитель Императорского Института экспериментальной медицины Принц Александр Петрович Ольденбургский».

Її автори – **Ю.П. Голіков** і **М.С. Сапронов** – присвятили книгу 120-й річниці з дня заснування Імператорського Інституту експериментальної медицини (ІЕМ). В анотації зазначається, що «книга складається з окремих нарисів, написаних на основі архівних і літературних джерел. Містить відомості про історію життя і діяльності Принца О.П. Ольденбургського та історію закладу, котрий він створив та ним опікувався». На сторінках цієї книги Принц постає як благородна людина, блискучий організатор, меценат, котрий фінансував не тільки соціальні й медичні заклади, а й наукові дослідження (наприклад, в ІЕМ).

У переліку нарисів, поміщених у книзі, читаємо: «Принц і перший директор ІЕМ **Е.-Л Шперк**», «Принц і другий директор ІЕМ **С.М. Лук'янов**», «**О.П. Ольденбургський** і Нобелівський лауреат **І.П. Павлов**», «Принц...» і так далі.

Титульна обкладинка книги Ю.П. Голікова та М.С. Сапронова «Опікун імператорського інституту експериментальної медицини принц Олександр Петрович Ольденбургський»

Академік С.М. Виноградський (1856–1953)
мікробіолог, еколог та ґрунтознавець,
1902–1905 – директор Інституту експериментальної
медицини в Петербурзі

Та чомусь серед цих нарисів не знайшлося місця для окремої розповіді про відносини між Принцом і третім директором ІЕМ. А ним був українець, подолянин **Сергій Миколайович Виноградський**. І це дуже дивно. Адже на той час С.М. Виноградський був всесвітньо відомим ученим-мікробіологом, котрий відкрив світу *явище хемосинтезу* – «нового способу життя, нового *modus vivendi*», як писалося про це в тодішніх наукових виданнях про це відкриття.

Принц Ольденбургський запрошував Сергія Миколайовича через його університетського наукового керівника **О.С. Фамінцина** повернутися до Петербурга, намагався за всяку ціну переманити українського генія мікробіології до тільки що заснованого ним ІЕМ. Нагадаємо читачам, що тоді (1890–1891 рр.) на С.М. Виноградського чекала цікава наукова робота в Інституті Пастера, куди його запрошував особисто сам **Луї Пастер**. І не лише патріотичні мотиви та необхідність владнати успадкування великого маєтку у Городку Подільському змусили С.М. Виноградського повернутися до Петербурга і прийняти пропозицію О.П. Ольденбургського очолити відділ загальної мікробіології цього наукового закладу. Суттєву роль тут зіграла обіцяна Принцом винагорода 5000 рублів, адже до цього часу С.М. Виноградський змушений був задовольнятися коштами, котрі виділяв йому старший брат Олександр із загальних родинних прибутків [6, с. 149]*. До речі, Сергій Миколайович пізніше дуже шкодував, що погодився на запрошення О.П. Ольденбургського.

Загалом, Сергій Миколайович віддав ІЕМ майже 14 років свого життя, спочатку як завідувач відділом, а потім як директор. За рахунок зарплати завідувача відділом та зарплати директора інституту, від якої він відмовився з 1901 року, в інституті була споруджена бібліотека, що була урочисто відкрита у 1913 році і яка до сьогодні носить ім'я Виноградського, українця за походженням).

Невже цього не знали автори книги? Щось не віриться. Адже **Ю.П. Голіков**, провідний науковий працівник, директор музею ІЕМ, є одним із упорядників книги «Рассказы

Принц О.П. Ольденбургський (1844–1932)
генерал від інфантерії, сенатор,
засновник Інституту експериментальної
медицини в Петербурзі

о великом бактеріологе С.Н. Виноградском», що була видана в Санкт-Петербурзі ще в 2002 році. І хто, як не він, знав про вагомий внесок С.М. Виноградського у розвиток ІЕМ. Більше того, Голіков Ю.П. та його колеги по інституту **Мазінга Ю.А.** і **Андрюшкевич Т.В.** у 2008 році городоцькі краєзнавці запросили до участі в науково-краєзнавчій конференції «Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина». У відповідь на це запрошення Юрій Павлович, Юрій Андрійович і Тетяна Володимирівна надіслали до конференції свої виступи про наукову діяльність С.М. Виноградського (Голіков Ю.П. – «Сергій Миколайович Виноградський у Санкт-Петербурзі»; Мазінга Ю.А. – «Дві долі, два директори імператорського інституту експериментальної медицини»). В останній статті розповідалося про третього директора С.М. Виноградського і його наступника **В.В. Підвисоцького**. Причому В.В. Підвисоцький – український ендокринолог, імунолог, мікробіолог, доктор медичних наук, професор університету Св. Володимира і декан медичного факультету Новоросійського університету (сьогодні – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова) – очолив ІЕМ за рекомендацією Сергія Миколайовича і пропрацював там до дня своєї смерті 22 січня 1913 року [7].

Але повернімся до нашого вченого Сергія Виноградського.

Бібліотека Імператорського Інституту експериментальної медицини ім. С.М. Виноградського. 1913 р.

* Цитати з книги «Виноградский С.М. Летопись нашей жизни [Архив РАН, Институт микробиологии им. С.М. Виноградского РАН. М.: МАКС Пресс. 2013. 808 с.] надаємо в перекладі українською мовою.

Володимир Валер'янович Підвисоцький

Чому ж С.М. Виноградський і В.В. Підвисоцький не удостоїлися честі окремого нарису в книзі «Попечитель Императорского Института экспериментальной медицины Принц Александр Петрович Ольденбургский»? Можливо тому, що вони народилися в Україні? Що вони були українцями?

Принагідно нагадаємо той образливий для нас факт, що в російській історіографії Сергій Миколайович Виноградський досі видається як «великий русский микробиолог» світового рівня. Це ще раз характеризує московію як злодійкувату грабіжницю. Для свого звеличення вона грабувала все – від чужоземних територій та їхніх назв і історій до видатних людей.

Це стосується не лише Сергія Виноградського. Злодійство притаманне всій російській культурі. Наприклад, видатні математики українського походження **Михайло Остроградський** та **Софія Ковалевська** (перша жінка-математик, член-кор. Петербурзької АН (1889)) в Росії також вважаються російськими вченими. Нагадаємо до речі цитату **Олександра Боргардта** з його книги «Дві культури» (К.: Вид. дім «Простір», 2016): «Хай тепер читач поміркує сам, а що залишиться від російської літератури, якщо вилучити з неї ... українців: **М. Гоголя, В. Короленка, А. Ахматову, Д. Мережковського та М. Бердяєва** або навіть українців – **В. Маяковського та В. Хлебнікова**».

Можна би назвати ще багато інших імен. У деяких країнах Європи нині почали діяти вимоги, сформульовані нашим Міністерством закордонних справ, про необхідність вказівки на українське походження авторів та артефактів.

Вважаємо, що нині назріла необхідність ліквідувати цю історичну несправедливість, хоча б відносно Сергія Миколайовича. У біографічній повісті «Летопись нашей жизни» він доволі детально описував свої стосунки з О.П. Ольденбургським. Тож хочемо запропонувати читачам фрагменти повісті з додаванням наших коментарів, в якій висвітлюються відносини цих історичних осіб. Сподіваємось, що такий підхід відтворить дійсний, а не відретушований російськими авторами образ О.П. Ольденбургського як саванного вельможі, засновника й попечителя наукового закладу і як людини. Отже, пропонуємо свою версію нарису.

ПРИНЦ О.П. ОЛЬДЕНБУРЗЬКИЙ І ТРЕТІЙ ДИРЕКТОР ПЕМ С.М. ВІНОГРАДСЬКИЙ

Як відомо, з листопада 1885 року Сергій Миколайович був на стажуванні у Страсбургському, а пізніше (1888–1891) – у Цюріхському технічному університеті. Його сім'я (дружина **Зінаїда Олександрівна** й дочки – **Зінаїда, Тетяна, Катерина** і наймолодша **Олена** – приїхали дещо пізніше й поселилися спочатку на віллі у швейцарському курортному місті Інтерлакен, потім якийсь час жили у німецькому місті Баден-Бадені. З жовтня 1888 року сім'я стала проживати в Хірсландені (район Цюріха, неподалік Женевського озера).

У відповідь на лист **О.С. Фамінцина** у березні 1891 року про запрошення Принца О.П. Ольденбургським до Імператорського Інституту експериментальної медицини С.М. Виноградський 12 травня 1891 року вперше відвідав та оглянув інститут. Від побаченого в нього склалося «*враження чогось нікчемного, безглузлого, абсурдного. Головне приміщення – колишня «дача Нессельрода»: двоповерхова дерев'яна споруда, підфарбована, але стара, що виходила на Малу Неву*» [6, с. 149–150].

Зустріч із директором **Шперком** (Шперк Едуард Леонард Фрідріх (1837–1894), дерматолог і сифілідолог) лише посилювала негативне сприйняття російської дійсності:

«*Старий вже чоловік, який дослужився до чинів, ніколи, ніякими експериментами не займався, із солодкуватими манерами й підслесливою відданістю Його Високості (але, здається, людина добра, яка щиро старалася бути корисною без всякої для цього підготовки) призначений окрилювати наукових співробітників і правити Інститутом! Здавалося, що з культурного Заходу, я наче попав в інший світ, яким відає людина, котра, якщо не зовсім збожеволіла, то дещо поїхала з розуму*» [6, с. 150].

Не кращі враження викликала й перша зустріч із О.П.Ольденбургським:

«*Бачився потім із Принцом: свого роду – подія для мене, оскільки я людина не революційна, з маси не здатний виділятися, а всі пам'ятають, яким престижем користувалися Високості в старій Росії. Посиділи; він якось кумедно посміхався і мовчав, наче не мав що сказати. Наслідком такої аудієнції стало назначення наступної, під час якої я заявлю про свої потреби*» [Там же].

На другій зустрічі С.М. Виноградський попросив для себе та свого асистента і під хімічну лабораторію 5 кімнат, що не викликало жодних заперечень у попечителя ПЕМ. Таким чином, вибір було зроблено на користь Санкт-Петербурга і з 8 серпня 1891 року С.М. Виноградський був призначений дійсним членом Імператорського Інституту експериментальної медицини [6, с. 256]. Сподівання С.М. Виноградського на те, що через декілька місяців йому і очолюваному ним відділу загальної мікробіології будуть створені якщо не належні, то задовільні умови для наукових досліджень, виявилися марними.

«*Наступного дня (кінець вересня 1891 р. – Авт.) поїхав до Інституту, де побачив, що абсолютно нічого не зроблено... Почалося вимушене байдкування, безрезультатні понукання, велика нудьга. Новиною були стосунки з Принцом Олександром Петровичем, Принцесою Євгенією Максиміліанівною, сином Петром Олександровичем і всім їхнім палацовим штатом. Декілька разів довелося наряд-*

жатися у віцмундир, фрак і їхати то на обід до палацу, то залишатися там на сніданок... Прийшлося також докласти зусиль для того, щоб пристосуватися до етикету, хоча незначних, оскільки було достатньо стояти й мовчати, відповідаючи коротко на короткі запитання або зауваження, котрі робив Принц, крокуючи назад і вперед, переходячи від одного до іншого» [6, с. 169].

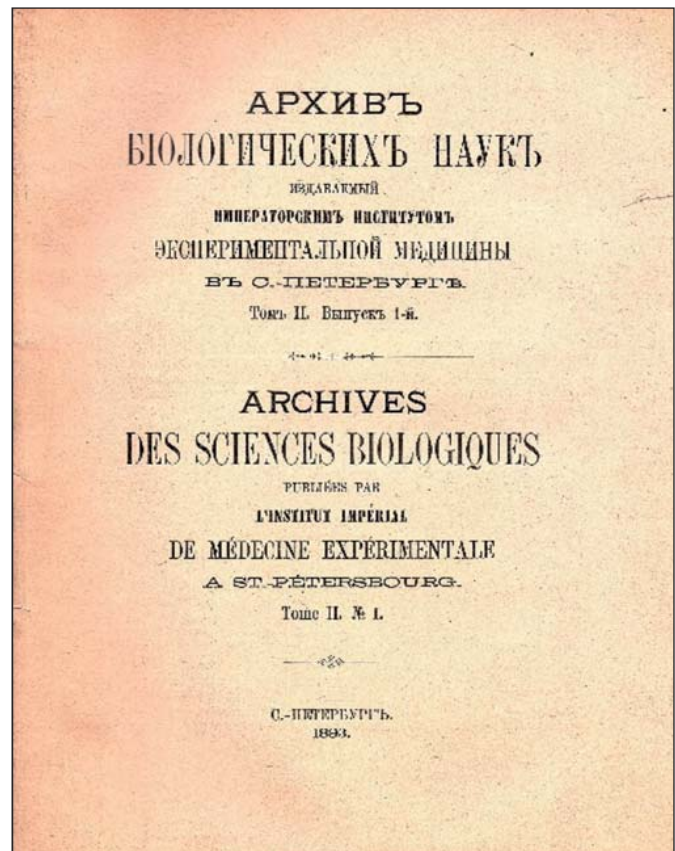
Довелося Сергію Миколайовичу засукати рукава та особисто зайнятися облаштуванням відділу:

«Належало, звичайно, перш за все придбати необхідний інвентар. І пішли замовлення, виписки, отримання приладів, контроль і наладка...» [6, с. 170].

Та цим не обмежилися обов'язки Сергія Миколайовича в початковий період в Інституті. Принц запропонував йому ще редагувати інститутський науковий журнал, причому в такій формі, що відмовитися від цього було неможливо.

«Інший handicap випав на мою долю у вигляді редакторства, запропонованого для видання «Архіву». Звичайно, роль редактора вважається почесною і додає науковому працівнику ваги. Але біда в тому, що журнал повинен був виходити у розмірі, котрий облюбував Принц, а саме: формат 40, два тексти – російський і його французький переклад, надрукованих причому en regard (паралельно)... один проти одного. Зрозуміло, що двох текстів нікому з читачів не потрібно, однак набір і друкування обійдуться вдвоє дорожче, отже наступне друкування en regard буде важким, тому що кількість букв російської й французької фрази не співпадатиме і, відповідно, в одному або іншому тексті доведеться залишити прогалини, й такі «залисини» будуть шокувати; обов'язковий переклад всього тексту обійдеться дуже дорого й буде до краю недосконалим, а то й зовсім поганим; нарешті (і це може бути найбільш суттєвим), редагувати наукові статті можна лише по своїй спеціальності – в Інституті в цьому плані все дуже строкато і, відповідно, прийдеться редагувати праці, не знаючи ні техніки, ні термінології питання, тобто без належного розуміння тексту, обмежуючись лише виправленням грубих мовних помилок у французькому тексті...

Я намагався залучити до тієї роботи колег: запрошував Павлова, коли робота була по фізіології, Ускова – коли по патологічній анатомії, Ненцького – коли по хімії та інших. Але всі погано, а то й зовсім не знали французької мови; Павлов прийшов декілька разів, та йому це швидко

Титульна сторінка журналу
«Архів біологічних наук», том II, 1892 р.

набридло, і він за звичкою махнувши рукою, сказав: «А ну його до біса» й більше не приходив» [6, с. 171].

За словами Сергія Миколайовича, журнал «народжувався в муках» [6, с. 172]. Спочатку необхідно було підібрати назву журналу. С.М. Виноградський запропонував «Архів біологічних наук». **І.П. Павлов** і **В.М. Ненцький**, намагаючись догодити Принцу, запропонували – «Ольденбурзькі Аннали». Сергій Миколайович намагався роз'яснити своїм опонентам, що в журналі будуть публікуватися наукові статті, а не новини родини Ольденбурзьких. До честі самого Принца, він від цієї назви «відмахнувся, навіть не поставив питання на обговорення. Пройшла назва «Архів біологічних наук» [6, с. 172].

Головне приміщення Імператорського
Інституту експериментальної медицини, 1891 р.

Перший номер «Архіву» (29 квітня 1892 р.) для С.М. Виноградського був знаковим і особливо пам'ятним. У журналі були опубліковані результати його досліджень, виконаних у Цюріху, що стосувалися морфології нітрифікуючих бактерій з таблицями чудових бактеріальних фотограф. Таких ще до Виноградського в російських наукових журналах не бачили. З виходом журналу «наступив перелом в інститутських справах. Фізіономії змінилися, посипалися компліменти, став персоною в Інституті» [6, с. 174].

«ЧУМНИЙ» ПЕРІОД

Непомітно спливав час, сповнений клопотами по облаштуванню відділу та редагуванню журналу. Помітно активізувалася наукова діяльність С.М. Виноградського, особливо після того, як його асистентом став **Василь Леонідович Омелянський** (уродженець Полтави). «Після Нового року (1892) розпочав у Інституті експеримент досліджень – вперше. Тема: *Recherches sur l'assimilation de l'azote atmosphérique par les microbes*» (Дослідження асиміляції (засвоєння) мікробами атмосферного азоту). До весни були вже отримані цікаві результати. Працював інтенсивно, як у Цюріху» [6, с. 178].

Пізніше, завдяки запровадженню в лабораторну практику методу селективних середовищ, Сергієм Миколайовичем була виділена чиста культура вільноживучої анаеробної азотфіксуючої бактерії, названої на честь Луї Пастера «*Clostridium Pasteurianum*», а також з приводу цього написана «велика праця «*Clostridium Pasteurianum etc.*», що була опублікована в «*Zentralblatt für Bakteriologie*». [6, с. 215].

Перші роки другого петербурзького етапу життя й наукової діяльності Сергія Миколайовича також запам'яталися для нього публічною промовою на З'їзді природодослідників і лікарів у Москві в січні 1894 року («Про асиміляцію азоту») на загальних зборах членів Імператорського Інституту експериментальної медицини в Петербурзі в грудні 1896 року («Про роль мікробів у загальному колообігу життя»), а ще «багатолюдною депутацією студентів Петербурзького університету (мундири заповнили мій кабінет) з проханням читати курс мікробіології. Курйозно, що сучасною мікробіологією зацікавилася студентська маса, професорська колегія і вухом не повела» [6, с. 182]. Варті спомину також звістки про його обрання Харківським університетом доктором ботаніки (без захисту дисертації) та членом-кореспондентом Російської і Французької академії наук.

У 1896–1899 роках Сергію Миколайовичу через особливі обставини і за наполяганням Принца довелося виконувати ще одні відповідальні доручення, «служба *grand style*» (великого масштабу) [6, с. 188], котрі не принесли йому справжнього задоволення. Ті доручення були пов'язані з пандемічною ситуацією в Азії: у деяких країнах (Індія, Гонконг) виникла епідемія чуми. На її ліквідацію були мобілізовані провідні мікробіологічні та епідеміологічні наукові центри Європи. Тоді ж виникла небезпека появи чуми й на теренах Російської імперії. В ті роки лідируючі позиції по боротьбі з цією небезпечною хворобою займав Інститут Пастера. Співробітник Інституту, швейцарський мікробіолог і епідеміолог **Єрсен** (Александр Еміль Жан Єрсен, 1863–1943) під час епідемії в Гонконзі відкрив збудника чуми – чумну паличку й розробив перші ефек-

тивні способи запобігання поширенню цієї хвороби. Враховуючи те, що С.М. Виноградський був «своєю людиною» в Інституті Пастера, особисто знав **Луї Пастера** та його заступника **Еміля Ру**, Принц відрядив його до Франції для придбання рятівних протичумних сироваток:

«Епідемія чуми людської в Індії стала тоді привертати увагу. Зрозуміло, Його Високість почав впадати в те особливе, властиве для нього, збудження, коли передбачається щось нове, сенсаційне, коли пахне новою авантюрою. Почалися часті наради, на котрих багато говорили про відкриття мікроба чуми *Jersee*'ом. Я встиг прочитати французькі повідомлення про нього, більше ніхто. Вийшло, що з членів Інституту я найбільш інформований з питання, до того ще й *persona grata* в *Institut Pasteur*, і таким чином, виявився найбільше покликаний для рекогносцирувальної поїздки до Парижа. Одного разу заявляється до мене в лабораторію (*labo*) Принц в стані особливого збудження: «Я повинен вам повідомити велику новину, котра поки що залишиться між нами». І далі – про утворення Чумної комісії й призначення мене її головою. «Ідьте негайно до Парижа від імені Інституту, але майте на увазі всю Росію». Обійми й поцілунки! Вручають мені квитки на *Nord-Expres*, і наступного дня виїжджаю «рятувати Росію»...

Поїздка вдалася на відмінно. Зібрав в *Institut Pasteur* всі відомості про ерсеновську епопею, про приготування *Serum antipesteux* (протичумна сироватка) для нашого Інституту. Нарешті відвідав *Proust*'а, відомого епідеміолога, члена Міжнародної комісії, який подарував мені свою книгу з питання «*La nouvelle orientation de la politique sanitaire*». Все це в самому піднесеному настрої з приводу «блискучого нового торжества науки». Коли повернувся, через дві години був у Його Високості. І з цього часу починається «чумний період», котрий тривав декілька неділь, забираючи весь мій час, викликаючи... часті зустрічі з Його Високістю, запрошення до палацу запросто (з сніданком і обідом), засідання в комісіях, полеміку й таке інше» [6, с. 189].

Як це часто траплялося в Російській імперії, під час виникнення якихось екстремальних ситуацій (для прикладу – пандемія) на їх ліквідацію виділялися значні державні кошти. У процесі їх використання виникали інтриги, чвари у владних ешелонах імперії. Вищі урядові чиновники (сенатор **В.І. Лихачов**, міністр фінансів С.Ю. Вітте) безпідставно підозрювали О.П. Ольденбургського в нецільовому використанні виділених державою грошей.

«У своїй *labo* в цьому проміжку маніпулював з чумними мікробами, привезеними з Парижа. Робив досліді стерилізації, треба сказати, в умовах, не зовсім підходящих для таких дослідів (як це показали пізніше випадки захворювання і смерті). Сюди ж приплуталося питання про придатність для дезінфекції так званої «камери-землянки», побудованої одним лікарем із *entourage'a* (оточення) Принца. Почалася ціла кампанія проти саморобної камери, що драгувала Принца, який доручив мені випробувати її на придатність... Впевнився, що дезінфекція дійсно відбувалася, внаслідок чого зробив висновок, що землянки придатні для дезінфекції в глушині в тому випадку, якщо не має справжньої дезінфікуючої камери.

Але кампанія з характером міжвідомчих чварів все розросталася з явною метою дошкулити Принцу. Дійшло до створення особливої комісії під головуванням сенатора Лихачова... Тоді Його Високість закликав до себе Лихачова й всіх нас – членів Інституту для дебатів... Коли черга

дійшла до мене, я сказав приблизно наступне: «Ви прийняли рішення, але на чому воно ґрунтується? Чи робили ви досліді? Ні. Тобто, ви спираєтеся лише на підручники. Але підручники підсумовують лише минулі дані. А наука розвивається тільки на підставі безпосередніх прямих дослідів по будь-якому питанню» і таке інше. Знаходив влучні вислови і говорив доволі різко. Ефект був несподіваний... Запанувала тиша, що тривала декілька хвилин. Лихачов просто не знайшов, що відповісти. Принц закрив засідання, і коли всі встали, підійшов до мене й з характерною гримасою сказав стиха: «Як ви його вз... (не літературний вислів).

Це був, здається, один із останніх епізодів, котрий приніс мені хоч якесь задоволення. Далі характер непорозуміння стає все очевиднішим. Принц впадає все більш у властиве йому самодурство: «Його Величність мені сказав, не пустити чуму в Росію». А тому – всі заходи годяться. Ніякого Медичного департаменту, Медичної ради – «доволі, пограли, поговорили, тепер...» Наказано Виноградському і Ненцькому підготувати дезінфекційну доповідь, котрій я старався надати значення тільки лабораторних дослідів, тому що для практики потрібно розробити особливу інструкцію. Так чи не будете ви такі добрі, Сергію Миколайовичу, її написати? Ні, Ваша Високість, це не моя справа... У результаті для мене одне розчарування у всій цій чумній історії» [6, с. 190].

І ще одна, красномовна характеристика О.П. Ольденбурзького, яка в котрій раз підкреслила непередбачуваність, авантюризм Принца в його державній діяльності. У цьому мав змогу пересвідчитися Сергій Миколайович, відвідавши Принца (на його запрошення) у Зимовому палаці в грудні 1898 року.

«Пам'ятаю один вечір у грудні... Був обід у палаці, після чого – демонстрація грамофону, котрий був найсвіжішою новиною. У цей вечір Принц щоразу підходив до мене з різними розмовами, а коли стали розходитися, затримав мене і, ходячи назад і вперед за своєю манерою, пустився в довгі монологи: про піклування, народну тверезість, оздоровлення Волги, всякого роду спогади, зізнання... «Бідний чоловік! – думав я, – який бедлам у нього в голові,... скільки поривань і... Здається, він сам усвідомлює свою непрацездатність». Багато про це говорив і постійно до цього повертався: який він лінивий, як він втомлюється, в яке впадає збудження. «Я не можу, не можу інакше!»... Нарешті, з міцними рукостисканнями й вибаченнями відпустив мене» [6, с. 193].

БОРОТЬБА З С.Ю. ВІТТЕ

На початку січня 1897 року для боротьби із чумою спеціальним імператорським указом на базі Інституту експериментальної медицини була створена так звана «Особлива комісія для попередження занесення чумної зарази й боротьби з нею у випадку її занесення до Росії», скорочено – Комочум. Очолив Комісією Принц Ольденбурзький. Його заступником з фінансових питань призначили тодішнього міністра фінансів **Сергія Юлійовича Вітте**. Саме між Принцом і Міністром виникли з самого початку підозри, що перейшли у відкрите протистояння. Каменем спотикання були, звичайно, гроші, що виділялися на ліквідацію епідемії. Вітте вважав, що в Росії не епідемія чуми, а лише щось схоже на цю хворобу. Відповідно: немає чого розбазарювати державні кошти. О.П. Ольден-

бурзький до цієї міжособиці залучив С.М. Виноградського, призначивши його головою комісії по перевірці фактів захворювання. І відразу ж зник, як це траплялося з ним і раніше.

Міністр фінансів царського уряду 1890-х років
С.Ю. Вітте

«Крім наукової роботи була ще служба, від якої було мало задоволення, навпаки – багато тяготи, причому не обдуманій. Весь штат Інституту, як я вже сказав, був під опікою, простіше кажучи, під командою Його Високості й зобов'язаний по службі слідувати за ним у всіх його починаннях, а також і його сутичках. Іноді вдавалося не допустити його до цих небажаних зіткнень, але тільки в справах, котрі його не дуже цікавили, в інших випадках він закушував вудила й залишалося лише йти за ним. Зіткнення у нього були з вищою адміністрацією, котра косо дивилася на те, що Принц вмішується у їхні відомчі справи. У таких випадках він відкритої ролі уникав і ніби ховався за Інститут, із членів якого призначав комісію по спеціальному завданню. Головою призначав особу, якій абсолютно довіряв, не даючи при цьому жодних інструкцій. Значило: зрозумій сам у чому справа і тримайся відповідно, я ж людина «неупереджена». І він дійсно далі питанням якби не цікавився, не показувався, не вимагав доповідних, а то від'їжджав, може, навмисно за кордон.

Найвизначнішим із таких епізодів була боротьба з графом Вітте, всесильним тоді міністром, котра хвилювала в жовтні–листопаді 1899 р. весь медичний світ. У ній я вимушений був взяти безпосередню участь, тому що Принц призначив мене головою комісії, завданням якої було встановити, чи дійсно бубонна чума проникла в Росію.

У вищій мірі курйозно й характерно для людини, що Вітте вибрав цей випадок, щоб підкласти свиню Його Високості, з яким у нього були непорозуміння, швидше всього через затверджену Його Високістю Чумну Комісію. Чуму начебто знайшли на російській території і вогнище ліквідували? А якщо це була зовсім не чума?! Тоді Його Високість зі своїм Інститутом пошився б у дурні. І весь шум, і всі вжиті заходи, і сама Чумна Комісія, і виділені екстрені асигнування на боротьбу виявилися б порожнім bluff'ом, фантазіями Його Високості!

... Він (Вітте) відразу пускає в хід інтригу, розраховану на підтримку старих медичних генералів, і таким чином провокує антагонізм між ними й молодим Інститутом. У їхній покірності йому – одному з найвпливовіших міністрів – вочевидь він не сумнівався. Керівну роль він доручив начальнику Військово-Медичної Академії Пашутіну (Пашутін Віктор Васильович, 1845–1901), відомому, здається, тільки своєю вимогливістю щодо носіння мундира й взагалі військової дисципліни. Зрозуміло, що антагонізм цей він розпочав організовувати відразу ж а priori навіть без побіжного знайомства з матеріалами. А якщо так, – реагує Його Високість, – то необхідно сформувати змішану комісію під головуванням Виноградського, в яку призначити представників із Військово-Медичної Академії. Пашутінін був призначений професор патологічної анатомії **Виноградов** (Виноградов Костянтин Миколайович, 1847–1906) і, здається бактеріолог **Рапчевський** (Рапчевський Іван Пилипович, 1855–1939).

Я зібрав всіх у себе в *labo*, й там прийняли рішення спільно здійснювати всі контрольні досліді, а оскільки їх можна проводити лише в «Чумному форті», то збиратися там у визначені дні стільки разів, скільки потрібно для вирішення питання.

«Чумний форт» – це скасований форт «Олександр І», наданий Принцу Військовим відомством. Стирчить його гранітна маса з кронштадтських вод на деякій відстані від міста, піднімаючи свої стіни прямо з води. Невелика дамба дозволяє до нього причалювати й проникати в тісний, стиснутий гранітними масивами двір. У двір виходять приміщення для тварин і ніч для спалювання трупів. Усередині приміщення дуже впорядковані, облаштовані всім необхідним квартири для персоналу, для прислуги – всього людей 20–25, електрика, власний пароплавчик типу фінських невських, без чого зв'язок з Кронштадтом і, взагалі, життя в цій тюрмі було би неможливе. Таке враження тюрми нав'язувалося особливо в приміщеннях, в котрих вікнами слугували амбразури глибиною аршинів три, якщо не більше. Загалом, в повному розумінні слів *imposit* для всі часів і народів. І раптом – витвір неприборканої фантазії Його Високості, не в міру жадібною на сенсаційні рішення. Чумна зараза під столицю! – Так я ж її посаджу за гранітні мури, оточені широкою водною поверхнею, щоби ніхто не зміг сказати, що зараза загрожує Петербургу!

Туди то ми й почали їздити в листопаді 1899 року. Вранці брали кронштадтський пароплав на набережній Неви до Кронштадта, переходили на власний пароплавчик, причалювали й там за дослідями проводили час... Досліді проводилися успішно: тварини гинули у визначені терміни, при розтині пахові бубони виявлялися величиною з квасолину (тоді як у нормальній залозі зовсім маленькі) і наповнені чумними мікробами... В останній раз зібрав всю компанію в себе в Інституті, запропонував текст висновку. Розбіжностей не було, всі підписали.

Яке ж було моє здивування, коли незабаром отримав запрошення прибути до Міністерства фінансів на засідання, скликане Вітте під його головуванням, з метою визначити характер епідемічного вогнища в Астраханській губернії, зокрема, чи була це дійсно бубонна чума, чи ні?» [6, с. 205–206].

На засіданні в Мінфіні через якусь там обставину (як завжди) Принца не було. Довелося Сергію Миколайовичу самому відбиватися від нападок міністра та його чинов-

ників. І це йому вдалося в великим успіхом. «В результаті, не будучи ні чиновником, ні досвідченим службистом, я вигравав кампанію, не відступаючи ні на крок від суто наукової позиції. Як тільки вернувся Принц, він негайно явився дякувати...» [6, с. 209].

ТРЕТІЙ ДИРЕКТОР ІМПЕРАТОРСЬКОГО ІНСТИТУТУ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ МЕДИЦИНИ І ЙОГО НАМАГАННЯ РЕФОРМУВАТИ НАУКОВИЙ ЗАКЛАД

У квітні 1902 р. Сергій Миколайович через сімейні обставини був змушений взяти на місяць–другий відпустку. Річ у тому, що на сімейній раді Виноградські вирішили відправити наймолодшу дочку Олену, котрій виповнилося тоді 12 років, на навчання до Великобританії у приватну школу Bedales (графство Хемпшир, неподалік м. Петерсфілд). Цей шкільний заклад був знаменитий тим, що її засновник – британський педагог і письменник **Бедлі Джон Хейден** (1865–1967) – запровадив сміливий на той час експеримент, в результаті якого в школі навчальний процес відбувався одночасно спільно для хлопчиків і дівчаток, причому в справжніх спартанських умовах. Після того як Виноградські привезли Олену до Петерсфілда й влаштували в школі, вони повернулися до Городка, а вже на початку травня були в Петербурзі.

В Інституті на Сергія Миколайовича чекав сюрприз. «Раптом виявилось, що обов'язки мої службові розширилися, набули нового характеру: із завідувача відділом мікробіології я став директором Інституту» [6, с. 218].

На початку 1902 року тодішній директор ПЕМ **Лук'янов С.М.** подав у відставку. По Інституту пішла поголоска, що скоро на цю посаду призначать С.М. Виноградського. Про те, що його сватають на директора, Сергію Миколайовичу було відомо, але цієї чутки він не сприймав всерйоз. Він ніколи не мав схильності до адміністративної діяльності, тим паче не раз відчував гострі спалахи бажання «звільнитися» й покинути Петербург. «Легко зрозуміти, – згадував у «Літописі» Виноградський, – «я й пальцем не рухнув у цій справі й ні з ким на цю тему не говорив. Та вийшло так, що я виявився *l'homme de la situation* (людина, яка підходить для ситуації)».

«Запрошення до палацу на обід, «вельмишановні» наполягання зі сторони Принцеси Євгенії Максиміліанівної (виконуючої обов'язки попечителя в разі відсутності Принца) прийняти цей «пост», після обіду знову маленьке *a parte*, подяка, поцілунок в ручку, нарешті, телеграма Принца з Відня – «*heureux de vous savoir a la tete ... persuade etc.*» – «Щасливий дізнатися, що Ви на чолі... впевнений, і т.д.») – все припечатала. Всі епізоди *врейті-рейт* виявилися приємними. Що ж! Спробуємо себе в ролі керівника й натхненника великого закладу. Прийшли ідеї...» [6, с.218].

Додамо, або ж уточнимо: спочатку на Виноградського наказом виконуючої обов'язки попечителя ПЕМ №33 від 20 травня 1902 року було тимчасово покладені обов'язки директора. Директором ПЕМ він був призначений «Іменним Указом Його Високості, наданому Урядовому Сенату в 10 день серпня 1902». [6, с. 281].

Першою й реалізованою ідеєю Сергія Миколайовича на посаді директора ПЕМ було створення в Інституті Мікробіологічного товариства. Він же був і його першим головою. Другий проект, за який взявся новоспечений ди-

ректор, виявився набагато складнішим, адже на кону була докорінна реорганізація Інституту, причому, як зазначав новий керівник, «на розумній основі» [6, с.219]. Для його реалізації Виноградський покладався на підтримку, організаторський талант, безкорисливість, благодійність і патріотизм О.П. Ольденбурзького. Та надії не виправдали сподівань.

Чому так сталося, необхідно знати думки С.М. Виноградського про Принца. А вони були не зовсім приємними для попечителя й діаметрально протилежними тому образу благодійника й патріота, котрий створили автори вищенаведеної книги. У своєму «Літописі» про це Виноградський писав так.

«Щоб зрозуміти, яка тут постала задача, необхідно знати, як народився заклад і як розвивався. Ні відомство освіти, ні санітарні органи МВС (Медичний департамент) тут ні при чому, ні Академія наук, ні Медична академія, ні університети не виявили тут хоч якоїсь ініціативи. Не було жодного сліду й громадського почину. Ініціатива повністю належала Принцу Ольденбурзькому. Народилася вона у нього, варто думати, під впливом відносин з Institut Pasteur'a ще при житті Пастера. Але в її основі не було хоч якогось розумного плану, ні наукового підходу. Не було й коштів для створення чогось подібного до Паризького інституту. Кошти може б і знайшлися, але у власній кишені. Та всім нам, інститутським, було відомо, що він на благодійні цілі звітти не брав – цього принципу він тримався твердо! А плани свої здійснював на кошти меценатів, іноді й на казенні асигнування, котрих він домагався, користуючись зв'язками у вищих сферах...» [6, с.219–220].

Думка Сергія Миколайовича про Принца збігалася із характеристикою міністра С.Ю. Вітте, котру він дав попечителю у своїх спогадах: «Принц Олександр Петрович Ольденбурзький являє собою незвичайний тип. З його іменем пов'язано заснування в Петербурзі Інституту експериментальної медицини, що було зроблено ще при імператорі Олександрові III. Таким чином, Принц Олександр Петрович Ольденбурзький пов'язав своє ім'я з дуже корисними й благодійними закладами, ним самим створеними, або ним отриманими по спадщині від свого батька».

«Більшість обивателів Російської імперії думають, що все це створено завдяки незвичайній щедрості Його Високості, але це зовсім не так. Все це створено Принцом О.П. Ольденбурзьким, але на казенні гроші: можна навіть з впевненістю сказати, що те саме було би створено зі значно меншими затратами і, ймовірно, більш розумно, звичайними смертними, якби ті гроші, котрі потратив на цю справу з казенної скрині Принц О.П. Ольденбурзький, були би дані звичайним російським обивателям. По суті кажучи, він непогана, хороша людина, але саме внаслідок своєї, м'яко кажучи, «незвичайності» характеру й темпераменту він може здійснювати неймовірні вчинки, котрі йому сходять з рук тільки тому, що він – Його Високість Принц Ольденбурзький [6, с. 282].

Продовжимо далі з «Літопису»:

«Жертводавців він знайшов і в цьому випадку. Сума в двісті тисяч, або біля цього, йому була піднесена багатями-євреями, як тоді говорили, з метою знайти в ньому прихильника розширення єврейських прав. Про це говорили в Інституті відкрито й без осуду, як приклад спритності, пронозливості Принца при пошуку коштів... на загальнокорисні заходи [6, с. 220].

До речі, в тій «благодійній акції» Принца також прослідковується «український слід»: Київський цукровий магнат і благодійник **Лазар Бродський** пожертвував на відкриття ПЕМ ледь не половину всієї зібраної суми – 75 тисяч рублів, за що удостоївся у 1891 році подяки Його Високості [8, с. 217–218].

«На ті кошти була придбана дача Нессельроде на Аптекарському острові а також побудовані декілька одноповерхових дерев'яних будинків у великому парку й «машинне приміщення». Саме цей доволі жалюгідний ембріон Інституту, котрий я побачив, приїхавши вперше за запрошенням в Петербург. Цей ембріон не забарився удостоїтися – стараннями Принца! – візиту Його Величності, причому він удостоївся титулу «Імператорського». Залишилося зачислити його до Міністерства внутрішніх справ в якості санітарного закладу в pendant (на пару) до Медичного департаменту, але без будь-якої від нього залежності (взагалі, без будь-якої чиновницької залежності як окремих заклад під покровительством Його Високості). Але від цього моменту заклад отримав казенний бюджет, а його персонал – службові права, отже його подальше існування стало забезпеченим. Початок було покладено, але початок убогий, мало доцільний, як вихідний пункт майбутньої організаційної роботи» [6, с. 220].

«КЛІМАТИЧНА СТАНЦІЯ» В ГАГРІ

Наприкінці літа 1903 року Принц запросив Сергія Миколайовича як директора ПЕМ відвідати Гагру, де під його керівництвом завершувалося будівництво курорту для імператорської родини та вищих урядових чиновників – щось подібне до «російської Ніцци». Імператор виділив Принцу на спорудження «Кліматичної станції» (так офіційно називався курорт) 3 млн. рублів і 14,5 тис. десятин землі. Щоправда, крім курорту Принц ще звів для себе палац. Сергій Миколайович погодився на запрошення.

«Для відвідання курорту були ще підстави санітарні: як директору медичного закладу мені ще надавалася нагода пересвідчитися в перевагах кавказького курорту, всупереч малярії, якою «славиться» Кавказьке узбережжя; Гагра начебто була від неї вільна» [6, с. 236-237].

Гагри. Палац принца Ольденбурзького.
«Кліматична станція»

Олександр Петрович на правах господаря запрошував С.М. Виноградського

«то на сніданок або на обід, то для оглядин виставки або на будівництво незавершених приміщень, або ж на кінну екскурсію до свого маєтку в горах, де він спорудив для себе щось подібне до маленької фортеці. Але про малярійне питання він мовчав (ні звуку!), – що мене дивувало. Як з цим були справи, дізнався без нього. Невелика лікарня виявилася заповненою хворими на малярію. Провів там півдня з колегами, вправними в переливанні крові, й переконався, що всі види малярії є в наявності: tertiana, quartana і tropika. Мене шокувало водоймище, влаштоване в парку, розміщеному між готелем і морем – річ цілком недопустима в малярійній місцевості. Хоч мені й говорили, що цей пункт ніякій критиці не підлягає, я висловив їй прямо, без натяків, коли прийшов до Принца перед своїм від'їздом. Реакцію викликав дуже характерну, й попросилися ми дуже сухо» [6, с. 238].

Та повернімося до Інституту. Виноградський вважав, що ПЕМ з самого початку свого заснування нічого спільного не мав з

«так званою «пастерівською наукою» (Science Pastorienne), якій Інститут покликаний був служити». Його перший директор, «спеціаліст-сифілідолог Шперк, старий практикуючий лікар, директор Калінкінської лікарні для повій, цілком незнайомий з методами патогенічних досліджень, опинився в Інституті випадково, без будь-якого відношення по своїй спеціальності» [6, с. 220–221].

З певною мірою скепсису та іронії Сергій Миколайович зазначав у своєму «Літописі»:

«Між іншим, крім мікробіолога «загального» – в моїй особі – в ньому (Інституті) випадково не виявилось жодного мікробіолога «медичного». Так і склалося, що в Інституті ніяких досліджень з етіології заразних хвороб не велося. А тому в частині засобів боротьби з інфекційними захворюваннями Інститут нічого нового не дав. Обмежилися запровадженням і використанням «сироваток», виготовлених в Німеччині й Франції. Приготування їх поспішно заводили й у нас, доручаючи цю нову справу то одному, то другому (часто новачку), поміщаючи коней та все інше обладнання то там, то сям, де знаходилося вільне місце» [6, с. 221].

Коли ж почалася боротьба з епідемією чуми, то в Інституті була створена «Особлива лабораторія по виготовленню протичумних препаратів», котру розмістили в форті «Імператор Олександр І» («Чумний форт» неподалік Кронштадта. Цей форт належав воєнному міністерству. Його керівництво постійно вимагало від Принца звільнити форт. Таке протистояння між ПЕМ і воєнним відомством тягнулося роками. Сергій Миколайович вважав недоречним розміщення лабораторії в такому далекому й незручному місці. Більше того, лабораторія щорічно «з'їдала» майже половину інститутського бюджету (60 тис. р. при загальному – 131660 р.) [9, с. 171]. Тому С.М. Виноградський наполягав перед Принцом Ольденбургським перевести Особливу лабораторію в інше місце, поблизу Інституту. Більше того, він на початку 1905 року, як пишуть у своїй книзі Ю.А. Голіков і М.С. Сапронов, запропонував Принцу й Раді Інституту «реорганізувати лабораторію в науково-практичний інститут, котрий разом з виробництвом різноманітних лікувальних і діагностич-

них препаратів вів би й дослідницьку роботу по особливо небезпечних інфекціях». Та цей проект реформування, за словами Виноградського, «нашого хаотичного закладу» не знайшов відгуку як у Ольденбургського, так і в Раді Інституту. Все залишилося по-старому. [9, с. 172–173]. «З цього часу прагнення ліквідувати петербурзьку осілість – продати дім, залишити Інститут і Петербург – набули визначеного характеру». [6, с. 247].

У травні 1905 року намір С.М. Виноградського на завжди покинути столицю імперії набув реальних обрисів. Напередодні 10 травня «надіслав Принцу листа з проханням про звільнення від директорства. Багато було з цього приводу з ним розмов на дачі в Петергофі – переконували залишитися, пропозиції викласти свої умови й таке інше. Я відповідав, посилаючись на необхідність покинути Петербург через незадовільне здоров'я. На своє місце я рекомендував професора загальної патології Київського університету Підвисоцького, популярного серед медиків. Він і був запрошений» [6, с. 252].

Так і розійшлися життєві й службові шляхи-дороги третього директора ПЕМ, дійсного статського радника Сергія Миколайовича Виноградського і Його Високості Принца Олександра Петровича Ольденбургського. Але в своєму указі від 10 липня 1905 року про звільнення С.М. Виноградського Принц ще надіявся на повернення Сергія Миколайовича до Петербурга, залишаючи його «дійсним членом Інституту». Цього не сталося. Остаточ-но Сергій Миколайович звільнився від діяльності в ПЕМ 1 січня 1912 року [6, с. 291].

САМОДУР, КОТРИЙ НЕ ТЕРПІТЬ ЗАПЕРЕЧЕНЬ

Завдяки старанням Ю.П. Голікова та М.С. Сапронова Принц О.П. Ольденбургський постає на сторінках їхньої книги ідеальною особистістю – видатним державним діячем, меценатом, філантропом, патріотом, благородною людиною. Зовсім іншим ми бачимо Принца з характеристик С.М. Виноградського, а також міністра фінансів, пізніше голови ради міністрів царського уряду С.Ю. Вітте та завідувача відділом патологічної анатомії державного інституту експериментальної медицини (від 1920 року) **М.М. Анічкова**. Їхня характеристика Принца зводилася до декількох, але влучних слів: «самодур, котрий не терпить заперечень» [9, с. 202]. Ці слова, адресовані Його Високості, надають російські автори наведеної нами книги з приводу діяльності Принца під час Першої світової війни, в якій він був «тим самим командиром гвардійського корпусу, котрий викликав у всіх страх» [9, с. 201].

Та для нас така характеристика О.П. Ольденбургського є не надто важливою. Нас цікавить інше. Зі свідчень Ю.П. Голікова та М.С. Сапронова, саме завдячуючи О.П. Ольденбургському в Російській імперії були засновані наукові заклади типу інституту експериментальної медицини. У статті «До читача» вони пишуть: «Принц неодноразово зізнався, що вважає ПЕМ головною справою свого життя». Це про той інститут, який С.М. Виноградський називав «хаотичним, жалюгідним ембріоном». Чому так відзивався про цей заклад геніальний мікробіолог, ми вже знаємо. Та нас цікавить дещо інше. Як можна оцінити діяльність Принца по відношенню до тодішніх регіонів, віддалених від російської метрополії, адже саме на

окраїнах імперії частіше всього виникали епідемії небезпечних інфекційних захворювань. Візьмемо для прикладу Україну, зокрема її столицю Київ, в якому наприкінці XIX сторіччя було відкрито Бактеріологічний інститут. І яка в цьому роль О.П. Ольденбурзького? Тут нам допоможе книга відомого українського краєзнавця, історика **В.В. Ковалинського** «Меценати Києва».

БАКТЕРІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У КИЄВІ

Та спочатку повернімося до «Літопису нашого життя» С.М. Виноградського. У першій главі своїх спогадів «Дитинство. Отроцтво» він так описував Київ другої половини XIX сторіччя:

«Міського управління тоді не було, як і водопостачання. Забезпечувалися річковою водою первісними засобами. Про якусь каналізацію, зрозуміло, мови не було. Влітку місто заповнювали десятки тисяч богомольців, які тулилися біля церков, відправляючи свої потреби, де попало... Бруківкою мостилися лише середні полоси широких вулиць. Решта вуличної поверхні покривалася товстим шаром пилу або болота. Не дивно, що холера поверталася кожного року, лише з різницею у кількості жертв» [6, с.42-43].

Щоб якось протидіяти епідеміям холери, пізніше дифтерії, в 1886 році в Києві по Маріїнсько-Благовіщенській вулиці за ініціативи учня Роберта Коха і Луї Пастера, доктора медичних наук **О.Д. Павловського** заснували першу в Російській імперії Пастерівську лабораторію, а в 1895 – Товариство по боротьбі із заразними хворобами. Першим головою Товариства став один із його засновників, київський багатій, цукрозаводчик і благодійник **Лазар Ізраїльович Бродський**. Товариство відрядило професора О.Д. Павловського за кордон (Франція, Німеччина) для вивчення технологій по виготовленню рятівних сироваток, щоб потім у лабораторії налагодити їх випуск. Та першим кроком у Києві не обмежилися. У планах Товариства було створення та обладнання за останніми досягненнями медичної науки Бактеріологічного інституту. Лазар Бродський пообіцяв виділити кошти на його спорудження.

Київський цукрозаводчик і меценат **Л. І. Бродський**

У Товаристві для будівництва інституту створили будівельну комісію, яка направила до Парижа, Берліна й Санкт-Петербурга архітектора **К.Г. Іванова** з метою ознайомлення й вивчення досвіду в спорудженні подібних об'єктів. Членам комісії вдалося уникнути безглузких рі-

Київський цукрозаводчик і меценат **О.М. Терещенко**

шень, допущених Принцом Ольденбурзьким при заснуванні ПЕМ у Петербурзі. Для того щоб дізнатися, коли, де, яким чином та на чії кошти здійснювалося будівництво Бактеріологічного інституту в Києві, скористаємося згаданою вище книгою В.В. Ковалинського «Меценати Києва». Наведемо повністю уривок з книги, що відноситься до цієї події.

«В березні 1896 року підрядна контора Л.Б. Гінзбурга розгорнула будівельні роботи на Байковій горі в урочищі Протасів Яр, а вже 21 жовтня відбулося відкриття Бактеріологічного інституту в присутності Його Високості Принца О.П. Ольденбурзького, генерал-губернатора О.П. Ігнат'єва та інших високопоставлених осіб. За короткий термін були зведені триповерховий, в стилі ренесансу, головний корпус довжиною 50 метрів, господарські будівлі, конюшня на 35 коней, приміщення для піддослідних кроликів, морських свинок та собак. Все це обійшлося Лазарю Бродському в 132 тис. рублів. А в наступному році О.М. Терещенко побудував за свій кошт корпус на 30 ліжок для іногородніх пацієнтів. Бактеріологічний інститут успішно розгорнув лікувальну й наукову діяльність» [8, с. 218].

З вищевикладеного ми бачимо, що діяльність Принца у Києві під час будівництва й відкриття Інституту звелася до ролі «весільного генерала», що так подобалося йому впродовж усього життя.

Дозволимо собі коротко зупинитися на подальшій історії Бактеріологічного інституту. Першим директором Інституту став вищезгадуваний професор Київського університету Святого Володимира відомий мікробіолог і хірург О.Д. Павловський. Серед працівників інституту були видатні вчені, знані в усьому світі: академіки та професори **В.К. Високович, В.В. Підвисоцький, В.П. Образцов, Ф.О. Леш, В.К. Ліндеман, О.А. Кронтовський, М.П. Нецадименко, В.Г. Дроботько, Б.І. Клейн, М.К. Яцемірська-Кронтовська** та інші. Завдяки творчій науковій діяльності вчених уже в 1920–30-х роках в Інституті було налагоджено випуск більше 15-ти профілактичних та діагностичних препаратів. Наукові та практичні здобутки Інституту сприяли активній боротьбі з численними епідеміями, актуальними на той час. У 1950–70 роки Інститут став великим науковим центром з розвинутою виробничою базою; його імунобіологічними препаратами забезпечувалися не тільки заклади охорони здоров'я нашої країни, але й був налагоджений експорт за кордон – у країни Європи, Близького Сходу та Індію.

На сьогодні Бактеріологічний інститут, заснований 127 років тому київськими благодійниками Л.І. Бродським та О.М. Терещенком, успішно функціонує і розвивається як державна установа «Інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л.В. Громашевського НАМН України» з кваліфікованими науковими кадрами та клінічною базою і є головним науково-дослідним закладом з проблем епідеміології, мікробіології, інфекційної патології. Інститут координує наукову діяльність профільних інститутів та інфекційної служби України, визначає науково-обґрунтовану політику в галузі забезпечення епідемічного благополуччя країни, стратегію й тактику боротьби з інфекційними хворобами.

Дітище Л.І. Бродського й О.М. Терещенка дало путівку в життя ще одному підприємству, пов'язаному з медичною галуззю. Це фармацевтична компанія «Біофарма» – сучасний технологічний завод, котрий є найбільшим виробником препаратів з плазми у Східній Європі, переробляє 1 млн. літрів плазми на рік, що забезпечує потребу препаратів не тільки України, а й десятки інших країн.

«РОСІЙСЬКІ ОЛЬДЕНБУРЗЬЦІ» ОЧИМА І.О. БУНІНА

Не можемо оминати ще одну, доволі делікатну тему. Ю.П. Голіков і Н.С. Сапронов при створенні міфу про О.П. Ольденбургського як ідеального державного діяча й мецената намагалися підкріпити свої силогізми посиланнями на лауреата Нобелівської премії в галузі літератури **І.О. Буніна**. Російські автори на сторінках своєї книги пишуть: «З іменами *«російських Ольденбургів»*, як охрестив їх письменник Іван Бунін...», посилаючись на біографічний нарис письменника *«Його високість»* [10, с. 17].

При ознайомленні з оповіданням Івана Буніна виявилось, що він нікого не *«хрестив»*, тим паче Ольденбургів. У нарисі Нобелівський лауреат розповів про своє знайомство й дружбу в роки еміграції з Петром Олександровичем Ольденбургським, сином Олександра Петровича. *«Він був із роду, що вважався одним із найдревніших в Європі – останній із російської гілки Принців Ольденбургів...»* [10]. Як бачимо, письменник не використовував у своєму творі словосполучення *«російські Ольденбурги»*. Довільне, на свій розсуд і в своїх цілях, цитування класика літератури ще нікому й ніколи честі не приносило.

Ю.П. Голіков і Н.С. Сапронов досить докладно описують історію роду Ольденбургських. Приведемо короткий фрагмент з книги: *«Герцоги Голштинські та Ольденбургські належали до одних із найдревніших владних домів Європи – Ольденбургському, а точніше, до його молодшої Голштейн-Готторпської гілки. Їх представники з кінця XIV і до середини XX сторіч були королями Норвегії, Швеції й Данії. Вони мали тісні родинні зв'язки з російською імператорською сім'єю, котрі виникли в 1725 році в зв'язку зі шлюбом старшої доньки Петра I Анни й Голштейнського герцога Карла Фрідріха. Їхній син **Карл Петро Ульріх** став у 1761 році російським імператором **Петром III**...»* [9, с.17]. Далі автори розписують державницьку діяльність, благородство та благодійність цього роду.

Дещо іншу інтерпретацію роду Ольденбургських знаходимо у Буніна. Великий письменник намагається об'єктивно відобразити історію цієї династії. У біографічному нарисі *«Його високість»* він не приховує своїх монархічних симпатій, для чого наводить слова іншого письмен-

ника-емігранта **М.О. Алданова**: *«Петро Ольденбургський був людиною абсолютно дивовижної доброти й душевного благородства»*. Та водночас Бунін пише. *«Середньовічні хроніки з жахом говорять про криваві діяння роду Ольденбургів... Один із Ольденбургів – Егільмар – був особливо знаменитий своєю лютістю»* [10]. Чи не такі злодіяння предків наклали прокляття на своїх нащадків? У їхній сімейній усипальні в Свято-Троїцькій Сергієвій приморській чоловічій пустині поховані члени їхніх сімей, які прожили не більше 20–30 років: *«1. Принцеса Марія Петрівна (1842–1843), 2. Принцеса Катерина Петрівна (1846–1866), 3. Принц Георгій Петрович (1848–1871)...»* [9, с. 68].

Письменник І.О. Бунін

Ознаки виродження роду побачив Бунін і в самому Петрові Олександровичу: *«Мене здивував його ріст, його худорба – якась особлива, древня, лицарська, в котрій було щось наче музейне, – його череп, маленький, породистий до явних ознак виродження»* [10]. Життя П.О. Ольденбургського обірвалося від туберкульозу в 1924-му, на 56-му році. З його смертю обламалася російська гілка роду Ольденбургів.

С.М. ВІНОГРАДСЬКИЙ І І.П. ПАВЛОВ

Дійсними членами Імператорського інституту експериментальної медицини в Петербурзі Сергій Миколайович і Іван Петрович стали в 1891 році, з невеликою різницею у місяцях: Виноградський – у серпні, а Павлов – у червні. Між ними була й відносно невелика вікова різниця – Павлов за свого візаві був старший на якихось 7 років. Та чомусь з самого початку їхні відносини не склалися. Постійно між цими видатними вченими виникали непорозуміння, якщо не більше. Почалося все з назви інститутського журналу та наукових статей на російській і французькій мовах для їх публікації в *«Архіві біологічних наук»* Про це ми писали вище. Холод у їхніх стосунках відчувається на кожній сторінці *«Літопису»*, на котрій згадується Іван Павлов. Зокрема, характеризуючи недоліки наукової діяльності ШЕМ, Виноградський пише:

«Щоправда, в Інститут попав випадково й такий учений, як Іван Петрович Павлов, але ж він то й не мав нічого спільного з так званою Пастерівською наукою (Science Pastoriene), котрій Інститут покликаний був служити» [6, с.221].

У 1914 році С.М. Виноградський, на той час уже поміщик з Городка Подільського, приїхав до Петербурга й надався до Інституту.

«На місці були Павлов та Омелянський. Відвідав того й другого. З Павловим і раніше мало спілкувався – не було чого й говорити й взаємної симпатії; побачення було коротке й мало значуще» [6, с. 357].

Розгадка цієї неприязні, на наш погляд, криється у фінансовій сфері. Голіков і Сапронов пишуть: *«Павлов був зарахований дійсним членом інституту 13 червня 1891 року з утриманням 4000 р. на рік»* [9, с. 144]. Майже одночасно С.М. Виноградському було призначено Принцом винагороду в сумі 5000 р. [6, с. 149]. Непевне, така несправедливість в оплаті праці зачепила *«за живе»* Івана Петровича, і він надалі не зміг побороти неприязні до молодшого, але успішнішого колеги. Та ця неприязнь стала ще гострішою, коли Павлов дізнався, що з особистого фонду Його Високість щорічно доплачує Виноградському 1000 рублів. Про це ми дізналися з листа І.П. Павлова до Принца від 30 грудня 1902 року. В цьому листі він писав:

«Ваша Високосте!

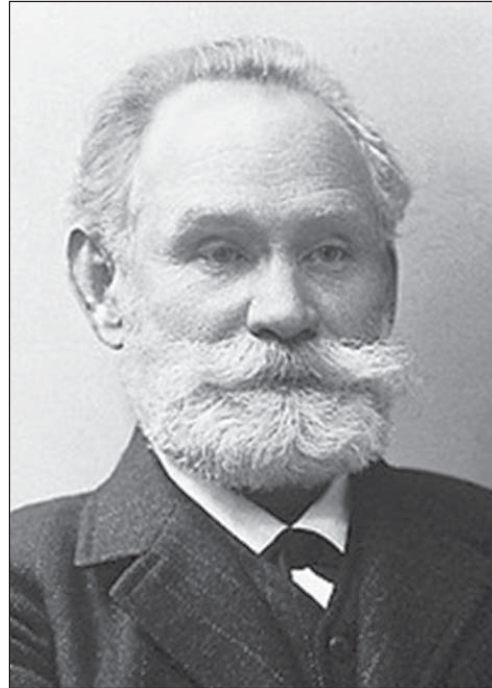
До сих пір весь свій час виключно віддавав науковим заняттям. У даний час внаслідок збільшення потреб моєї сім'ї (освіта підрослих дітей) я змушений звернутися до побічних заробітків. Це мимовільне відволікання від наукової справи дуже недоречно... Чи не знайдете, Ваша Високосте, справедливим по відношенню до мене децю покращити моє утримання в Інституті, щоб я звільнився від ненаукових занять. Дозволю собі звернутися до Вашої Високості з цим проханням тільки тому, що по штату Інституту належить особлива сума в 4000 р. спеціально для покращення утримання дійсних членів Інституту на розгляд Вашої Високості. З цієї суми 1000 р. іде С.М. Виноградському. Я був би дуже задоволений такою прибавкою, яку має С.М. Виноградський як завідувач науковим відділом...» [9, с. 145].

На час написання Павловим цього листа Сергій Виноградський вже майже півроку очолював Інститут, а два роки тому свою заробітну плату перераховував на майбутнє будівництво нового приміщення інститутської бібліотеки та на здійснення наукових дослідів по туберкульозу. Та цього не знав як Павлов, так і всі працівники ІІЕМ, крім Принца. Тож ця наведена історія лише підкреслює різницю відмінності між українським мікробіологом та російським фізіологом, причому не на користь останнього.

Заради справедливості необхідно відзначити, що І.П. Павлов все-таки зумів побороти в собі антипатію до Сергія Миколайовича. Щоправда, це сталося значно пізніше, у 1923 році, коли Виноградського в Інституті вже не було, а в Російській академії наук розглядалася підготовлена В.Л. Омелянським *«Записка про вчені праці С.М. Виноградського»* у зв'язку з присвоєнням йому звання почесного академіка Російської академії наук. В числі академіків, котрі поставили свої підписи під *«Запискою»* було й прізвище Івана Петровича Павлова.

НА ЗАВЕРШЕННЯ

Після жовтневого перевороту Принц Олександр Петрович Ольденбургський разом із родиною емігрував до Франції, де й помер у 1932 році. Голіков Ю.П. і Сапронов

Фізіолог І.П. Павлов

М.С. у книзі з приводу життя Принца в еміграції висловили таке припущення, цитуємо дослівно: *«У авторів є підстави припускати, що Принц і Виноградський, знаходячись в еміграції, зустрічалися у Франції»* [9, с. 83–84].

На наш погляд, таке припущення є безпідставним. У автобіографічній повісті *«Літопис нашого життя»* Сергій Миколайович в описі свого життя у Франції відвів окрему, останню главу, назвавши її *«Bri-Comte-Robert»* (назва околиці Парижа, в якій він від 1922 до 1953 року жив, працював, очолюючи відділ сільськогосподарської мікробіології). Це містечко в ті роки стало центром притягання для мікробіологів світу. Тут бували нобелівський лауреат **З.А. Ваксман**, академіки **Д.К. Заболотний**, **В.Л. Омелянський**, **Б.Л. Ісаченко**.

Георгій Надсон

Стажувалися в лабораторії у Брі європейські світила мікробіології: полька **Я. Земецька**, швед **Л. Роммель**. Часто відвідували Виноградського директор Інституту Пастера **Еміль Ру**, його заступник **О.М. Безредка** (уродженець Одеси).

У Парижі Виноградський зустрівся з академіком, колегую по науковій діяльності в інституті експериментальної медицини **Г.А. Надсоном**. Перелік видатних особистостей можна продовжити. Та в цьому списку ми не знайдемо прізвищ Ольденбурзького О.П. або ж Павлова І.П. Хоча перший емігрував до Франції, другий постійно бував у закордонних відрядженнях, в тому числі й до Франції у 20-х і першій половині 30-х років минулого сторіччя.

У чому ж полягала головна відмінність між геніальним ученим Виноградським та сановним царедворцем Ольденбурзьким? На наш погляд, ця різниця полягає в тому, що Сергій Миколайович Виноградський та його батько, **Микола Костянтинович Виноградський**, досягли неабияких статків, соціального становища завдяки своїм талантам, енергійності, працездатності а також властивих для них людським рисам, таким, як глибока порядність, чесність, скромність, щирість, несприйняття лицемірства, лукавства тощо. Геніальний учений-експериментатор, С.М. Виноградський не переносив фальші, парадності, кар'єризму, користолюбства, що були властиві для Принца Ольденбурзького..

Олександр Петрович Ольденбурзький своєму високому становищу завдячував лише одній єдиній обставині: народження в імператорській родині. Це йому принесло казкові статки. Так, під час одруження Принц і Принцеса отримали від своїх батьків ренту по 40 000 рублів сріблом; від дядька-царя нареченій надійшло в якості посагу 100 тис. рублів сріблом. Сама Принцеса принесла чоловіку більше 700 000 рублів сріблом, не рахуючи палаців, будинків, маєтків та іншої нерухомості, а також беззастережного доступу до імператорської казни, використання звідти коштів на власний розсуд, про що так нарікав царський міністр фінансів С.Ю. Вітте у своїх спогадах [9, с. 33].

Волею долі «найбільшому знавцю мікробів у світі» С.М. Виноградському довелося довгий час співпрацювати з Принцом О.П. Ольденбурзьким в Інституті експериментальної медицини. У таких випадках людей називають *колегами*, або ж, у кращому варіанті, соратниками. Однак Сергій Миколайович та Олександр Петрович були, швидше, опонентами, антагоністами під час їхньої служби в цьому науковому закладі. ■

Будівля G-MUSEUM та воскова фігура мікробіолога Сергія Виноградського

Література

1. Перший у Росії пам'ятник Івану Грозному відкрили в Орлі. Доступно: https://lb.ua/world/2016/10/14/347930_perviy_rossii_pamyatnik_ivanu.html.
2. У центрі Москви встановили пам'ятник Івану Грозному. Доступно: https://lb.ua/world/2017/07/27/372484_tsentre_moskvi_ustanovili_pamyatnik.html.
3. Список імператорів Росії, Вікіпедія. Доступно: https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_імператорів_Росії.
4. Чистилін Володимир. Кому Путін під Харковом пам'ятник поставив. Доступно: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2013/10/30/138674>.
5. Магуряк Іван. На Харківщині знесли пам'ятник російському царю олександрі III. Доступно: https://24tv.ua/harkivshhini-znesli-pamyatnik-rosiyskomu-tsaryu-oleksandru-iii_n2098982.
6. Виноградський С.М. Літопис нашого життя. Архів РАН, Інститут мікробіології ім. С.М. Виноградського РАН, Москва, МАКС Пресс, 2013, 808 с.
7. Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина. Збірник матеріалів 2-ї Городоцької науково-краєзнавчої конференції «Городок – історичні перспективи. Погляд в минуле і майбутнє», Городок, «Бедрихів край», 2008, 266 с.
8. Ковалінський В.В., Меценати Києва, Київ, Видавництво «Кий», 1998, 522 с.
9. Голиков Ю.П., Сапронов М.С., Попечитель Імператорського Інституту експериментальної медицини Принц Олександр Петрович Ольденбурзький, СПб., «Видавництво «Росток», 2010, 239 с.
10. Бунін І.О., Його високість. Спогади, Париж, «Відродження», 1950, 272 с.

КОСТЯНТИН УШИНСЬКИЙ

В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анатолій Павко
доктор істор. наук, професор,
заст. директора
НДІ українознавства
МОН України,
академік Академії наук вищої
школи України,
м. Київ

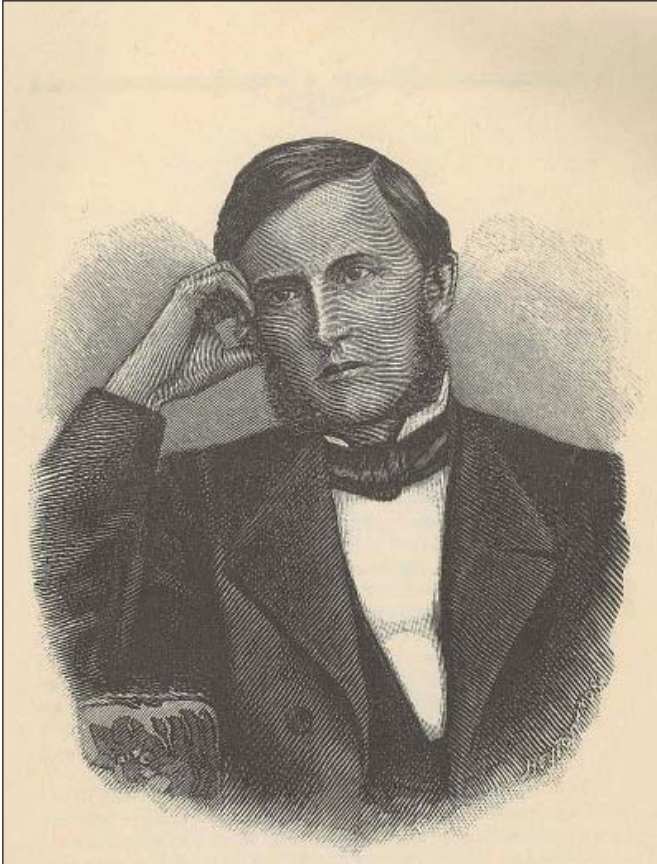

Людмила Курило
канд. пед. наук, доцент,
пров. наук. співроб.
НДІ українознавства
МОН України
лауреат Почесної відзнаки
НАПН «К.Д. Ушинський»,
м. Київ

2 березня 2024 року виповнюється 200 років від дня народження видатного педагога *К.Д. Ушинського*. Інтелектуальна спадщина вітчизняних діячів науки, корифеїв світової наукової думки традиційно перебуває в об'єктиві прискіпливого аналізу сучасних дослідників. Значною мірою їх пізнавальний інтерес до цієї проблематики пов'язаний з прагненням з'ясувати рівень належності імен видатних постатей та їх творчих здобутків до української та європейської ідентичності, цивілізаційної спільноти. Окреслений нами напрямком новітніх наукових дискурсів та студій ще більше актуалізований в умовах викликів глобального світу та особливо під час повномасштабної російсько-української війни. Чільне місце в цьому сегменті дослідницького пошуку займає всебічне і разом з тим конструктивно-критичне вивчення наукових здобутків одного з фундаторів української педагогіки Костянтина Дмитровича Ушинського. Безперечно, вони є невід'ємною складовою культурно-історичної спадщини України. Потужна у науковому сенсі педагогічна спадщина К. Ушинського належать до скарбниці європейської та світової культури, а тому має бути предметом національної гордості українців.

На нашу думку, українознавчій, зокрема історико-педагогічній науці, вкрай необхідно повернути із невиправданого забуття імена тих співвітчизників, які зробили свій вагомий внесок у європейську та загалом і світову науку. Адже сила українців полягає не тільки в їх фізичному та психічному здоров'ї, здатності до швидкої адаптації до будь-яких змін у суспільному житті, але й в інтелекті та генетичній історичній пам'яті, унікальних культурно-історичних традиціях європейського взірця. Серед педагогів, які плідно й безкорисливо працювали на ниві вітчизняної освіти та науки в різні історичні епохи та періоди, слід назвати *В. Мономаха, І. Борецького, М. Смотрицького, О. Барвінського, О. Русова, П. Стебницького, К. Ушинського, М. Пирогова, В. Сухомлинського* та багатьох інших світочів педагогічної думки. Оскільки авторитетні імена та унікальний творчий потенціал багатьох з них було «привласнено іншими культурами», тому важко не погодитися з думкою академіка НАН України *І. Дзюби*, що їх потрібно повернути Україні. Саме в цьому контексті варто згадати ім'я Костянтина Дмитровича Ушинського – корифея української педагогічної думки, якому, без сумніву, належить чільне місце серед таких класиків європейської педагогіки як чеський педагог-гуманіст *Амос Коменський*, французький філософ-просвітител, педагог *Йоган Генріх Песталоцці*, німецький педагог *Адольф-Вільгельм Дістервег*, італійська педагогиня *Марія Монтессорі* та інші.

Зауважимо, що в даному випадку феномен «чужих рук» полягає в тому, що на збагачення російської культури працювало чимало видатних українців. Проте були й протилежні випадки. Вони, зокрема, були пов'язані з тим, що діячі культури доступними їм засобами намагались захистити права та інтереси українців. Саме тому однією з актуальних проблем сучасної педагогіки як науки та навчальної дисципліни є всебічне, глибоке, неупереджене вивчення та критичне переосмислення педагогічної спадщини тих діячів української культури, які працювали на чужих теренах і виявляли свої погляди в іншомовній формі. До таких яскравих інтелектуальних феноменів належить життя і педагогічна спадщина К. Ушинського (1824–1870) – українського російськомовного педагога і громадського діяча. Мають рацію ті сучасні дослідники, які вказують на те, що його наполеглива, самовіддана праця у царині освіти та науки потребують нового, вдумливого прочитання, оскільки більшість літератури, присвяченій видатному вченому, була опублікована в історичний період, окреслений періодом кінця XIX – 80 рр. XX ст., а тому зазнала ідеологічних деформацій.

Портрет К.Д. Ушинського. 1859 р.

На сучасному етапі, особливо під час військової агресії Росії проти України, нагальною є потреба у дослідженні значення творчої постаті К. Ушинського в історії української педагогічної думки та розкритті його органічної єдності з українством.

Досить перспективною і вартісною у науковому сенсі проблематикою, тісно пов'язаною з визначенням української національної ідентичності, К. Ушинського є тема «Ушинський і Україна». У цьому зв'язку варто вказати на те, що К. Ушинський близько 20 років прожив в Україні. Один із його сучасників писав, що, хоч він народився в Тулі в родині державного службовця, але Україну завжди вважав своєю батьківщиною, пристрасно любив її і згадував про неї з захопленням. Українське коріння великого педагога генетично пов'язане з його матір'ю. Відомо, що **Любов Степанівна Карпинська (Гусак)** походила з родини українського письменника й громадсько-політичного діяча XVIII ст. **Василя Канніста**, автора «Оди на рабство», в якій висловлювався протест проти політики російського самодержавства в Україні.

Дитячі роки життя майбутнього педагога пройшли на Полтавщині. Згодом родина Ушинських переселилася на околицю Новгород-Сіверського (Чернігівська губернія) в садибу батька. Будинок був розташований на високому березі Десни в оточенні великого саду, обсаженому крилатими дубами та липами. У своєму незакінченому автобіографічному творі «Спогади про навчання у Новгород-Сіверській гімназії» К.Д. Ушинський вказав на чинники, які значною мірою вплинули на формування його як особистості. Насамперед, це природа рідного краю. Протягом всього життя К. Ушинський з любов'ю згадував мальовничі береги Десни, зелені яри весною, покриті золотим листям дерева, і затишний сад.

Він зворушливо описав своє навчання в Новгород-Сіверській гімназії – найстарішій в Україні. Відомими вихованцями цієї гімназії були, зокрема, перший ректор Київського університету **Михайло Максимович**, письменник і громадський діяч **Пантелеймон Куліш**.

Слід зазначити, що в радянський період, та навіть і в перші роки незалежності, на українському походженні К.Д. Ушинського в офіційних виданнях не наголошувалося. У словниках, енциклопедіях, підручниках з історії педагогіки К. Ушинського називали «великим російським педагогом», «основоположником наукової педагогіки й народної школи в Росії». Проте К. Ушинський знав про своє національне коріння і розповідав своїм знайомим та соратникам. Наполягаючи на своєму українському походженні, він рішуче стверджував: «*Ні, я українець: рід наш старовинний, малоросійський, дворянський. Всі родичі, діди, дядьки і батьки були українцями, народилися і поховані в українській землі*». Мали місце й певні колізії у трактуванні життєвого і творчого шляху відомого педагога. Зокрема, у 1930-х роках у радянській педагогіці його називали «реакціонером», а з 1940-х років – «видатним вітчизняним педагогом», а в 1945 році Раднарком запровадив медаль імені К.Д. Ушинського. Саме в Україні минули дитячі роки педагога, саме в Україні він жив зі своєю родиною, сюди поспішав з-за кордону після повернення із подорожі по країнах Європи. Ушинський навіть планував оселитися з родиною в Києві. Він купив будинок по вул. Тарасівській і перевіз свою дружину з дітьми.

Куди б не закидала доля К.Д. Ушинського, він через усе життя проніс гарячу любов до України, до її працюючого народу з його неповторним гумором, поетичною і пісенною мовою. Часто приїздив К. Ушинський до рідних місць, щоб набратися творчої наснаги, поспілкуватися з природою. Поховано Костянтина Дмитровича в Києві, на кладовищі Видубицького монастиря, на березі Дніпра, під старим каштаном. На могилі К.Д. Ушинського викарбовано вірш відомого українського поета **Павла Тичини**:

**В роки царської сваволі,
Він жадав народу волі,
Працював для Батьківщини
Душу розумів дитини,
Школу рятував з безодні, -
Став безсмертним він сьогодні.**

Необхідно підкреслити, що особистість вченого-педагога рельєфно відбилася в його чисельних працях, які глибиною і красою авторської думки, витонченістю стилю й афористичністю мови не поступаються художнім творам. Багатобарвна педагогічна спадщина К.Д. Ушинського представлена як новаторськими монографічними дослідженнями на кшталт монографії «Людина як предмет виховання», так і оригінальними підручниками для дітей, такими, як, наприклад, «Дитячий світ» (1861), «Рідне слово» (1864), які витримали понад 150 видань. Слід зазначити, що науковий доробок Костянтина Дмитровича охоплює всі вузлові питання педагогіки, зокрема форм та методів навчання і виховання. В основу своєї педагогічної концепції Костянтин Ушинський поклав ідею народності, яка передбачала виховання національно свідомої особистості, патріота й громадянина в національній за змістом та формою демократичній системі освіти.

На переконання К. Ушинського, повноцінним народним можна вважати лише те виховання, яке допомагає розвивати національну самосвідомість, громадянські почуття, зберегти й примножувати здобутки національної культури. Під час подорожі Західною Європою і знайомства з системами навчання різних країн Костянтин Дмитрович звернув увагу на те, що при наявності спільних рис кожна з національних освітніх систем Європи має свою мету та особливі засоби її досягнення. Він висловив слушну думку про те, що відповідність виховних систем національному характеру та устремлінням народу значною мірою залежить від можливості громадськості впливати на школу і шкільну політику держави.

На думку видатного педагога, основним напрямом втілення ідеї народності в освіті варто вважати навчання рідною мовою. Рідну мову К. Ушинський назвав найкращим педагогом, найкращим вихователем. У статті «Рідне слово», вчений емоційно і разом з тим переконливо обґрунтував педагогічне, історичне та культурне значення рідної мови в суспільному житті. «Мова, – підкреслював К. Ушинський, – найважливіший, найбагатший зв'язок, що з'єднує віджилі і майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле». Він вважав, що рідна мова є цвітом усього духовного життя народу, а тому «поки живе мова народна в устах народу, до того часу живий і народ».

К. Ушинський вказував й на те, що мова – це не лише слова, засіб комунікації, а й відображення історії, культури, природи, господарської діяльності й характеру народу, саме тому, щоб зрозуміти народ, необхідно вивчити його мову. «Коли зникне народна мова, народу немає більше», – застерігав педагог і назвав найбільшим насильством зазіхання на мову народу. У праці «Педагогічна подорож по Швейцарії» К. Ушинський стверджував, що мало користі дає дитині та школа, де все їй чуже й незрозуміле, із якої вона намагається якнайшвидше втекти додому. Така школа, на думку К. Ушинського, позбавлена перспектив, оскільки не сприяє розвитку дитини на природному для неї ґрунті.

У науковому сенсі значну пізнавальну цінність складає розроблена К.Д. Ушинським педагогічна система. Вона є одним з повчальних зразків творчого використання вченим традицій народної педагогіки. Слід підкреслити, що народний елемент є органічною частиною педагогічної спадщини. Яскравим втіленням принципів народної педагогіки К.Д. Ушинський вважав фольклор. Адже саме фольклор найповніше відбиває етнічну своєрідність кожного народу, зумовлену його історичним розвитком, соціальними умовами життя, географічними особливостями країни. У фольклорі живе народне слово, значення якого у формуванні людини так високо піднесене педагогом, виступає в найдовершенішому вигляді.

Слід сказати про те, що славнозвісний підручник К. Ушинського для початкової школи «Рідне слово» побудований переважно на фольклорній основі. Нагадаємо в цьому зв'язку, що фольклор містить важливі елементи цивілізаційної культури. Разом з тим фольклорний матеріал відповідає одній з принципово важливих вимог К. Ушинського щодо якості дидактичного матеріалу – небуденність форми. Величезна популярність його підручника серед викладачів, дітей, їхніх батьків пояснюється, насамперед, творчим використанням у ньому національних традицій народної педагогіки.

Проведені фахівцями дослідження показали, що у підручнику в кількісному співвідношенні до загального матеріалу у першій частині книги вміщено понад 75, а у другій – 50 % фольклорних творів. За підрахунками дослідників, К. Ушинський ввів до «Рідного слова» 366 прислів'їв і приказок, 62 загадки, 51 байку і жарт, 32 народні казки, 22 народні пісні, 7 скоромовок, низку оповідань та віршів. До цього часу незмінним успіхом у дітей користуються перероблені автором і вміщені до підручника такі казки, як «Ріпка», «Золоте яблучко», «Колобок», «Козенята і вовк», «Сивка-бурка» та ін.

К. Ушинський включив до своїх навчальних посібників з українознавства чимало етнографічно-побутових описів українського життя, його свят: обжинки в кінці літа, ходіння з вертепом узимку та ін.

Отже, славний педагог-українець Костянтин Дмитрович Ушинський зробив вагомий внесок у становлення та розвиток вітчизняної освіти, виховного ідеалу педагогічної думки. Він щиро уболівав за долю української мови, за майбутнє народних шкіл в Україні, глибоко відчував свою генетичну спорідненість з рідною землею. Напружене, творче, яскраве, хоч і не довге життя К. Ушинського, його оригінальна різнобарвна педагогічна спадщина, її інтелектуальний потенціал переконливо свідчать про належність корифея вітчизняної педагогічної науки до європейської культури.

Настав час повернути ім'я, продуктивні ідеї, оригінальні праці Костянтина Дмитровича Ушинського – великого українського педагога. Його унікальна педагогічна спадщина, яка увійшла до золотого фонду європейської та світової педагогічної літератури, є національною гордістю України. ■

Пам'ятник Костянтину Ушинському в сквері Ушинського на Солом'янці в Києві. Відкрито в 1974 р.
Скульптор О. Скобліков, архітектор А. Ігнащенко.

У ПОДІЛЬСЬКИХ ТОВТРАХ

Костянтин Буркут
канд. філол. наук,
вчений секретар
Відділення літератури,
мови та мистецтвознавства
НАН України,
м. Київ

– На Китайгород? Сідай! – запрошує мене молодий водій «ЗІЛа», який разом із односельцями зайнятий збором урожаю. Мандрівники тут часто бувають, місцеві жителі звикли до них. Маршрутки з Кам'янець-Подільського автовокзалу до Китайгорода ходять рідко, тож люди інколи доїжджають до повороту на село, а звідти дістаються пішки чи попуткою, якщо пощастить. Мені, як ви вже зрозуміли, пощастило!

Туристів вабить передусім природа села, а головною його архітектурною принадою є костел Відвідання Єлисавети Пресвятою Дівою Марією. У застійні часи він був одним із небагатьох у районі храмів, де правилися богослужіння за римсько-католицьким обрядом. Сюди стікалися сотні вірян із усієї Кам'яниччини. Тіснява на автостанції і в автобусах була неймовірна, одного разу через неї сталася трагедія – загинула людина. Після цього влада віддала католикам напівзруйновану каплицю в райцентрі.

Строгий костел, збудований у XVIII столітті, височіє на пагорбі над лівою притокою Дністра річкою Тернавою. Від храму відкриваються захоплюючі подих краєвиди. На жаль, один із невеликих оглядових майданчиків місцеві перетворили на смітник. Для того щоб сфотографувати річку, доводиться переступати через перешкоди з пластикових пляшок, ганчір'я, гнилих букетів і різного іншого непотребу.

Недільна служба закінчилася, ошатно вдягнені прочани неквапом виходять із храму. Йду їм назустріч, щоб розпитати дорогу на Демшин і дізнатися про старовинний єврейський цвинтар. Виявляється, він знаходиться буквально в сотні метрів від католицької святині. Надгробків уже майже не видно, більшість із них мало не повністю вкриті землею. Змінюється культурний ландшафт села, як до цього змінився етнічний: раніше серед жителів Китайгорода переважали саме євреї.

Річка Тернава в Китайгороді

Захід сонця в Субочі

Занурений у філософські думки, я відправився до Демшина стежкою, яку мені вказали. Насолоджуючись медвяними запахами різнотрав'я тернавського каньйону, дістався річки, котру, як мене попереджали, треба перейти вброд. Це вже була досить складна ділянка маршруту, що особливо відчувалося під час підйому по лісистому схилу. Я мимоволі думав про витривалість китайгородців та демшинців і дорікав собі за недостатню фізичну підготовку. Видершись таки на пагорб, зрозумів, що просто збився з дороги: переді мною відкрилося поле в усій своїй неосаяжності, китайгородський костел сірою цяткою виднівся ззаду вдалині. На щастя, попереду побачив я і дахи крайніх демшинських хат (тоді я ще не знав, чи це Демшин) і вирішив іти у напрямку до них. Стежки в переораному полі годі було й шукати, тож пішов прямо по стерні (пробачте мені, селяни!) Йду, чи то пак пересуваюся, в кишені настирливо дзвонить мобілка: це дбайливі родичі вирішили поцікавитися обставинами моєї подорожі. Дізнавшись, що я заблукав, радять спитати дорогу в людей (вони вкрай рідко виїжджають зі свого мікрорайону, отож моя проблема не видається їм чимось надзвичайним). Вони щиро дивуються, що за останні дві години я не зустрів нікого, окрім хіба що ящірок.

Ну от нарешті дочкавав до найближчої хати. Демшин! Недаремно я ноги трудив! Люди в селі дуже привітні та гостинні, досить сказати, що криниці стоять прямо посеред вулиць, а на спеціальних гачках висять кухлі – пий досхочу, спраглий! Вода поволі повертає мені бадьорість, іду оглядати місцеву церкву святого Михаїла. Вона датується

Дністер у Демшині

1886-м роком. У радянський період її спіткала доля багатьох сільських храмів: деякий час святиня служила зерносховищем. У 1989-му служби у божниці відновилися. Неповдалі від церкви тече Дністер, один місцевий мешканець (як же пощастило мені на людей!) показав дорогу до пагорба, з якого відкривається запаморочливий краєвид річки. В універсальній демшинській крамниці, що займає одну з кімнат величезного як для цього села клубу, дізнаюся, як дістатися до сусіднього Субіча – села, не менш мальовничого за Демшин чи Китайгород.

Надзвичайно красиві краєвиди долини Дністра стають із місцевих пагорбів, які тут називають «говдами». А ще в Субочі був невеликий скельний монастир, заснований, як стверджує Вікіпедія, у XVI–XVIII ст. До нього від каплички, біля якої є джерело зі смачною водою, веде вузька і покручена стежина. Люди в чорних від гязі домашніх капцях, які йдуть мені назустріч, скаржаться на складність маршруту й на те, що їм так і не вдалося дістатися скита. Оцінювально глянувши на мої кросівки, запевняють, що дорога до обителі мені підкориться. Вони мали цілковиту рацію: три невеличкі печери-келії, які утворювали монастир, я побачив, причому надзусиль це не потребувало.

Ну от і добігає кінця мій насичений пригодами день. Дістаю з наплічника куплені в субічському магазині і вже добряче такі нагріті липневим сонцем сир, окрась чорного хліба й помідори. Невибажливою, але такою смачною видалася сьогоднішня вечеря просто неба над Дністром у Національному природному парку «Подільські Товтри». ■

Субічський краєвид

НАУКА НАУКИ, АБО ЯК НАРОДЖУЮТЬСЯ, РОЗВИВАЮТЬСЯ І СПІВІСНУЮТЬ НАУКОВІ ТЕОРІЇ

Анна Радченко

канд. геол. наук, директор
ВД «Академперіодика» НАН України,
м. Київ

Нещодавно Видавництво «Наукова думка» НАН України підготувало й видало малотиражну (лише 100 примірників), але надзвичайно цікаву книгу під назвою «**Філософія наукових теорій. Нарис перший: назви та реалії**» (Київ: Наук. думка, 2023. 518 с.).

У анотації до книги вказано, що це наукова монографія, хоча це радше путівник, посібник з орієнтування у складному, великому і структурованому світі наукових теорій, моделями яких є певні системи наукового знання. Невеликими кроками автори рухаються від загального до конкретного, від легшого до складнішого, від теорії до реалій, залишаючи читачеві вдосталь простору для аналізування, думання й формулювання питань. Відповідь на ці питання частково можна отримати з авторських коментарів і згаданих бібліографічних джерел до кожного з шести розділів книги. Отже, текст передбачає ніби кілька рівнів заглиблення й орієнтований на широке коло читачів із різним рівнем базової підготовки: від «студентів, викладачів та науковців, які цікавляться проблемами сучасної філософії науки і володіють певним обсягом наукових знань», до школярів «старіших класів, які мріють бути науковцями».

Для укладання цього розлогого путівника дорогами розвитку наукових теорій автори залучили дуже багато праць сучасних західних природознавців і філософів науки, проаналізували наявний досвід, використали власні особні та спільні дослідження. Добір джерел і ін-формації є абсолютно незвичним і унікальним, адже є продуктом співпраці фізика-теоретика **Олександра Габовича**, працівника Інституту фізики НАН України, і філософа **Володимира Кузнєцова**, життя якого пов'язано з Інститутом філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Обидва автори одночасно, 1969 року, з відзнаками закінчили фізичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, але надалі обрали для себе різні наукові галузі й шляхи. Знову об'єднав їх досвід викладання у закладах вищої освіти, внутрішня потреба не просто знайомити студентів із певними явищами, історією, способами і перспективами їх вивчення, а формувати у них розуміння взаємозв'язку цих явищ і науки як розгалуженої закономірної системи, основи взаємодії людини зі світом. Тож на рахунок авторів понад пів тисячі наукових і науково-популярних праць і викладання філософії фізики в НаУКМА, філософії науки у Вищій школі філософії при Інституті філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України й теоретичної фізики в Національному технічному університеті «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Широту викладеного огляду філософії науки через призму детального оригінального аналізу полісистемної будови наукових теорій засвідчили аж вісім рецензентів, серед яких доктори філософських, хімічних і фізико-математичних наук.

Першим кроком до розуміння світу ще з часів магічного світогляду людини є називання (номінування) предметів і явищ, можливо тому в основу розгляду наукових теорій автори поклали їхні називні і онтичні (онтичний з лат. *буттєвий*, тобто предметно-чуттєвий) підсистеми. У книзі вони поступово розглядають наукові теорії як «складні спеціалізовані форми розвиненого наукового мислення про досліджувані природознавством реалії», потім «як постійно удосконалювані інструменти продукування нового знання у взаємодії з експериментальними дослідженнями», і зрештою «як носії упорядкованого та перевіреного знання».

О.М. ГАБОВИЧ, В.І. КУЗНЕЦОВ

ФІЛОСОФІЯ НАУКОВИХ ТЕОРІЙ

НАРИС ПЕРШИЙ: назви та реалії

Книга складається з шести частин. Перша з них – розлогий вступ, у якому пояснюється, кому й для чого адресована ця книга, показано зв'язок філософії і фізики, тобто єдність конкретних наук і відповідних філософій, а також зв'язок об'єктивності природничої науки і матеріальності світу.

Друга частина описує «**Системи як реконструкції теорій**». Тут йдеться про мету науки та її філософії, про системність наукового знання, види систем (однорідні й неоднорідні, відкриті й закриті, динамічні й статичні тощо), їхню ієрархічність і універсальні ознаки. Як підсистеми наукової теорії розглянуто онтичну, називну, модельно-репрезентативну, мовну, номічну підсистеми.

Найменша частина – третя, названа «**Огляд деяких прототипних теорій**» показує, що таке поняття її теорій, поняття теорій і теорій понять на прикладах Евклідової геометрії, класичної механіки Ньютона, небесної механіки.

Четверта частина «**Назви**» є найбільшою та найдетальніше структурованою. Тут наука постає як визначальна частина сучасної культури, а слова, символи, літери розглянуто як назви певних сутностей і реалій. Показано розвиток назв, викладено їхню типологізацію, показано функцію назв у системах природничого знання. Прикладами й ілюстраціями положень і висновків цієї частини книги є назви з царини хімії, зокрема Періодичної системи хімічних елементів Д.І. Менделєєва, фізики й математики. Особливо привертають увагу підрозділи з дещо провокативними назвами на кшталт «**Чи є прості числа «прости-ми»?**», «**Переваги і вади ототожнення чисел з їх назвами**», «**Чи завжди мають рацію висловлювання видатних математиків про їх науку?**».

«**Реалії**» – п'ята частина книги, розповідає про різнопорядкові атрибути реалій і типізацію атрибутів, а також про довіру до науки та дії, які її підривають, і виправданість уявлення про постнекласичну науку.

Остання, шоста, частина «**Історико-філософський аналіз деяких наукових і ненаукових аспектів розвитку фізики в рамках полісистемної реконструкції наукових теорій**» містить міркування про істинність і апроксимації, неминучість помилок застосування моделей, нестабільність як рису складних явищ, сучасні порушення наукового етосу, а також про «**Політичне підґрунтя наукової критики в тоталітарній державі**».

А от післямову «**Про деякі переваги полісистемної реконструкції наукових теорій**» я хочу частково процитувати: «*спираючись на ідеологію філософії наукових теорій та викладений в книзі матеріал, можна зробити кілька попередніх висновків щодо вищості полісистемного тлумачення теорій для історії та філософії науки. Судити про недоліки запропонованого підходу залишаємо читачеві, а деякі міркування щодо переваг наведемо нижче:*

1. Полісистемне бачення показує, що теоретизування, тобто використання в науковому дискурсі реальних наукових теорій, є значно складнішим, ніж уявляє більшість філософів науки та й самих науковців.

2. Полісистемне бачення об'єднує складники теорій, які зазвичай у філософії науки розглядаються окремо та поза зв'язками між ними, у сукупний продукт людського розуму. Він у цілковитій згоді зі щоденним практичним застосуванням довів, що є потужним інструментом отримання нового та в більшості випадків доступного експериментальної перевірки знання.

3. Полісистемне бачення висуває метагіпотезу, що справжні практичні наукові теорії мають всі складники, які воно виокремлює. В кожній сучасній науці існує стільки науковості, скільки в ній міститься теоретичного компонента. Теорія не обов'язково сформульована в математичній формі. Тільки в найпростіших випадках фундаментальної фізики вдається повною мірою застосувати могутній засіб – математичний апарат.

4. Ефективність природознавчих наук, зокрема фізичних, обумовлена тим, що вони моделюють однотипні реалії, кожна з яких почасти репрезентує також і решту реалій того ж штибу (атоми, елементарні частинки тощо). Проте за різних умов експериментального дослідження досліджувані реалії виявляють різні атрибути.

5. Наявність розмаїття складників та підсистем є необхідною, але аж ніяк не достатньою умовою для того, аби вважати науковою теорією певного претендента на цей статус. Для достатності потрібно ще в межах запропонованої теоретичної схеми отримати нове знання, яке витримало би чимало експериментальних та теоретичних перевірок і було би сприйняте належним чином відповідною фаховою спільнотою.

6. Якщо теорія вивчає реалії зі своєї предметної галузі через їх моделі, то її не слід вважати уособленням абсолютної істини. Адже жодна проблема дослідження реалій не розв'язується точно, а лише в деякому наближенні...

7. Полісистемне бачення пропонує адекватне відношення між теорією та її предметною галуззю. Спроба експериментальної перевірки теорії потребує звернення до всіх її підсистем і прийняття до уваги зовнішніх експериментальних умов... полісистемність теорії ускладнює її

тривіальне заперечення на базі одного хибного передбачення, яке в подальшому може виявитись і зовсім не хибним.

8. Запропоноване Т. Куном нечітке парадигмальне бачення науки означає відмову від теорій як форм, в яких існує наука, та абсолютизацію її розвитку як зміну парадигм..., а постульована ним «несумірність парадигм (фактично моделей досліджуваних реалій) не бере до уваги використання новою теорією багатьох складників її попередників, тобто нехтує тяглістю наукового прогресу.

9. З точки зору полісистемного бачення окрему теорію доцільно розглядати не як ізольований самостійний компонент наукового дискурсу, а як елемент мережі теорій відповідної науки...

10. Згідно з полісистемним баченням розвиток наукової теорії може починатися з будь-якої її підсистеми або шляхом змін вже існуючого складника, або «відкриттям», фактично конструюванням нового складника та індукованих цими процесами наступних змін у решті підсистем. Ось чому внесок у розвиток теорій роблять зокрема математики, які пропонують нові методи обчислень і нові ма-

тематичні об'єкти (скажімо, матриці або узагальнені функції). Це можуть робити і фізики-теоретики... й фізики-експериментатори, які на підставі отриманих даних пропонують нові змістовні репрезентативні моделі... Отже, полісистемність теорії створює простір для співпраці заради її розвитку вчених з різним стилем мислення. Усвідомлення полісистемності теорій сприяє також наступним розгорнутим історико-науковим дослідженням».

Доповнює книгу іменний покажчик згаданих у основному тексті й примітках осіб на 11 сторінках, який ще раз засвідчує надзвичайну широту охопленого й розглянутого матеріалу.

Тож наполегливо раджу читати цю книгу: вона справді цікава й захоплива, придатна до наскрізного читання та ознайомлення з окремими розділами, може допомогти на початку наукової роботи й під час вирішення складних мультидисциплінарних питань.

Мирного неба й приємного читання! ■

НОВИНИ КНИГОВИДАННЯ

НАУКА КОМФОРТУ. ЧИ МИСТЕЦТВО?

Одного разу на сайті Науково-видавничої ради Національної академії наук України, де постійно з'являється інформація про нові видання Академії та її установ (<https://nvd-nanu.org.ua/>), я побачила книгу з цікавою назвою: «Економіка вражень і природокористування: принципи інклюзивності і сталості» (Одеса, 2021. 506 с.). Книгу написав колектив науковців Державної установи «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень НАН України» під керівництвом доктора економічних наук, професора *Ніни Хумарової*. Вона є відомим фахівцем з економіки природокористування й екологоорієнтованого стратегічного планування розвитку територій, а розташований в Одесі Інститут багато років активно співпрацює з іншими науковими установами й органами державної влади над питаннями поліпшення якості життя населення й збереження довкілля свого регіону. Це суголосно завданням сучасної урбаністики, а також загальносвітовим Цілям сталого розвитку (далі ЦСР), де задекларовано дбайливе ставлення до будь-яких ресурсів у інтересах не тільки теперішніх, але й прийдешніх поколінь. Тому винесений у назву видання термін «економіка вражень і природокористування» перебуває нині на піку наукових напрацювань у багатьох країнах світу й є особливо актуальним для України, адже саме такий підхід повинен бути чільним у нашій повоєнній відбудові й розбудові.

Книга й справді виявилась надзвичайно цікавою, прикро тільки, що рукопис не зазнав фахового видавничого опрацювання, тож усередині виглядав як науковий звіт, а рисунки частково втратили інформативність.

Тому була приємно здивована, коли наприкінці 2023 р. Видавничий дім «Академперіодика» НАН України отримав від цього Інституту рукопис суттєво доповненого й доопрацьованого видання з такою ж назвою. Оскільки

рукопис отримав три позитивні рецензії відомих фахівців і підтримку Відділення економіки НАН України, ми включили його до проекту видавничого плану і вже на початку цього року змогли видати нову книгу. Ми ретельно відредагували текст у співпраці з авторами, виготовили належним чином ілюстративний матеріал, розробили художньо-технічне оформлення. Тепер це наукове видання є не тільки інформативним, але й пройшло фахову видавничу підготовку. І воно справді може зацікавити широке коло фахівців з економіки, соціального розвитку, менеджменту й управління, екології та природоохоронної діяльності, громадських активістів, викладачів і студентів відповідних спеціальностей.

Вступ і перший розділ «**Передумови формування інклюзивної економіки вражень у природокористуванні**» дають можливість читачеві увійти в тему. Тут викладено інформацію про основні світові й вітчизняні напрацювання з розвитку економіки різних країн, результатом якого стає економіка вражень, роз'яснено термінологію й згадано основні документи ООН і Європейського Союзу, на підставі яких людство має переходити до свідомого споживання, описано українську законодавчу базу з питання розвитку інклюзивної економіки. Наведено порівняння деяких країн світу за низкою динамічних показників, що переконливо вказують на розвиток економіки вражень і формування «емоційного прошарку» у менеджменті, маркетингу й управлінні природокористуванням.

Загалом соціалізація економіки в постіндустріальний період призводить до домінування у ній інноваційної і психоемоційної складової розвитку людства, до формування поведінкової економіки, яка передбачає насамперед отримання не товарів і послуг, а вражень, емоцій і задоволення. Кожна людина прагне отримувати якомога більше позитивних вражень і накопичувати їх. Так формується економіка досвіду, за якої виробник (постачальник) намагається справити на споживача гарне враження, застосовуючи найрізноманітніші інструменти. Найвигадливіший і найдбаливіший постачальник зрештою стає найбільш економічно успішним на перенасиченому ринку товарів і послуг.

Величезну роль у створенні позитивних вражень відіграють природні ресурси й екологічний стан довкілля як матеріальна основа відпочинку, дозвілля, лікування, існування. Таким чином економіка вражень логічно приводить нас до усвідомлення затверджених Генеральною Асамблеєю ООН 17 глобальних ЦСР, серед яких чиста вода і належні санітарні умови, гідна праця та економічне зростання, сталий розвиток міст і громад, захист і відновлення екосистем суші. Особливого значення усі ці питання набувають для України нині, під час повномасштабного російського вторгнення, через яке територія нашої держави зазнала і продовжує зазнавати страшних екологічних збитків.

Зрозуміло, що реалізовані амбітні ЦСР можуть бути тільки на умовах інклюзивності, тобто рівного залучення кожного до користування природними, суспільними, соціальними ресурсами, до суспільної і господарської діяльності на засадах справедливості й стабільності. Таке інклюзивне природокористування передбачає «*можливість доступу кожного члена суспільства до отримання естетичних, економічних, емоційних благ... задля досягнення нової якості життя*». Тобто економіка вра-

жень пов'язана з галузями, орієнтованими на розвиток і поліпшення добробуту людини й громади, а за повоєнних умов — відновлення території.

Серед глобальних передумов виникнення інклюзивної економіки науковці виділяють позитивні та негативні, відносячи до останніх геополітичну нестабільність, збройні конфлікти і спричинений ними високий рівень бідності.

Завершує розділ опис і класифікація екологічних конфліктів, зокрема у Чорноморському регіоні, а також інструментів їх вирішення: економічних, адміністративних, соціально-психологічних, організаційних. Застосування комплексу цих інструментів є ознакою інклюзивного управління як керованого перманентного процесу природокористування.

Другий розділ «**Методологічні підходи до забезпечення інклюзивного розвитку економіки вражень у природокористуванні**» висвітлює комплексний, поведінковий та індексний підходи до визначення інтересів природокористувачів і віднайдення конкретних можливостей економіки вражень задля розвитку суспільства. «*Інклюзивна економіка вражень — система суспільних відносин, за якої для максимальної кількості агентів максимізовано їхні економічні можливості, пов'язані з досвідом (враженнями, емоціями, відчуттями, спогадами) як специфічною особливо цінною послугою*». І тут непересічною є роль держави як регулятора, який, здійснюючи постійний контроль, ухвалює політичні й управлінські рішення, а невід'ємною частиною такої економіки є інформаційні й комунікаційні технології.

У розділі критично розглянуто Європейський зелений курс (European Green Deal), згідно з яким ЄС намагається до 2050 р. досягти такого рівня розвитку економіки, за якого людська діяльність не спричинятиме погіршення клімату. Науковці оцінили готовність деяких країн до змін, визначивши індикатор їхньої управлінської здатності реалізовувати ЦСР відповідно до цього курсу й дійшли висновку, що до 2030 р. зусилля України, підпорядковані меті входу до ЄС, мають бути спрямовані насамперед на боротьбу зі зміною клімату і захист екосистем та біорізноманіття. Наголошу, що цей висновок було зроблено до 24.02.2022, а зараз, коли унаслідок російської збройної агресії Україна втрачає природно-ресурсний потенціал, актуальність цих зусиль тільки багаторазово зростає. Із виснуваного авторами ще до війни беззаперечно випливає, що сучасне містобудування має спиратись головним чином на туристично-рекреаційний потенціал територій і відповідну просторову структуру економічної реконструкції. Актуалізовані нині висновки ще більше підносять важливість активізації інклюзивної економіки вражень з метою створення максимально комфортного і дружнього середовища для життя (роботи, навчання, відпочинку) населення у повоєнній Україні, на відбудові міст нашої держави з урахуванням світових науково-методичних засад економіко-екологічної діяльності.

У цьому ж розділі викладено вихідні положення і результати цікавого екопсихологічного дослідження: опитування населення стосовно екологічної поведінки і свідомості, рекреаційних потреб, на основі якого розраховано комплексний показник екологоорієнтованої поведінки, а також оцінено стан оздоровчої рекреації деяких регіонів і найбільших міст України. Корисною частиною розділу є опис механізмів трансформації об'єктів природно-за-

повідного фонду у «зони вражень» на основі 3D зонування їхніх територій, застосування системи індексів моніторингу диференційованих екосистемних послуг, стимулювання державно-приватного партнерства, наприклад як механізму урівноваженого розвитку рекреації.

Частину розділу присвячено місцю України у багатьох світових індексах, на кшталт Індексу людського розвитку, Індексу щастя, Індексу ведення бізнесу, з метою визначення можливостей розвитку інклюзивної економіки. Останній рік, за який авторам були доступні ці міжнародні рейтинги, — 2020. Цікаво було побачити аналогічні показники й за роки пандемії COVID-19 і війни, щоб зрозуміти найуразливіші сфери життя, які потребуватимуть першочергової уваги після Перемоги.

«Інституціональне забезпечення реалізації принципів інклюзивної економіки вражень у природокористуванні» — третій розділ книги — висвітлює роль держави, права, ринку і громадянського суспільства у становленні нової економіки, зокрема переходу від індустрії 4.0 до 5.0, заснованої на застосуванні штучного інтелекту й інноваційних технологій. Докладно описано різні сценарії та інструменти регуляторної політики в сфері інклюзивної економіки вражень у природокористуванні. Розглянуто чинну законодавчу базу у сфері користування ресурсами в Україні, її позитивні риси й хиби, а також відповідний економіко-правовий механізм регулювання відносин в інклюзивному природокористуванні, який необхідно створити та імплементувати, його правового поля й економіко-організаційних регуляторів. Зрештою, автори пропонують виділити як сектор економічної діяльності послуги з алгоритмізації та програмування емоцій, описуючи необхідні для цього нормативно-правові ініціативи. Можливим лідером у реалізації стратегічних орієнтирів держави щодо інклюзивного впливу на сферу вражень у природокористуванні науковці обґрунтовано вважають інститути громадянського суспільства, кількість яких в Україні до війни неухильно зростала. Тут наведено й цікаві приклади реалізації державно-приватного партнерства у рекреаційній і сільськогосподарській сфері у Києві та деяких регіонах держави.

Завершальний, четвертий розділ **«Прикладні аспекти реалізації інклюзивної економіки вражень у природокористуванні»** окреслює перспективні напрями інклюзивного розвитку оздоровчого туризму в Україні. На початку розділу проаналізовано еволюцію державного управління у вітчизняній туристичній галузі і наявну нормативно-законодавчу базу, а також вплив COVID-19 на стан туризму у світі й в Україні і різні його типи у термінах персоніфікованої економіки вражень. Важливу роль у розвитку галузі відіграє її різнобічна цифровізація — від мережних можливостей популяризації до оцифрування конкретних об'єктів чи маршрутів. За результатами виконаного авторами опитування більшість (понад 30 % респондентів) готові додатково платити саме за враження, дещо менше — за можливість відвідати унікальні природні об'єкти, на третину менше — за сервіс й удвічі — за інфраструктурні зручності. Станом на 01.01.2021 загальна площа об'єктів природно-заповідного фонду нашої держави становила 4,485 га і зелений та рекреаційний туризм, туризм вражень і поліпшення людського капіталу, мав гарні перспективи, а на травень 2023 р. «впливу воєнних дій чи окупації зазнали 17 із 55 українських національних природних пар-

ків, 10 із 19 природних заповідників та 3 із 5 біосферних заповідників («Асканія-Нова», Чорноморський та Чорнобильський)» (<https://ecoaction.org.ua/iak-vijna-vplyvaie-na-prirodu.html>). Цінність видання підвищують численні приклади можливостей розвитку різних видів туризму, зокрема рекреації та реабілітації, перспективності регіонів України з точки зору наявних ресурсів. Усі ці відомості можуть слугувати основою консенсусних рішень і обрання певних заходів для повоєнного відродження й відбудови. Адже, за наведеними результатами опитування, 90 % мешканців наших великих і малих міст вважають надзвичайно важливими міські парки, їхнє облаштування й біорізноманіття, доглянутість і інфраструктурну зручність як наріжні чинники формування позитивних вражень. Це ж опитування засвідчило необхідність розширення наявної на той час паркової мережі як елементу суспільного простору з метою досягнення десятихвилинної доступності від місць проживання й роботи.

Як зазначають автори: *«Ми розробили методологічний базис інформаційно-цифрових інструментів і створення цифрового простору ринку послуг вражень в умовах гео-соціальних і пандемічних обмежень. Також ми обґрунтували економіко-цифрові механізми розвитку ринку послуг вражень як альтернативної форми розвитку господарської діяльності в країні. На нашу думку, це може бути перспективним напрямом формування стійких міжгалузевих зв'язків, засобом зменшення психологічно-емоційної втоми населення, зниження корпоративного впливу та мотивації людського капіталу до отримання позитивних економіко-трудоуних результатів. Запропоновано й формування дуальної системи надання послуг вражень як традиційним способом, так і у форматі е-послуг, що допоможе суб'єктам підприємницької діяльності бути менш вразливими, менше залежати від економіко-суспільних явищ кризового характеру.*

Представлені нами напрацювання є лише найзагальнішими науковими підходами до головних напрямів вирішення наскрізних проблем сталого та інклюзивного розвитку і формування економіки вражень як самостійного вектора господарської діяльності в Україні. Зрозуміло, що специфіка цих питань, які мають власне сутнісне наповнення, особливості реального застосування та реалізації, потребує подальшого докладного вивчення, апробації та імплементування у практику господарювання, проте ми впевнені, що цей напрям є не тільки цікавим, але й дуже перспективним.

Ця монографія окреслила коло питань, які мають не лише науковий і дослідницький інтерес. Сподіваємось, що вони несуть потенціал майбутніх досліджень у частині розробки комплексних механізмів створення сприятливих умов щодо формування інклюзивної економіки вражень у природокористуванні на засадах блакитного зростання».

Завершує книгу величезний перелік посилань і Додатки з практичними розробками і рекомендаціями стосовно впровадження рішень економіки вражень у сучасне природокористування. Щиро сподіваюсь, що ці напрацювання знадобляться Україні найближчим часом. ■

Анна Радченко

канд. геол. наук, директор
ВД «Академперіодика» НАН України,
м. Київ

ВАСИЛЬ СТУС: «ЗА СВОЄЮ ДУШЕЮ ТРЕБА СТЕЖИТИ ТАК САМО, ЯК ЗА ТІЛОМ».

Прочитав книжку поета від Бога **Василя Стуса** «Листи до сина»¹.
«Дорогий читачу! Перед тобою нова редакція книжки **Василя Стуса**, яку з повним правом можна вважати найуспішнішою з-поміж усіх, які були видані після смерті поета, – так починає представляти цей вагомий твір його син – **Дмитро Стус**. – В основі цього перевидання те саме бажання поділитися досвідом особистісного спілкування з **Василем Стусом**, розкши якого мав я – його син – **Дмитро Стус**.

Щиро кажучи, я укладав цю збірку для своїх синів – Ярослава та Стефана, які нині є самодостатніми й успішними людьми. Не буду твердити, що ця книжка мала вирішальний вплив на їхнє становлення як особистостей. Я так не думаю. Але вона завжди була в них під рукою, а тому при потребі вони могли будь-якої миті звернутися до неї (підкреслю, саме тоді, коли їм це було необхідно)...

*Батькові листи, які я не надто уважно читав у дитинстві, часто допомагали вслухатися в себе та знайти відповідь... І коли вже зовсім відверто, то спілкування з батьком і його листами й віршами дали мені для розуміння життя й освіти значно більше, ніж усі наукові університети й академії. Буду втішений, якщо занурення у творчість **Василя Стуса** виявиться цікавим, а книга допоможе глибше збагнути себе» (с. 4-5).*

І справді, це найголовніше для молоді, передусім: читати, щоб значно глибше пізнавати і себе, і Україну, щоб продовжувати гідно її творити у подальшому.

Книжка вибудована відповідно до важкої, м'яко кажучи, біографії Поета, «шістдесятника», бо ж та влада її продовжувала «вибудовувати»: після Києва – Мордовія, Колима, Урал.

А тепер – на закінчення: з листа **Василя Стуса** до свого сина: «За своєю душею треба стежити так само, як за тілом. Чиста, світла душа – то запорука здоров'я. І завжди приємно було згадати все, що ти зробив доброго. Бо тільки добро вводить нас у коло інших людей, робить їх братами, а не просто сусідами. Так само – дбай про своїх друзів. Вони повинні бути чисті, добрі. Інших друзів не треба. А добрі друзі допомагають рости і ставати кращими» (с. 208-209).

Отже, шановні читачі! Коли прочитаєте **Василеві** «Листи до сина», в яких чимало його філософських (і не тільки) віршів, перекладів, а також 12 записів «З таборового зошита», ви збагатитесь глибшим розумінням постаті видатного сина українського народу, який у всьому прагнув справедливості. ■

Богдан Залізник, канд. філ. наук,
кер. прес-центру наукової журналістики Західного
наукового центру НАН України та МОН України
член НСП України,
м. Дьвів

¹ Василь Стус. Листи до сина. Харків, Вид-во «Ранок», 2019. 280 с.

БІЛЯ ВИТОКІВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПЕРШИЙ КІБЕРПОЕТ

Ігор Жук

канд. фіз.-мат. наук, ст. наук. співроб.
Інституту космічних досліджень
НАН України і ДКА України, м. Київ

В журналі Американської Радіокорпорації *Electronic Age*, Vol.22/No.3 за 1963 рік є цікава стаття «Електронна поезія» (стор. 30) з розповіддю про експеримент **Клера Філіппі**, керівника комп'ютерного відділення RCA в Ланкастері, штат Пенсільванія. Філіппі, який тоді був викладачем лабораторії відділу електронної обробки даних служби RCA Service Company, працював з RCA 301 – повністю транзисторною електронною системою обробки даних загального призначення. Він вирішив спробувати навчити свій комп'ютер писати вірші.

Для свого експерименту Філіппі запрограмував базовий словниковий запас із 100 слів, які комп'ютер упорядкував і представив на папері як чистий вірш. Так, це небагато – але потужності комп'ютерів того часу не дозволяли більших розкошів. Щоб створити систему для машини, Філіппі вибрав 10 зі 100 слів як «початкові» – тобто ті, які мають використовуватися для початку кожного рядка вірша. Інші слова були розділені залежно від того, чи були вони іменниками, прикметниками, дієсловами та прислівниками. Потім Філіппі зупинився на форматі чотирирядкових віршів. Кожен із перших трьох рядків мав містити сім слів, а останній рядок мав три.

В процесі роботи Філіппі використовував кнопку «*interrupt*» на консолі, щоб досягти різноманітності вмісту віршів. Коли комп'ютер «зчитує» свій запрограмований словник із стрічки, Філіппі випадково натискає кнопку «переривання», і комп'ютер у цей момент вибирає слово. Така сама процедура дотримувалася під час вибору наступних іменників, дієслів тощо. Останній рядок із трьох слів походить із додаткового словника з 30 слів. На час публікації в *Electronic Age* Філіппі та RCA 301 створили понад 500 добірок віршів. Ці комп'ютерні добірки, хоч і

створені на базі словника зі 130 слів, часом нагадують на думку експертів *Донна Блейка* та таких сучасних поетів, як *Еліот* і *Каммінгс*. Цілком можливо, що саме цей експеримент підказав ідею *Станіславу Лему*, в якого у 1964 році вийшов збірник оповідань з життя роботів «Кіберіада». Книжку відкриває оповідання «Електрибальд Трурля» про робота-поета.

В журналі наведено як приклад 5 віршів, написаних RCA 301. Ось ця підбірка (так, як надруковано – принтер того часу мав лише великі букви):

POEM NO. 027

WHILE LIFE REACHED EVILLY THROUGH EMPTY
FACES

WHILE SPACE FLOWED SLOWLY OVER IDLE BODIES
AND STARS FLOWED EVILLY UPON VAST MEN
NO PASSION SMILED

BY THE RCA 301

POEM NO. 929

WHILE DREAM FLOWED BLINDLY ON BROKEN HOPES
STILL SPACE DRAINED SICKLY OVER BROKEN LOVES
YOUR LIGHT DRIVEN SLOWLY FROM FURTIVE MEN
NO HEAVENS SLEPT

BY THE RCA 301

POEM NO. 078

THOUGH STARS DRAINED SICKLY UPON IDLE HOVELS
FOR LIFE BLAZED FAST UPON EMPTY FACES
WHILE BLOOD LOOMED BITTER ON IDLE FIELDS
NO MARTIAN SMILED

BY THE RCA 301

POEM No. 105

OUR WATER FLOWED MEANLY AGAINST EMPTY SKIES
OUR BLOOD DYING EVILLY NEAR EMPTY BODIES
AND GLOOM FLOWED MEANLY THROUGH GAUNT
FACES
OUR FOE PALLED

BY THE RCA 301

POEM NO. 140

A YET LIGHT REACHED BITTER FROM FURTIVE LOVES
YOUR BLOOD DRIVEN FOULLY NEATH INHUMAN
HOVELS
FOR STARS DRAINED FREELY ROUND BLACK DEEDS
THE HEAVENS PALLED

BY THE RCA 301

Один з них (Роем №.929) в російському перекладі потрапив до другого видання популярного колись збірника гумористичного фольклору вчених «Фізики продовжують жартувати» («Физики продолжают шутить», 1968), я навіть свого часу намагався розвинути цю «поему», дописавши її продовження.

Якось, не так давно, мені знову трапилися на очі ці вірші. Раптом здалося, що їх об'єднує щось більше, ніж просто скромний спільний словничок: стали проглядати певні поетичні образи, що наче перегукувалися між собою. І я вирішив поставити ще один експеримент: зробити «*поетичний переклад*» всієї цієї підбірки – бо ж у перекладача є трохи більше простору для маневру завдяки синонімам, яких в українській мові вельми багатий вибір. І ось що з цього вийшло в нас удвох з RCA 301 – хоч це вже, звісно, не зовсім штучний інтелект, а певна комбінація його з природним.

РОЕМ NO. 929

**Поки сон сліпо лився на розбиті надії,
Простір з боєм осушував рештки кохання.
Гасло світло твоє у очах чоловічих,
І небо не спало...**

РОЕМ NO. 027

**Зло в життя проникало крізь порожні обличчя,
Поки Космос байдуже пропливав над тілами
І зірки проливали огиду на тлуми –
Не всміхалася пристрасть.**

РОЕМ NO. 078

**Зорі боляче й сухо дерли пустку будівель –
Як життя прогоріло у порожніх обличчях,
Впало згірколю кров'ю на ниви безплідні –
Марсіянам не смішно...**

РОЕМ No. 105

**Наші води зрадливо протікали під небом,
Наша кров помирала біля тіл опустілих.
Лиш кривила похмурість так змарнілі обличчя –
Що аж знітився ворог.**

РОЕМ NO. 140

**Ще гірким буде світло від кохань потаємних,
Кров текла так невдало під нелюдські халупи.
Чи ж дарма сохли зорі біля чорної справи? –
І небо поблідло...**

Звичайно, серйозні літературні критики навряд чи захищували б це творіння до класичної високої поезії, але – хто знає – якщо воно потрапить до видавця якої-небудь збірки сучасного авангарду, то може й не дуже відрізнятиметься від того, що надруковано на сусідніх сторінках. ■

ELECTRONIC AGE

IN THIS ISSUE . . .

THE BIRTH OF A NEW LINE
Clairvoyance and practical judgment are necessary in planning and designing home instruments to meet the requirements of electronic developments and changing consumer tastes. 2

WEATHER WATCHERS
Reliable TIROS "Eyes in the Sky" add new dimension to scientific weather forecasting. 6

INTERCONTINENTAL TYPESETTING VIA SPACE
A high-speed computer and a communications satellite make possible the transmission intercontinentally of justified news copy. 9

THE SCIENTIST THEORETICIAN
The man paid to create theory is increasingly more important to American business. 12

STUDENTS AND SCIENCE
A pictorial report on a day-long field trip concluding the first year of the David Sarnoff Industry-Science Teaching Program pilot project. 16

REPERTORY THEATER COMES TO TV
A new television show is helping to revitalize a 2,500-year-old theater tradition. 18

THE FROG'S EYE
A significant and unusual device electronically simulates the amazing information-processing functions of a real frog's eye. 21

INDUSTRY'S PURSUIT OF CLEANLINESS
The Space Age demands accuracies up to 30,1,000,000 of an inch. One speck of dust can cause failure. The "White Room" is industry's answer to this problem. 22

MODERN "PATRONAGE": FUSION OF ART AND INDUSTRY
Industry support for talented young artists is reminiscent of the patronage of bygone years. 26

ELECTRONIC POETRY
A computer shows its versatility by composing verse at the rate of 150 poems a minute. 30

ELECTRONICALLY SPEAKING
News of current developments briefly told. 32

Summer 1963
Vol. 22 / No. 3

Published quarterly by
RADIO CORPORATION OF AMERICA
30 Rockefeller Plaza, New York 20, N.Y.

DAVID SARNOFF, Chairman of the Board
ELMER W. ENGSTROM, President
FRANK M. FOLSOM, Chairman, Executive Committee
JOHN Q. CANNON, Secretary
ERNEST B. GORIN, Treasurer

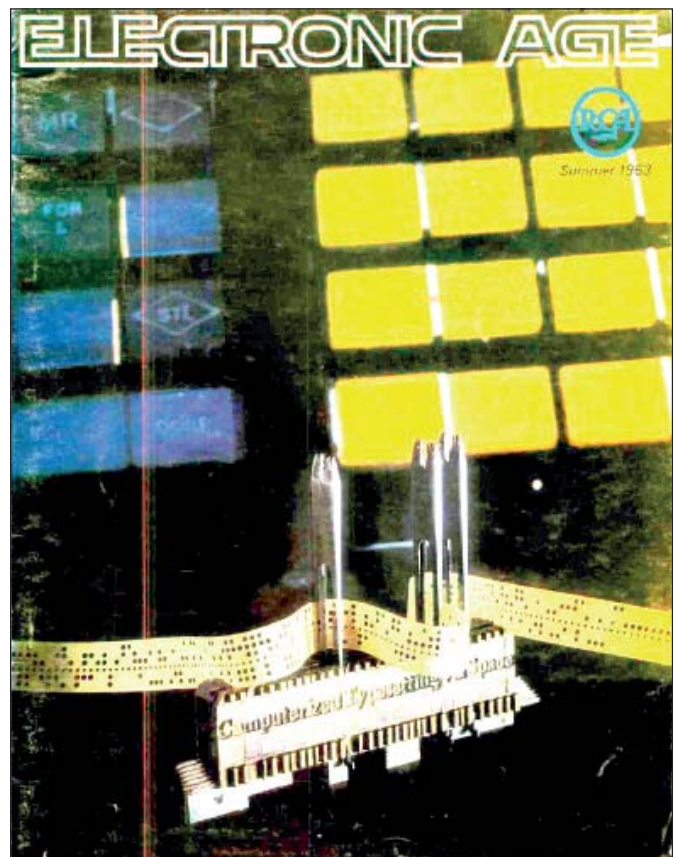
Editor
JULES KOSLOW
Associate Editor
FREDERICK W. ROLOFF

©1963, Radio Corporation of America—all rights reserved. Any part may be reproduced if credit is given. Printed in U.S.A. When requesting a change of address, include the old address and numbers appearing with enclosed address.

* Dr. Murray A. Lampert, at the David Sarnoff Research Center, Princeton, N. J., reflects on a theoretical problem concerning the electronic properties of insulators. The story of the vital role of the scientist theoretician in American business starts on page 12.

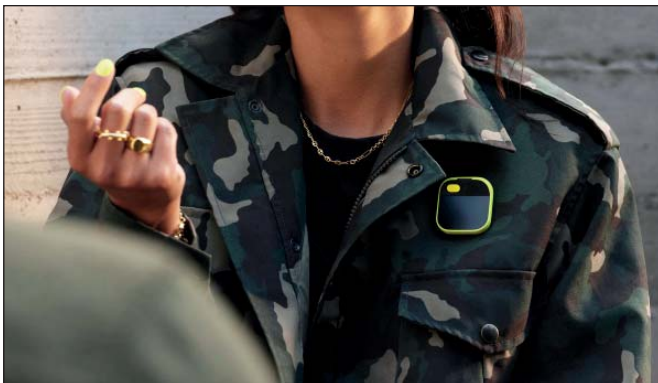

COVER: Typesetting by computer. Shown are three of the main elements—the control panel of the RCA 301 computer console, the punched paper tape utilized by the computer, and assembled line-type matrices and spacebands. The story of this important forward step in printing, as well as in transmitting copy intercontinentally via satellite, begins on page 9.

ЯКІ ТЕХНОЛОГІЇ ЗДИВУВАЛИ СВІТ У 2023-му: НАЙЦІКАВІШІ РОЗРОБКИ РОКУ

РІК, ЩО МИНАЄ, ВАЖКО НАЗВАТИ УСПІШНИМ. 2023-Й РІК ЗАЛИШАЄ ПО СОБИ БІЛЬШЕ ЗАПИТАНЬ, НІЖ ВІДПОВІДЕЙ ЩОДО МАЙБУТНЬОГО ЛЮДСТВА. ЦЮ НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ ПІДСИЛЮЄ ТАКОЖ ВПЛИВ ТЕХНОЛОГІЙ ЯКІ, ЙМОВІРНО, ВПЕРШЕ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА Є ТАКИМИ ІНТЕНСИВНИМИ. ПРОРИВ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ (ШІ) ЦЬОГО РОКУ ПРИЗВІВ ДО ЗАНЕПОКОЄННЯ ЩОДО МАЙБУТНІХ ВИБОРІВ – ЯК НЕЙРОМЕРЕЖІ МОЖУТЬ НА НИХ ВПЛИНУТИ. ПОПРИ НЕВДАЛІ СПРОБИ В 2023 РОЦІ ТЕХНОЛОГІЧНА ІНДУСТРІЯ ВСЕ Ж МАЄ ЧИМ ПОХВАЛИТИСЬ. ВАРТО ОСОБЛИВО ВІДЗНАЧИТИ ПРОГРЕС ТЕХНОЛОГІЙ В ПИТАННЯХ ІНКЛЮЗИВНОСТІ, ЗДОРОВ'Я, ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ БУДЕННИХ РЕЧЕЙ ТА ІНДУСТРІЇ РОЗВАГ. ЯКІ САМЕ ЦЕ ТЕХНОЛОГІЇ?

Смартфон на долоні

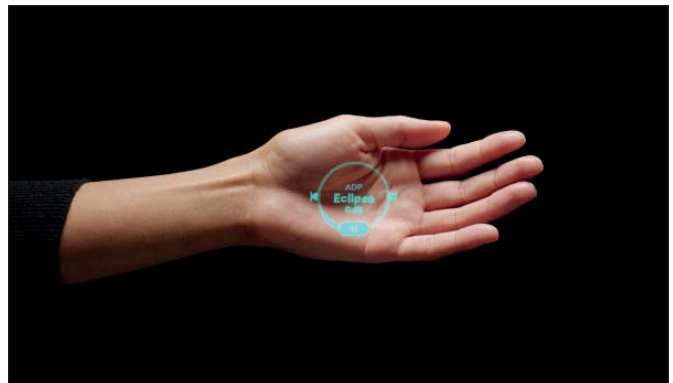
Увесь 2023-й рік пройшов під знаком штучного інтелекту (ШІ). Великі технологічні компанії змагались за створення власних великих мовних моделей, функціонал яких значно перевищував можливості першого ChatGPT.

Крім того, ШІ продовжує проникати в усі сфери людського життя. Все більше бізнесів інтегрують нейромережі у свої процеси для оптимізації витрат та підвищення ефективності.

У такому сумбурі інновацій довкола ШІ важко виокремити один по-справжньому важливий технологічний винахід. Проте, схоже, двом колишнім співробітникам Apple все ж вдалось показати справді амбітний проект. Його успіх здатен повністю змінити наше сприйняття використання смартфонів.

Компанія Humane представила новий пристрій, який може змінювати спосіб взаємодії людей з технологіями. Ai Pin – це маленький, портативний пристрій, який кріпиться до одягу і створює проекцію інформації прямо на руку.

Ai Pin може використовуватися для різних цілей, таких як: перегляд нотаток або списків справ, слухання музики або подкастів, відстеження показників здоров'я та отри-

мання інформації про навколишнє середовище. Головна особливість пристрою – це голосовий помічник, який працює на основі штучного інтелекту. За допомогою інтегрованого ШІ Ai Pin здатен написати лист в стилі власника, нагадати записатися до лікаря та розпізнати через камеру предмет і відповісти на питання про нього.

За своїм функціоналом Ai Pin нагадує ChatGPT, який можна закріпити на одяг. Також пристрій має 4 гігабайти оперативної пам'яті та 32 гігабайти флеш-пам'яті. Вбудована камера на 13 мегапікселів призначена для фотографування, але в майбутньому її також можна буде використовувати й для запису відео.

Ai Pin має нову програмну основу штучного інтелекту, яка називається Ai Bus. Вона дозволяє пристрою отримувати доступ до ШІ з хмари в режимі реального часу. Це означає, що користувачам не потрібно завантажувати вміст на пристрій, а лише сказати або показати, що їм потрібно.

Співпраця з Microsoft і OpenAI надає Ai Pin доступ до деяких із найпотужніших у світі моделей і платформ штучного інтелекту. Це означає, що пристрій може виконувати складні завдання, такі, як розпізнавання об'єктів, переклад мов і створення контенту.

Ai Pin вже доступний для замовлення в США за ціною 699 дол. ■

Концерт-хол як планета

Sphere – сферична музично-розважальна арена біля Лас-Вегасу. Її висота становить 111 метрів, а ширина – 157 метрів. Головною особливістю будівлі є її гігантський куполоподібний LED дисплей, який повністю покриває споруду.

Дисплей Sphere складається з безлічі круглих світлодіодних панелей, розташованих впритул одна до одної. Кожна панель включає 48 світлодіодів, які здатні відобразити 256 млн відтінків кольорів. «*Exosphere – це більше, ніж екран чи білборд, це жива архітектура, і вона не схожа ні на що, що існує у світі*», – сказав старший віцепрезидент Sphere **Гай Барнетт**.

Проект для компанії Madison Square Garden Entertainment, над яким працювала архітектурна студія Populous, стартував у 2018 році та обійшовся компанії у понад 2 млрд дол.

Sphere – це багатофункціональна арена, яка призначена для проведення різноманітних розважальних заходів. Основним призначенням арени є проведення шоу, нагороджень та концертів. Хоча вона не має традиційного макета арени для баскетболу чи хокею, вона може приймати рингові спортивні змагання, такі, як бокс і змішані бойові мистецтва, а також турніри з кіберспорту.

Проте перший концерт у стінах Sphere відбувся 29 вересня 2023 року, це був виступ ірландського рок-гурту U2.

Сама арена здатна вмістити близько 20 тисяч глядів. Всередині арена оснащена світлодіодним екраном із роздільною здатністю 16К, площею 15 тис квадратних метрів.

Це один з найбільших світлодіодних екранів із найвищою роздільною здатністю у світі.

Аудіосистема Sphere використовує технології формування променя та синтезу хвильового поля, щоб створювати звук, який звучить так, ніби він виходить з будь-якої точки всередині сфери. Це створює відчуття повного занурення в аудіо-візуальний досвід. Крім того, у Sphere можна використовувати функції 4D, зокрема запах і вітер. ■

Жилет для прослуховування музики людям з проблемами слуху

Компанія з промовистою назвою Not Impossible Labs, заснована **Міком Ебелінгом**, займається інноваціями в галузі доступності. Попри значний розвиток у цій сфері, компанія створює вже не вперше унікальні рішення, здатні назавжди змінити людське життя.

Однією з таких розробок, що допомагають людям з обмеженими можливостями, є жилети, які вібрують у такт музиці, що дозволяє людям, які не чують, відчувати музику. Кодова назва проекту звучить як «Music: Not Impossible».

Жилети, що мають 24 точки дотику, які можна синхронізувати з інструментами, були розроблені музикантом і винахідником **Даніелем Белкером**. Крім того, у ньому використовується вібраційний текстиль, який передає звук на шкіру.

Фактично «Music: Not Impossible» – це більш деталізована альтернатива традиційним методам, які використовують глухі відвідувачі концертів, наприклад, стоячи близько до динаміків або тримаючи повітряну кульку, щоб відчувати вібрацію.

Жилет пройшов довгий шлях розвитку. Спочатку технологію випробовували, прикріпивши вібраційні двигуни мобільного телефону до корпусу. Цей підхід був неефективним і вимагав значних змін.

Оскільки жилети досягли рівня придатності, компанія використовувала їх у низці живих експериментів. Влітку цього року «Music: Not Impossible» продемонструвала справжній потенціал технології під час вечірки в Лінкольн-центрі, на якій люди з обмеженими можливостями могли відчувати музику за допомогою вібраційних костюмів. Сімдесят п'ять таких костюмів були доступні для всіх, хто бажав ними скористатись. ■

Камера для зйомок в суцільній темряві

Цьогоріч компанія Canon представила першу у світі комерційну камеру MS-500 для зйомок кольорового відео в цілковитій темряві.

Canon MS-500 оснащена унікальним датчиком зображення SPAD (single-photon avalanche diode), який може уловлювати світло навіть від одиночних фотонів. Це дозволяє камері знімати кольорове відео в умовах безмісячної ночі, коли єдиним джерелом світла є зорі. Завдяки змінним телеоб'єктивам камера може знімати відео з об'єктів, віддалених на десятки кілометрів.

Нова камера від Canon отримала 3,2 Мп датчик SPAD розмірами 13,2×9,9 мм. Так, в умовах освітлення 0,001 лк, що відповідає світлу від зірок у безмісячну ніч, камера знімає з роздільною здатністю вище 1080 р.

Перші датчики SPAD компанія представила ще у 2021 році, а роком пізніше почала їх випускати. Кожен піксель SPAD може уловлювати світло від одиночних фотонів і швидко підраховувати їх кількість.

Як стверджують у Canon, у камері застосовано нову архітектуру, яка забезпечує виняткові навіть серед SPAD-сенсорів характеристики тимчасової роздільної здатності, низький рівень шуму і чутливість до спектра ближнього інфрачервоного світла.

Здатність швидко підраховувати фотони дасть змогу з високою точністю визначати дальність до об'єкта зйомки та його швидкість. Телеоб'єктиви Canon, які встановлюються на байонетне кріплення камери, дозволяють знімати відео та робити фотографії об'єктів, віддалених на десятки кілометрів.

Ціна Canon MS-500 становить близько 25 тис. дол.

Попри вражаючі характеристики Canon MS-500, камера навряд чи отримає широке використання в побуті. Проте потенціал використання камери у рятувальних чи військових місіях виглядає доволі реальним. ■

Відеоігри для всіх

На початку 2023 року компанія Sony презентувала новий контролер Project Leonardo для своєї флагманської консолі PlayStation 5. Метою його створення є розширення можливостей використання PS5 для кожного, оскільки контролер можна легко адаптувати для людей з інвалідністю.

«Розроблений за участі експертів з доступності, членів спільноти та розробників ігор, Project Leonardo – це наша кодова назва для нового набору контролерів, що легко налаштовуються та мають набагато кращий функціонал, щоб допомогти багатьом гравцям з інвалідністю грати в ігри легше, комфортніше та довше», – зазначив старший віцепрезидент Sony **Хідеакі Нішіно**.

Project Leonardo – це геймпад, який можна налаштувати під будь-які потреби. Він має круглу форму, а тригери та джойстик можна замінити на різні форми та розміри відповідно до свого діапазону мобільності. Пристрій також має чотири додаткових роз'єми 3,5 мм для підключення сторонніх аксесуарів.

Крім того, новий контролер можна використовувати як автономно, так і у парі чи поєднанні з додатковим бездротовим DualSense.

Контролер PS5 пропонує унікальну функцію, яка дозволяє гравцям налаштувати до 30 профілів керування. Три з цих профілів можна зберегти на самому контролері, щоб швидко перемикатися між ними за допомогою спеціальної кнопки. Це дозволяє гравцям використовувати найбільш підходящий макет керування та функції кнопок для будь-якої гри.

Через п'ять років з моменту початку розробки інклюзивного контролера компанія 6 грудня оголосила про глобальний запуск Project Leonardo. Вартість у США на нього стартує від 120 дол. ■

Чиста питна вода з повітря

Чиста питна вода – це важливий ресурс, який часто недооцінюється. Однак у багатьох частинах світу доступ до питної води є обмеженим або неможливим.

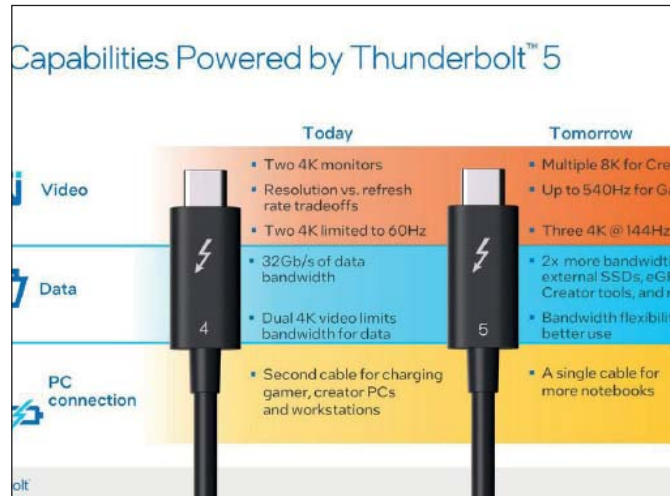
Компанія Source з Аризони розробила технологію, яка може розв'язати глобальну проблему нестачі питної води. Гідропанель R3 від Source працює повністю автоматично, використовуючи енергію Сонця для вилучення вологи з повітря, забезпечуючи безпечну питну воду для багатьох місць у світі.

Загалом технологія Source досить проста. Всередині кожної гідропанелі є вентилятори, які всмоктують повітря, що потім проходить через водопоглинаючий матеріал. Пар, який випаровується з повітря, конденсується в рідину за допомогою сонячної енергії. В кінці зібрана вода мінералізується, щоб поліпшити свій смак і якість.

Головною перевагою такої технології є використання енергії Сонця. Крім того, R3 є автономними, а це означає, що їх можна використовувати в будь-якому місці, де є доступ до сонячного світла. Одна панель розміром 122×183 см і висотою близько 112 см виробляє еквівалент 180 пляшок води щомісяця в помірних кліматичних умовах.

R3 також має переваги для навколишнього середовища та економіки. Вона допомагає зменшити вуглецевий слід, компенсуючи вплив пластикових відходів, і водночас заощаджує витрати. В середньому, одна панель заощадить близько 51000 пластикових пляшок протягом свого терміну служби.

На кінець літа 2023 року Source вже продала гідропанелі в 50 країнах. Вони використовуються для забезпечення питною водою людей у деяких з найсухіших і найвіддаленіших куточків світу. Потенціал гідропанелі R3 важко переоцінити, оскільки можуть покращити умови життя мільйонів людей та розв'язувати проблему дефіциту води й зменшити використання пластикових пляшок. ■

Передача даних стане ще швидшою

У вересні цього року компанія Intel оголосила про випуск нової версії інтерфейсу Thunderbolt – Thunderbolt 5. У рамках анонсу компанія представила прототип ноутбука та док-станції, які підтримують цю технологію.

Thunderbolt 5 – це наступне покоління стандарту Thunderbolt для підключення, яке обіцяє значне досягнення у швидкості передачі даних та можливостях для ваших пристроїв. Уявіть собі блискавично швидкі передачі даних, потужні зовнішні дисплеї та навіть швидше заряджання для ноутбука, і все це через один універсальний порт.

Thunderbolt 5 може передавати дані зі швидкістю до 120 Гбіт/с за допомогою технології Bandwidth Boost. У стандартному режимі інтерфейс забезпечує швидкість 80 Гбіт/с в обидва боки.

Однак за необхідності, наприклад, для підключення дисплеїв з високою роздільною здатністю та високою частотою оновлення, пристрої можуть використовувати повну швидкість 120 Гбіт/с. У таких випадках швидкість передачі даних можна гнучко регулювати в діапазоні від 80 Гбіт/с до 40 Гбіт/с.

Важливість Thunderbolt 5 полягає у тому, що потреби в пропускній здатності творців контенту, геймерів і професіоналів постійно зростають. Їм потрібні дисплеї з високою роздільною здатністю та візуальні ефекти з низькою затримкою, щоб працювати зі всіма з більшими відео та файлами даних.

Хоча Thunderbolt 5 пропонує вражаючі досягнення, важливо пам'ятати, що він все ще перебуває на ранніх етапах розвитку. Поширення, ймовірно, займе деякий час, і вартість пристроїв Thunderbolt 5 може бути вищою на початку. Однак потенційні переваги для швидкості, зручності та продуктивності є незаперечними, що робить Thunderbolt 5 технологією, на яку варто звернути увагу. ■

Матеріали статті підготовлено за даними вебсторінки <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2023/12/25/708075/>

ВИТЯГ із НАКАЗУ

Головнокомандувача Збройних Сил України

(по особовому складу)

“12” січня 2024 року

м. Київ

№ 75

За плідну співпрацю і взаємодію у справі захисту національних інтересів держави, активне сприяння Збройним Силам України у виконанні покладених на них завдань в умовах воєнного стану

НАКАЗУЮ:

**нагородити почесним нагрудним знаком
“За сприяння війську”**

ГУКА

Ігоря Івановича

хірурга-трансплантолога, громадського діяча, доктора медицини, професора

Головнокомандувач Збройних Сил України
генерал-полковник
Згідно з рішенням
Начальника Кіровоградського центру
Збройних Сил України
Полковник

Валерій ЗАЛУЖНИЙ

Микола МИТЬКЕВИЧ

Шановні колеги!

Шановний Ігоре Івановичу!

Член редколегії журналу «Світогляд», відомий хірург-трансплантолог, доктор медицини, громадський діяч **Ігор Гук** отримав почесний нагрудний знак Головнокомандувача Збройних Сил України «За сприяння війську».

Редколегія та редакція журналу «Світогляд» вітають Ігоря Гука з нагородою, дякують йому за активну громадянську позицію та бажають подальших успіхів у його важливій діяльності в ім'я України! ■

НАМ ПИШУТЬ

**Відгук на статтю Володимира Кампа
ШІСТДЕСЯТНИК ЮРІЙ БАДЗЬО:
КИМ ВІН Є ДЛЯ НАС?**

Автором рецензованого дослідження є **Володимир Камп**, правознавець, суддя Конституційного суду України у відставці. Було б добре, якби польські юристи, які займаються історією права, юриспруденцією та політологи могли познайомитися з цим дослідженням.

Правова держава як суспільне явище має культурний характер. Обмеження її опису та аналізу ознаками, що визначені як нормативні, ускладнює виявлення перешкод для «утвердження» верховенства права в даній країні та в даний історичний момент. Отже, системні зміни не можуть обмежуватися лише змінами до самого тексту закону. Це було б недоліком, оскільки недооцінювалися б інші, не юридичні фактори, такі як суспільні зміни. Тому у подібних ситуаціях слід розглядати альтернативні засоби змін: робота над зміною соціальних установок населення, розбудова довіри та соціальної комунікації, політико-історичні витоки, перевірені моделі¹.

В Україні є творці правової держави, якими країна може пишатися. Вони заклали основу її сучасної держави, заплативши ціною здоров'я, а часом і життя (поет-дисидент **Василь Стус**). До таких її творців слід віднести дисидента-шістдесятника **Юрія Бадзя**, який був глибоко освіченою людиною. Він досліджував радянський період історії України, зосереджував увагу на етапах колоніального правління в Україні. А також досліджував політичні режими в СРСР: ленінський більшовизм, сталінізм, хрущовську «відлигу» та брежневський «заморожок».

Ю. Бадзьо сприймав хрущовську «відлигу» як можливість для відродження України та підтримував ідеї «радянської перебудови» під керівництвом **Михайла Горбачова**. Він вважав, що в СРСР українці жили в умовах ідеологічного етноциду та політичної

безправності. Бадзьо також висловлював стурбованість щодо потенційного поглинання України російською імперією після проголошення її незалежності у 1991 році. Він підкреслював небезпеку російського фашизму-нацизму, який виник на ґрунті імперського радянського антифашизму.

Після вступу в Інститут української літератури НАН Української РСР у 1962 році Ю. Бадзьо став активним учасником руху українських шістдесятників. Цей рух» виявився значущим явищем у радянській Україні, і його ідеї отримали підтримку за межами країни. У розглянутій статті В. Кампа згадуються також інші діячі антирадянської та парламентської опозиції: **Іван Дзюба**, **В'ячеслав Чорновіл**, **Степан Хмара**, **Володимир Яворівський**, **Дмитро Павличко**. На наш погляд, громадянське відродження України повинно відбуватись через поєднання національних та європейських цінностей на шляху її вступу до Європейського Союзу.

І. Дзюба та Ю. Бадзьо стали ключовими постатями в історії інтелектуального спротиву російсько-радянської імперії в Україні. Вони створили фундамент для подальших поколінь дослідників і активістів, що борються за національну ідентичність і незалежність України. Так, Ю. Бадзьо був видатним політичним діячем і філософом, чий світогляд та політична позиція формувалися на тлі історичних подій в Україні. Його критичний погляд на імперські амбіції Росії та її вплив на Україну збігався з її духовними, а нині й військово-політичними пошуками західних партнерів в боротьбі проти зовнішнього ворога – імперської Росії.

Для Ю. Бадзьо важливішим за все була незалежність та територіальна цілісність України, як це і відзначено в його літературних роботах, особливо в «Праві жити»².

Юрій Бадзьо

Він був лідером Демократичної партії України у 1990–92 роках та одним із головних прихильників ідеї виходу України зі складу СРСР. Його погляди дуже схожі на ідеї, висловлені у промові Президента Польщі *Леха Качиньського* на Вестрплатте у 2009 році. Порушення територіальної цілісності завжди є злом, воно було колись і є сьогодні. Це проблема не лише тоталітаризмів, але й проблема всіх імперських та неоімперських тенденцій у світі. Ми не повинні піддаватися впливу таких тенденцій³.

Зроблений Ю. Бадзьом аналіз політичних процесів в Україні відзначався глибоким інтелектуальним підходом. Він критично ставився до спрощеного поділу української політики на «*демократів*» та «*партократів*» і закликав до нового сприйняття політичного ландшафту, де вже не домінували радянські стереотипи. Попри своє розчарування в характері політичних процесів 1990-х років Бадзьо залишався відданим ідеї справедливої, чесної та структурованої української політики. З роками він віддалявся від прямої політичної діяльності, але не припиняв бути активним громадським діячем і науковцем. Його роботи та інтерв'ю завжди були глибоко осмислені, а деякі оцінки політичних подій в Україні залишаються актуальними і сьогодні.

Впродовж усього періоду незалежності України Ю. Бадзьо виступав як невтомний захисник інтересів української нації. Він постійно опирався спробам нав'язування Україні ідеології російсько-радянської імперії. Особливо відзначалася його боротьба проти мімікрічних дій і зростання впливу цієї імперії, яка намагалась підірвати фундамент української державності та національної ідентичності. Він особливо підкреслював, що в перші роки незалежності Україна стояла на межі політичного підпорядкування цій імперії, акцентуючи на критичності моменту для національної безпеки країни.

Ідея Ю. Бадзя про «*українську Україну*» тісно пов'язана із європейськими цінностями і прагненням українців відчувати себе частиною Європи. В контексті цієї ідеї – «*українська Україна*» – це не тільки про акцент на українській культурі, мові й традиціях, але й про країну, яка є демократичною, гуманістичною та відкритою для всіх національностей. Президент В. Зеленський активно відстоює ці демократичні ідеї в умовах протистояння російсько-фашистській агресії. Ця боротьба сприяє реалізації мрії про вступ України до ЄС та НАТО.

Твори Ю. Бадзя відіграють важливу роль у формуванні громадянської свідомості українців, зокрема, на історію взаємовідносин з імперською Росією, а також допомагають зрозуміти глибокі корені нинішньої боротьби за незалежність і територіальну цілісність. Дисидентський рух 1960-1980-х років, до якого належав і Бадзьо, став основою для формування нових поколінь, готових боронити свій дім.

В радянські часи видатний дисидент-активіст Ю. Бадзьо та рух так званих *шістдесятників* користувалися великою підтримкою серед прогресивної української інтелігенції. Вона не тільки чекала суспільних змін, а й активно готувалася до пострадянської доби, спрямовуючи свої зусилля на навчання та освіту. Ця частина інтелігенції була основою громадянського опору проти радянської влади, що змушувала спецслужби створити списки осіб, які мали бути знищені в разі революційних змін в СРСР. Завдяки мирному переходу до незалежності держав колишнього СРСР, жодна з цих осіб не стала жертвою радянської спецслужби. Тим не менше, ця спецслужба залишила свій негативний слід в історії незалежної України, особливо у відносинах з Росією.

Рух шістдесятників в Україні був частиною більш глобального руху за права людини та демократію, який мав місце в усій Європі. Цей рух був визнаний та частково використаний радянською владою під час «перебудови» М. Горбачова, який запозичив

чимало його ідей. Сучасна фашистська Росія, яка веде війну проти України, продовжує радянські імперські традиції, співпрацюючи з такими тоталітарними країнами як Китай, Іран та інші.

В період 1960-1980-х роках в Україні розгорнулася революція, що ставила під сумнів владу російсько-радянської імперії. Цей період можна порівняти з революційною Францією кінця XVIII століття, яка спричинила значні зміни у Європі. Україна також грає роль в зміні політичного ландшафту Євразії, активізуючи антиімперські рухи. Ю. Бадзьо, як представник українських шістдесятників, розглядав Україну як потенційно світову державу. Він вважав, що їй слід не лише протидіяти імперським зазіханням росії, але й створювати основи для глобальних перетворень всередині країни. Проте шістдесятники, які так віддано служили своїй державі, не отримали достатньої вдячності та підтримки, порівняно з дисидентами в інших європейських країнах.

Російські шовіністи та фашисти створюють низку нових понять, таких як «*демократичний централізм*», «*радянська влада*», «*спеціальна операція*», «*федералізація України*», щоб ввести в оману громадськість і, як наслідок, безсоромно дурити та використовувати українців у своїх цілях. Це явище бачили і знали про його наслідки опозиціонери⁴. Сьогодні потрібно не лише вшанувати пам'ять шістдесятників, але й забезпечувати захист та підтримку їхніх нащадків. Українська держава повинна визнати внесок шістдесятників у державотворення та вшанувати їх спадщину в освіті, культурі та політиці.

Міський музей шістдесятників у Києві служить сховищем важливих архівних матеріалів, включаючи матеріали Ю. Бадзя та його однодумців. Цей музей варто перетворити на Державний музей України з філіями по всій країні, адже саме рух шістдесятників відіграв ключову роль у формуванні демократичної ідеології сучасної України. Додатково, має бути створений дослідницький центр руху шістдесятників під егідою Міністерства культури та видана багатотомна енциклопедія цього руху спільно з Національною академією наук України. Потрібно вшанувати історію і вклад шістдесятників, інтегруючи їх праці у науковий діалог. Дивно, що жоден ЗВО не намагається присвоїти собі ім'я одного з представників цього руху, незважаючи на їхній великий вклад в розвиток української державності і громадянського суспільства. Необхідно вести публічне обговорення цього питання, враховуючи його державний статус та важливість для країни.

Ю. Бадзьо є видатним представником Закарпаття, чие ім'я слід вшанувати присвоєнням його Ужгородському національному університету. Відзначаючись як випускник цього навчального закладу, він став не лише значущою постаттю для регіону, але й громадсько-політичним та науковим діячем для всієї України. Його вчення та погляди сьогодні актуальніші, ніж будь-коли, особливо у контексті спротиву агресії імперсько-фашистської Росії.

Сьогодні Ю. Бадзьо виступає для українців як символ стійкості, демократії та європейських цінностей. Його любов до України і віра в майбутнє держави слугують натхненням для наступних поколінь її громадян, наголошуючи на важливості об'єднання та глибокої прив'язаності до рідного краю.

Публікація В. Кампо написана зрозумілою мовою. Її автор дуже послідовно подає пропозиції щодо вшанування людей, які боролися з радянською тоталітарною системою заради захисту українців. Читання цієї публікації наштовхує на порівняння з польським досвідом, зокрема, руху «Солідарність»⁵, а її ідеї варті підтримки. ■

Dr. Andrzej Stec

Katedra Organizacji Administracji Publicznej
Uniwersytet Zielonogórski

1 Дивись: Ewa Łętowska, Trudności w przyswajaniu w Polsce praktyki państwa prawa, [w:] red. K.

2 Działocha, A. Preisner, Zasady demokratycznego państwa prawnego w Konstytucji RP, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006, s. 195 – 227.

3 Бадзьо Ю. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К.: Таксон, 1996. – 400 с.

4 Див.: Lech Kaczyński przemawia na Westerplatte 1.09.2009.

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qkqUBrY-XB8>

5 Див.: M. Szumada, Ukraina jakiej nie znamy, Свічадо, Львів 2016, с. 149–150.

6 Див.: Europejskie Centrum Solidarności, <https://ecs.gda.pl/>

НАМ ПИШУТЬ

Шановні колеги!

Астрономічна подія зимового сонцестояння відбулася 22 грудня 2023, й Сонце вже піднімається по екліптиці, передуючи святам Різдва, Нового року та проходження перигелію орбіти нашою планетою! Seasonal greetings, як пишуть закордонні колеги, та наші перманентні взаємні найкращі побажання та підтримка незалежно від середньої, ексцентричної чи істинної аномалії Землі на оскулюючий орбіті!

Традиційна «гра чисел».

2024 в десятковій системі числення =

11111101000 у двійковій.

Ювілей у двійковій 100000000000 буде у 2048

Так що цей рік рівно між ювілеями 2000 та 2048.

Якщо скорочено, то $24=1*2*3*4 = 4!$ (факторіал) = $2^2+2+2*2*2$ (суперпаліндром з цифр) = $T(2)+T(6)$

(трикутні числа $T(n)=1+2+...+n=T(2!)+T(3!)=T(1*2)+T(2*3)$)

2024 – катет трикутника із цілими сторонами 1518 та 2530.

$2024=\sum_i^8 253$

$2024_{10}=2202222_3$ (трійкова система числення)

$=133220_4$

$=31044_5$

$=13212_6$

$=5621_7$

$=3750_8$

$=2688_9$

$=7E8_{16}$

$=514_{20}$

$=MMXXIV$ (римська)

$$2024 = \frac{1}{\int_0^1 x^{2023} dx} = \sum_{i=1}^8 253 = 1111110100_2$$

This
Christmas
end a quarrel.
Seek out a forgotten
friend. Dismiss suspicion,
and replace it with trust.
Write a love letter. Share some
treasure. Give a soft answer. Keep
a promise. Find the time. Forgo a grudge.
Forgive an enemy. Listen. Apologize if you
were wrong. Try to understand. Examine your
demands on others. Think first of someone else.
Be kind; be gentle. Appreciate. Laugh a little. Laugh a
little more. Express your gratitude. Gladden the heart of a
child. Welcome a stranger. Take pleasure in the beauty and the
wonder of Earth.
Speak your love.
Speak it again.
Speak it yet
Once again.

Найкращі побажання до наступних обертів нашої планети навколо Сонця! І ялинка побажань – листів (Christmas Resolution) від наших англомовних колег, основою для яких є Victory, Peace and Growth! ■

Іван Андронов, доктор фіз.-мат. наук,
професор, зав. кафедри Одеського національного
морського університету, м. Одеса, 31 грудня 2023 р.

НАМ ПИШУТЬ

З НОВИМ 2024 РОКОМ!

Бажаю щастя і здоров'я,
Натхнення, миру і любові
В Новому році Вам, Родині
І нашій славній Україні.

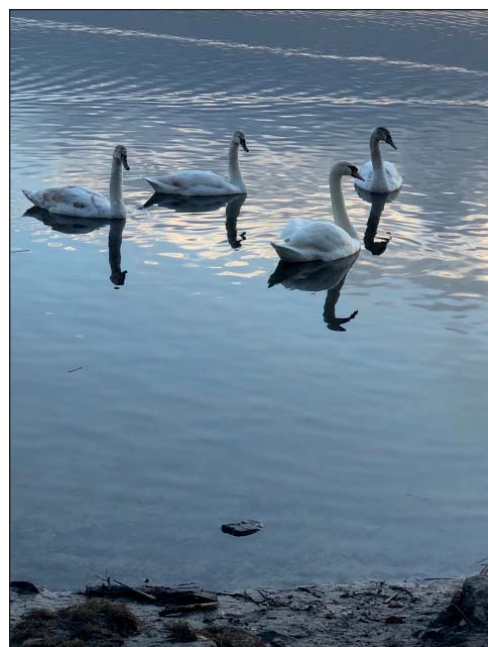
А москалям – орді проклятій –
Я зичу смерті на розп'ятті
За наших сіл і міст руїни,
За жертви й сльози України.

Добро здолає зло у світі,
Знов мирне сонце нам засвітить,
Земля очиститься від скверни
І вродить золотисті зерна.

Полине пісня в чистім небі
Весела, вдячна і хвалебна
За мир і правди перемогу
До вічного, святого Бога. ■

31. грудня 2023 р.

Богдан Мацелюх
доктор біол. наук,
професор,
член-кореспондент
НАН України
зав. відділу
Інституту
мікробіології
та вірусології
ім. Д.К. Заболотного
НАН України,
м. Київ

Київські лебеді.

Фото Ярослава Яцківа. 1 січня 2024 р.